

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М. П. ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Дергачов Євген Вікторович

УДК 14+[316.6:321.01](045)(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СУСПІЛЬСТВА В
КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Галузь знань 033 Філософія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник: Мельниченко Анатолій Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Дергачов Є. В. Трансформація правової свідомості суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (доктора філософії) за спеціальністю 09.00.03. «Соціальна філософія та філософія історії» (галузь знань 033 Філософія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2018.

Зміст анотації

У дисертаційній роботі здійснено вирішення важливого наукового завдання з розкриття та обґрунтування сутності трансформацій правової свідомості українського суспільства для забезпечення його сталого розвитку.

Актуальність наукового дослідження підтверджується тим, що на сьогоднішній день перед українським суспільством постає вибір: між створенням дійсно демократичної, правової та соціальної держави і ризиком скініння на узбіччі цивілізаційного розвитку. Усвідомлення своєї суб'єктності українським народом має стати стимулюючим фактором подальшого розвитку. Від рівня розвитку правової свідомості суспільства та залежить подальший поступ української держави.

В умовах розбудови громадянського суспільства в Україні, формування правової держави та забезпечення сталого розвитку, збільшення ролі законності та правопорядку у забезпеченні суспільних відносин, питання правосвідомості громадян, її трансформації на засадах розумного модусу набувають особливого значення.

У першому розділі – «Теоретико-методологічні основи дослідження феномену правової свідомості суспільства» – виявлено та проінтерпретовано основні підходи до визначення правової свідомості та розуміння її структури у філософській традиції.

Здійснено послідовну рефлексію варіативності тлумачення правової свідомості на різних історичних етапах, відзначено її постійну пов'язаність з категоріями права, моралі, моральності та справедливості, що не втрачає свого

значення при дослідженні правосвідомості у сучасних соціально-філософських теоріях.

Виявлено, що в положеннях концепції сталого розвитку виділяють серед елементів, або ж індикаторів сталого розвитку суспільства певні правові аспекти життя людей та процеси становлення правової свідомості. Вказано, що правова складова є одним із елементів забезпечення сталого розвитку, що проявляється у свідомій спрямованості законів, що приймаються, на перебудову системи економічних, соціальних та екологічних чинників для досягнення сталого розвитку держави.

У процесі дослідження особливостей трансформації правової свідомості суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку, визначено два модуси (рівні) правової свідомості – праворозсудковість та праворозумність. Вказано, що основним вектором трансформації правової свідомості суспільства від праворозсудковості в праворозумність є гуманізація суспільних відносин.

У другому розділі – «Співвідношення правової свідомості та моралі: філософське осмислення у контексті забезпечення сталого розвитку» – розкрита діалектика правової свідомості та праворозумності й правоздійснення з урахуванням моралі як основи формування правової свідомості.

Доведено, що саме взаємодоповнюваність права мораллю та навпаки є основним вектором їхнього співвідношення у контексті сучасних умов розвитку суспільства. Тому було наголошено на тому, що мораль та правова свідомість виступають взаємодоповнюючими засобами соціальної регуляції, що перебувають у постійній взаємодії та не протиставляються один одному.

Визначені морально-правові імперативи на шляху до забезпечення розумного модусу правової свідомості, якими є усвідомлення та врегулювання взаємних особистих і суспільних інтересів; обізнаність відносно сутності морально-правової поведінки; орієнтація на майбутнє, як важливий чинник впровадження концепції сталого розвитку; розуміння невідворотності відображення змін у суспільному бутті в якості відповідної трансформації суспільної свідомості.

У третьому розділі – «Гуманістичні імперативи формування правової свідомості суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку» – була висунута гіпотеза існування перетворених форм правосвідомості.

Зроблено аналіз результатів соціологічного дослідження, проведеного для перевірки гіпотези про наявність метаморфоз (перетворених форм) суспільної свідомості у певної частини українського суспільства.

Виявлено, які саме перетворені форми властиві українському суспільству та яким чином вони проявляються. Теоретичні узагальнення надають можливість виокремити більш ймовірні в умовах правової реальності України перетворені форми правової свідомості, які називаємо метаморфозами: правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм і правовий дилетантизм.

У роботі обґрунтовано необхідність змін у правовій діяльності суспільства та державних інститутів, досягнення прозорого виконання законів у державі, розвитку правового ідеологічного спрямування державної політики на засадах гуманізму, рівності та демократизму, та забезпечення належного рівня правової освіти у населення. Це призведе до подолання перетворених форм правової свідомості та розвитку останньої до рівня її праворозумного модусу, що є вкрай важливим для забезпечення сталого розвитку суспільства.

У межах третього розділу розкрито співвідношення правової свідомості та правової ідеології в співвідносних категоріях цілого та частини. Діалектична єдність правової свідомості та таких її складових як правова психологія та правова ідеологія, призводить до виникнення нової якості, яка не зводиться до суми їх властивостей, проте така єдність визначається взаємодією цих частин.

Обґрунтована необхідність розгляду правової освіти як одного з основних факторів трансформації правової свідомості. До ключових орієнтирів правової освіти як чинника трансформації правової свідомості, ми віднесли наступні: сприяння особистісному розвитку людини; формування правової компетентності; вироблення у людини системи правових знань; вироблення умінь і навичок одержувати правову інформацію з різних джерел (нормативно-правових актів, засобів масової інформації тощо); застосовувати знання, набуті у процесі вивчення

правознавства; розвиток критичного мислення; формування навичок самоосвіти, бажання постійно поповнювати правові знання та використовувати їх у власній діяльності та у житті взагалі; вміння орієнтуватися у політико-правовій сфері суспільства й держави; переконання у необхідності дії у відповідності до системи гуманістичних і демократичних правових цінностей, орієнтирів й ідеалів суспільства; та як результат формування правового світогляду та громадянської позиції особистості, здатності громадянина до свідомого суспільного вибору.

Ключові слова: правова свідомість, мораль, праворозумність, праворозсудковість, трансформація, модуси правової свідомості, правова освіта, метаморфози правової свідомості, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правова ідеологія, правова освіта.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Дергачов Є. В. Особливості трансформації правової свідомості на сучасному етапі розвитку України. Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2015. Вип. 1. С. 37-43.
2. Дергачов Є. В. Метаморфози правової свідомості в контексті сучасних державотворчих процесів в Україні. Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2015. Вип. 2. С. 27-35.
3. Дергачов Є. В. Про взаємодоповнюваність норм моралі і права в філософії Томаса Гоббса. Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології». НУ «ОЮА». 2016. Вип. 10. С. 40-43.
4. Дергачов Є. В. Правова свідомість суспільства: від праворозсудковості до праворозумності. Мультиверсум. Філософський альманах. 2016. Вип. 3-4. С. 155-168.
5. Мельниченко А. А., Дергачов Є. В. Роль правової освіти у формуванні правової свідомості суспільства: філософсько-педагогічна рефлексія. Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології». НУ «ОЮА». 2017. Вип. 2. С. 73-77.

Статті у закордонних фахових виданнях

6. Дергачов Є. В. Інформаційна політика держави як фактор формування та трансформації правової свідомості суспільства: історія та сучасні українські реалії. *Modern Science. Praha. Nemoros.* 2016. №1. РР. 87-98.

Інші публікації

7. Дергачов Є. В. Правове регулювання діяльності окремих категорій соціальних інженерів та їхній правовий статус. Проблеми теорії та практики управління. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 1. С. 60-68.
8. Дергачов Є. В. Творчість як імператив формування правової свідомості в сучасному українському суспільстві. Творчість у філософських вимірах: зб. матер. XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 травня 2015 р.). 2015. С. 59-60.
9. Дергачов Є. В. Трансформація філософського змісту правової свідомості в контексті інноваційного розвитку підприємства. Сучасні підходи до управління підприємством: зб. матер. VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Київ, 23 квітня 2015 р.). 2015. С. 22-23.
10. Дергачов Є. В. Метаморфози правової свідомості в сучасному українському суспільстві. Дні науки ФСП. Гуманізм та антигуманізм у подоланні конфліктів сучасності: зб. матер. XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів (м. Київ, 23-24 квітня 2015 р.). 2015. С. 23-24.
11. Дергачов Є. В. Взаємодоповнюваність моральних і правових регуляторів в управлінській діяльності. Сучасні проблеми управління: діалектика централізації та децентралізації: зб. матер. VIII міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 грудня 2015 р.). 2015. С. 29-31.
12. Дергачов Є. В. Розвиток інформаційного суспільства як фактор формування правової свідомості людини. Філософія у вимірах XXI століття: зб. матер. I міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 травня 2016 р.). 2016. С. 48-50.
13. Дергачов Є. В. Особливості взаємодії моралі та права як соціальних регуляторів в публічному управлінні. Правове регулювання суспільних

відносин в умовах демократизації Української держави: зб. матер. VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25-26 травня 2016 р.). 2016. С. 35-36.

14. Дергачов Є. В. Трансформація правової свідомості суспільства як передумова якісного публічного управління. Сучасні проблеми управління: імперативи забезпечення сталого розвитку: зб. матер. IX Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 23-24 листопада 2017 р.). 2017. С. 18-20.

Content Of The Annotation

The thesis deals with the important scientific task of disclosing and substantiating the essence of the transformations of the legal consciousness of Ukrainian society to ensure its sustainable development.

The urgency of scientific research is confirmed by the fact that today the Ukrainian society is faced with a choice: between the creation of a truly democratic, legal and social state, and the risk of inclinations on the verge of civilization development. The awareness of its subjectivity by the Ukrainian people should become a stimulating factor for further development. The further progress of the Ukrainian state depends on the level of development of the legal consciousness of society.

With the development of civil society in Ukraine, the formation of the legal state and the provision of sustainable development, increasing the role of law and order in the provision of social relations, the issue of citizens' legal consciousness, its transformation on the principles of reasonable modes becomes more important.

In the first chapter – "Theoretical and Methodological Foundations of the Study of the Phenomenon of the Legal Consciousness of Society" – the main approaches to the definition of legal consciousness and understanding of its structure in the philosophical tradition were identified and interpreted.

A consistent reflection of the variability of the interpretation of the legal consciousness at different historical stages has been made, the connection with the categories of law, morality, morality and justice was constanted, which does not lose its

significance in the study of the legal consciousness in modern socio-philosophical theories.

Certain legal aspects of people's lives and processes of formation of legal consciousness are distinguished among elements or indicators of sustainable development of society. It is indicated that the legal component is one of the elements of ensuring sustainable development, which manifests itself in the conscious direction of the laws being adopted, on the restructuring of the system of economic, social and environmental factors for the achievement of sustainable development of the state.

In the process of studying the peculiarities of the transformation of the legal consciousness of society in the context of ensuring sustainable development, two modes (levels) of legal consciousness – legal-sensible and legal-reasonable are defined. It is specified that the main vector of transformation of the legal consciousness of society from lawfulness to legal sense is the humanization of social relations.

In the second chapter – "The Ratio of Legal Consciousness and Morality: Philosophical Understanding in the Context of Sustainable Development" – the dialectic of legal consciousness and legal-reasonable and the legal right-realization with the consideration of morality as the basis for the formation of legal consciousness is revealed.

It is proved that the complementarity of law with morality and vice versa is the main vector of their relation in the context of modern conditions of development of society. It was therefore stressed that morality and legal consciousness are mutually complementary means of social regulation, which are in constant interaction and do not contradict each other.

Defined the moral and legal imperatives on the way to ensuring a reasonable mode of legal consciousness, which are the realization and settlement of mutual personal and social interests; awareness of the essence of moral and legal behavior; orientation towards the future as an important factor in the implementation of the concept of sustainable development; understanding the inevitability of reflecting changes in social existence as an appropriate transformation of social consciousness.

In the third chapter – "Humanistic imperatives of the formation of the legal consciousness of society in the context of ensuring sustainable development" – was put forward the hypothesis of the existence of transformed forms of the legal consciousness.

An analysis of the results of a sociological study conducted to test the hypothesis of the presence of metamorphosis (transformed forms) of social consciousness in a certain part of Ukrainian society was made.

It is revealed which exactly transformed forms of the legal consciousness are characteristic of the Ukrainian society and how they are manifested. Theoretical generalizations make it possible to distinguish the most likely forms of the legal consciousness in the legal reality of Ukraine, which we call metamorphoses: legal nihilism, legal idealism, legal infantilism and legal dilettantism.

The work substantiates the necessity of changes in the legal activity of the society and state institutions, achievement of transparent implementation of laws in the state, development of the legal and ideological orientation of the state policy on the principles of humanism, equality and democracy, and ensuring an adequate level of legal education in the state. This will lead to overcoming the transformed forms of legal consciousness and its development to the level of its legalreasonable mode, which is extremely important for ensuring sustainable development of society.

Within the third chapter, the relationship between legal consciousness and legal ideology was revealed in the relative categories of the whole and the part. The dialectical unity of legal consciousness and its constituents, as legal psychology and legal ideology, leads to the emergence of a new quality that is not limited to the sum of their properties, but such unity is determined by the interaction of these parts.

The necessity of considering the legal education as one of the main factors of transformation of the legal consciousness is substantiated. To the key landmarks of legal education as a factor in the transformation of legal consciousness, we considered the following: promoting personal development; formation of the legal competence; development of a system of legal knowledge in a person; development of skills and abilities to receive legal information from various sources (legal acts, mass media, etc.); apply the knowledge gained in the process of studying jurisprudence; development of

critical thinking; the formation of self-education skills, the desire to constantly replenish legal knowledge and use them in their own activities and in the life in general; ability to navigate the political and legal sphere of society and the state; the belief in the necessity of action in line with the system of humanistic and democratic legal values, orientations and ideals of society; and as a result of the formation of the legal world outlook and the civil position of the individual, the ability of the citizen to the conscious social choice.

Key words: legal consciousness, morality, legal sense, legal reason, transformation, modes of legal consciousness, legal education, metamorphosis of legal consciousness, legal nihilism, legal idealism, legal ideology, legal education.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження феномену правової свідомості суспільства.....	20
1.1. Основні підходи до дослідження правової свідомості у філософській думці..	20
1.2. Категорійний зміст правової свідомості у соціально-філософській традиції ..	47
1.3. Основні підходи до дослідження концепції сталого розвитку	81
Список використаних джерел до першого розділу	94
Розділ 2. Співвідношення правової свідомості та моралі: філософське осмислення в контексті забезпечення сталого розвитку	108
2.1. Взаємозалежність та взаємодоповнюваність правової свідомості та моралі .	108
2.2 Формування морально-правових імперативів забезпечення сталого розвитку	130
Список використаних джерел до другого розділу	143
Розділ 3. Гуманістичні імперативи формування правової свідомості суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку	148
3.1. Сучасні трансформації правової свідомості українського суспільства крізь призму соціологічного знання.....	148
3.2. Діалектика правової свідомості та правової ідеології в категоріях цілого та частини	187
3.3. Роль правової освіти (виховання) у формуванні та трансформації правової свідомості суспільства	210
Список використаних джерел до третього розділу	228
ВИСНОВКИ	235

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогоднішній день перед українським суспільством з новою актуальністю постає вибір: між створенням дійсно демократичної, правової та соціальної держави і ризиком скініння на узбіччі цивілізаційного розвитку. Усвідомлення своєї суб'єктності українським народом має стати стимулюючим фактором подальшого розвитку. Саме історична суб'єктність народу є важливим фактором всіх політичних, соціальних, правових та інших змін в суспільстві та державі.

Тому актуальність дослідження сутності правової свідомості та закономірностей її розвитку важко переоцінити. Від рівня розвитку правової свідомості суспільства і залежить подальший поступ української держави.

Проблема розвитку правової свідомості є досить важливою та актуалізувалася в різні конкретно-історичні періоди. Вона виникає у зв'язку зі зміною суспільних відносин, а саме – формуванням нового базису та потребою у новій, відповідній до нього надбудові. Варто зазначити, що важливим фактором розвитку правової свідомості є процес впливу суспільної свідомості, яка є домінуючою для певної сукупності людей, на свідомість індивідуальну. В нашому дослідженні звернемо увагу на такий модус (рівень) правової свідомості як праворозсудковість, а також на більш високий рівень правової свідомості, який можна назвати праворозумністю.

В умовах розбудови громадянського суспільства в Україні, формування правової держави та забезпечення сталого розвитку, збільшення ролі законності та правопорядку у забезпеченні суспільних відносин, питання правосвідомості громадян, її трансформації на засадах розумного модусу набувають особливого значення. Але, рівень дослідженості цієї тематики ще не відповідає потребам сьогодення, що пояснюється складністю розуміння феномену правосвідомості, який чинить вплив на формування громадянського суспільства, та необхідністю забезпечення сталого розвитку суспільства.

У ході цього дослідження автор використовував основні положення, праць вітчизняних і зарубіжних вчених щодо різними питаннями формування та трансформації правосвідомості.

Насамперед слід назвати наукові доробки вчених кінця XIX – початку XX століття: І. О. Ільїна, П. І. Новгородцева, С. Л. Франка, які розглядали правосвідомість як явище релігійно-правове, котре має доленосне значення для країни, якщо вона перебуває в кризовому стані; радянських вчених: Л. С. Мамута, П. Є. Недбайла, Д. О. Потопейко, О. П. Семітка, що розглядали правосвідомість як категорію історичного матеріалізму, як елемент надбудови над економічним базисом суспільства; дослідження з проблеми подолання правового нігілізму: В. П. Андрущенко, В. І. Гоймана, М. І. Матузова, В. О. Туманова; сучасних вітчизняних та російських вчених: Р. С. Байніязова, М. О. Булатова, В. М. Вашкевича, Е. М. Герасимову, А. А. Гусейнова, Д. І. Дзвінчука, Н. Є. Доній, О. Г. Дробницького, В. П. Іванова, О. П. Кивлюк, С. В. Курбатого, В. І. Кушерця, Є. О. Лукашової, В. П. Малахова, І. Г. Немчинова, В. С. Нерсисянца, Д. Б. Свириденка, Т. В. Розову, С. О. Терепищого, О. К. Уледова, В. І. Ярошовця та ін.

Особливий внесок у дослідження свідомості та правової свідомості як категорій філософії права зробили вітчизняні вчені О. О. Бандура, В. А. Бачинін, В. В. Головченко, Є. К. Бистрицький, А. А. Козловський, С. І. Максимов, О. А. Менюк, Є. В. Назаренко, М. І. Панов, С. В. Пролєєв, В. Г. Табачковський, О. І. Яценко.

У дисертації використані праці сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених з питань розвитку громадянського суспільства Ю. Габермаса, Е. А. Гелнера, Р. А. Даля, Т. Каротерса, Д. Кіна, В. М. Селіванова, О. В. Скрипнюка, Б. Ф. Чміля, Д. С. Коена, М. Вечержи, В. Кнаппа, М. Траверса, Л. Подгорецьки, Ф. Вейр, В. Кутчінські, М. Херто, Є. Ерліха, С. Сілби, С. Е. Меррі, Р. Коттерелла.

Проблематика правової свідомості є невичерпною. На кожному етапі розвитку суспільства питання правової ідеології, правової освіти населення як чинників формування та трансформації правової свідомості постають у новому вигляді. Тому

дослідження правової свідомості у межах філософії набуло характеру постійного, а ця проблематика привертає до себе увагу вітчизняних та зарубіжних філософів. Вищезазначене й зумовило вибір дисертантом зазначеної теми як предмету свого дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – розкрити та обґрунтувати сутність трансформацій правової свідомості суспільства та шляхи розвитку правової свідомості українського суспільства для забезпечення його сталого розвитку.

Мета дослідження зумовила необхідність виконання таких **завдань**:

- прослідкувати генезу дослідження феномену правової свідомості у соціально-філософській думці;
- проаналізувати основні підходи до дослідження сталого розвитку суспільства;
- розкрити становлення категорійного змісту правової свідомості у соціально-філософській думці;
- обґрунтувати взаємозалежність та взаємодоповнюваність правової свідомості та моралі;
- визначити моральні імперативи забезпечення сталого розвитку;
- проаналізувати перетворені форми правової свідомості українського суспільства;
- визначити співвідношення правової свідомості та правової ідеології як діалектики цілого та частини;
- застосувати потенціал соціологічного дослідження для оцінювання стану та визначення метаморфоз правової свідомості;
- обґрунтувати гуманістичний зміст та розкрити основні імперативи трансформації правової свідомості від праворозсудковості до праворозумності;
- визначити співвідношення категорій «реальність» та «дійсність» в контексті трансформації правової свідомості від праворозсудковості до праворозумності;
- розвинути філософське обґрунтування взаємозв'язку правової освіти з формуванням та трансформацією правової свідомості суспільства.

Об'єктом дослідження є правова свідомість як чинник суспільних трансформацій.

Предметом дослідження є трансформації правової свідомості в контексті забезпечення сталого розвитку суспільства.

Методи дослідження. З метою одержання достовірних наукових результатів під час дисертаційного дослідження використано систему принципів і підходів на основі гармонійного поєднання філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, серед яких варто зазначити:

- діалектичний метод, важливий для визначення закономірностей трансформацій правосвідомості громадян та подолання перетворених форм останньої. Застосовано діалектичний принцип загального зв'язку, а також принцип розвитку, при демонстрації взаємозв'язку таких форм суспільної свідомості, як правова, моральна та релігійна;

- аксіологічний метод, який має важливе значення при дослідженні правовиховного процесу як передумови трансформації правової свідомості суспільства на засадах праворозумного підходу до останньої;

- конкретно-історичний підхід, що дає можливість розглянути процес формування правосвідомості у перехідний період її розвитку і в процесі розбудови громадянського суспільства;

- метод порівняння у поєднанні з конкретно-історичним підходом дає можливість зіставити процеси трансформації правосвідомості в різні історичні періоди, виявити риси тотожності та відмінності у здійсненні правовиховної роботи;

- системно-структурний підхід, який дозволяє комплексно розглянути проблему та зазначити зв'язок структурних елементів правосвідомості із загальною трансформацією правової свідомості;

- метод соціологічного опитування для виявлення метаморфоз правової свідомості;

- принцип компаративного аналізу, який дозволяє використати увесь спектр наукових поглядів з метою визначення методології власного дослідження, підбиття обґрунтованих висновків та надання пропозицій подальших досліджень.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

Уперше:

– запропоновано авторське тлумачення модусів трансформації правової свідомості від «праворозсудковості» до «праворозумності», які було досліджено, базуючись на кантівському розумінні відмінності між розсудком та розумом, де під «праворозсудковістю» ми розуміємо шаблонне понятійне мислення, а «праворозумність» характеризуємо як мислення на рівні ідей і принципів, якому властиве всебічне і об'єктивне дослідження кожної одиничної ситуації правового буття з позицій загального;

– розроблено авторську методику теоретико-емпіричного осягнення перетворених форм правової свідомості українського суспільства на основі використання, - актуалізації, - потенціалу соціологічних досліджень. Зафіксовано за допомогою методу соціологічного опитування наявність таких перетворених форм правової свідомості українського суспільства, як правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм та правовий дилетантизм;

– обґрунтовано, що ключовим чинником розбудови сталого розвитку є домінування праворозумного модусу правової свідомості. Основним вектором трансформації правової свідомості суспільства від праворозсудковості в праворозумність є гуманізація суспільних відносин;

– аргументована кореляція категорії «правоздійснення», як єдність правової сутності та правового існування, з категорією «праворозумність», та категорії «правореалізація», як відсутність єдності правової сутності та правового існування, з категорією «праворозсудковість», відповідно до співвідношення філософських категорій «дійсність» та «реальність».

Удосконалено:

– тлумачення категорії «правова свідомість», під якою ми розуміємо певну систему уявлень ідей, почуттів й емоцій, які формуються в процесі правової діяльності, що притаманна конкретно-історичному типу суспільних відносин, і водночас є необхідною умовою цієї діяльності, та виражають активне ставлення окремого громадянина зокрема та суспільства загалом до права та правового буття;

– обґрунтування категорійного змісту правової свідомості шляхом поглиблення дослідження цього феномену до проникнення у його сутність за допомогою залучення філософської методології, яка оперує універсальними та всезагальними поняттями. Використання категорій надало можливість визначити категорійний зміст правової свідомості, а також, відійти від конкретного знання до універсальних філософських понять. Завдяки цьому, використовуючи філософську категорію «правова свідомість», ми маємо можливість застосувати інші категорії філософії, права і соціології;

– розуміння діалектики співвідношення моралі та правової свідомості, яка полягає у взаємодоповнюваності права мораллю та навпаки. Такий характер взаємозв'язку є актуальним тому, що в сучасних умовах існування та розвитку суспільства, дедалі важливішим стає розуміння моральних цінностей, принципів та ідей, які не повинні йти врозріз із правовими нормами закону, а мають доповнювати останні під час певних спірних ситуацій;

– обґрунтування моральних імперативів забезпечення сталого розвитку, якими є усвідомлення та врегулювання взаємних особистих та суспільних інтересів, обізнаність відносно сутності морально-правової поведінки, орієнтація на майбутнє, як важливий чинник впровадження концепції сталого розвитку, розуміння невідворотності відображення змін в суспільному бутті в якості відповідної трансформації суспільної свідомості.

Дістало подальшого розвитку:

– дослідження механізму трансформації правової свідомості на основі законів діалектики. Згідно діалектичного закону заперечення заперечення, при трансформації праворозсудковості у праворозумність має залишитися усвідомлення необхідності дотримання правових приписів, проте таке усвідомлення наповнюється новим змістом. Джерелом саморозвитку правової свідомості є її внутрішня суперечність – єдність та боротьба між праворозсудковістю та праворозумністю. Закон переходу кількості у якість допомагає розкрити механізм трансформації правової свідомості, пояснює за допомогою яких процесів це відбувається та яким чином ці процеси зазнають кількісно-якісних змін. Кількісні зміни у таких процесах

і явищах, як правове виховання, застосування покарання, законотворчість, рівень розвитку громадянського суспільства, – усе це шляхом накопичення у певний момент часу призводить до глибинних якісних зрушень та трансформації у самій правовій свідомості;

– розкриття особливостей трансформації правової свідомості суспільства під впливом правової ідеології в контексті діалектики цілого і частини. Діалектичне співвідношення частини та цілого є відношенням, що їх об'єднує і одночасно є джерелом появи нового змісту. У межах цієї діалектичної єдності не тільки частини створюють ціле, але й якісні характеристики цілісності впливають на частини, трансформуючи їх;

– наукові підходи до дослідження таких категорій, як «правове виховання», «правова освіта», «правова освіченість», під якими ми розуміємо не тільки теоретичний, але й практичний курс правових дисциплін, який би починався із загальної середньої освіти. Зазначені категорії набувають нового гуманістичного змісту в контексті формування праворозумного модусу правової свідомості.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Напрацьовані в роботі висновки та сформульовані пропозиції можуть бути враховані при формуванні загальноосвітніх навчальних програм, визначення певних концепцій правової освіти, напрямків правової ідеології. Окрім того, результати дослідження можуть бути застосовані як матеріали для підготовки підручників або їхніх структурних елементів, навчальних посібників, а також при викладанні циклу гуманітарних дисциплін, зокрема для читання курсу лекцій з соціальної філософії, теорії права, філософії права та відповідних спецкурсів.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження, які розкривають його зміст, були апробовані на засіданнях кафедри теорії та практики управління КПІ ім. Ігоря Сікорського, методологічних семінарах, які проводились на факультеті соціології і права даного навчального закладу.

Важливі аспекти дисертації були оприлюднені на науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: XIII Міжнародна науково-практична конференція «Творчість у філософських вимірах», 14-15 травня 2015 року; VI

Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні підходи до управління підприємством» з міжнародною участю, 23 квітня 2015 року; XVIII Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів Дні науки ФСП «Гуманізм та антигуманізм у подоланні конфліктів сучасності», 23-24 квітня 2015 року; VIII міжнародна наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми управління: діалектика централізації та децентралізації», 10 грудня 2015 року; I міжнародна науково-практична конференція «Філософія у вимірах XXI століття», 26 травня 2016 року; VI Міжнародна науково-практична конференція «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави», 25-26 травня 2016 року; IX Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Сучасні проблеми управління: імперативи забезпечення сталого розвитку», 23-24 листопада 2017 року.

Публікації. Основні результати дисертації викладено у 14 публікаціях, з них: 5 – у фахових виданнях з філософських наук України, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 8 – інші публікації.

Структура та обсяг роботи. Структура дисертаційної роботи сформована на основі визначеної мети та поставлених завдань; робота складається зі вступу, трьох розділів, диференційованих на вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Робота містить 207 сторінок основного тексту, 25 сторінок використаної літератури загальною кількістю 332 найменування.

Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження феномену правової свідомості суспільства

1.1. Основні підходи до дослідження правової свідомості у філософській думці

На сучасному етапі розвитку України рівень розвитку правової свідомості суспільства відіграє ключову роль у процесі побудови правової держави, впровадження важливих реформ та адаптації європейських норм і цінностей в українське законодавство. Гуманістична трансформація правової свідомості та підвищення її рівня є одними із найважливіших завдань сучасного суспільства. Без трансформації правової свідомості неможливо досягти докорінних змін в суспільстві та забезпечення сталого розвитку.

Радикальні зміни суцільної правової реальності значною мірою відобразилися на сприйнятті та розумінні права, законності, верховенства права та закону, прав і свобод людини та громадянина. В такому разі особливо важливим вбачається підвищення рівня правової свідомості як важливого фактора розвитку українського суспільства на шляху до європейського майбутнього. За таких умов дослідження характеристик правової свідомості та основних підходів до її тлумачення у філософській традиції надзвичайно актуалізується.

Безумовно, правова свідомість має міждисциплінарний характер. Правова свідомість є формою суспільної свідомості та характеризує уявлення, відчуття та практичне відношення громадян до великого кола суспільних явищ, що пов'язані не тільки з правом, а ще зі значним спектром державного управління.

Розглядаючи поняття «правосвідомість» (в рамках дослідження ми розглядаємо поняття «правова свідомість» як тотожне поняттю «правосвідомість») в контексті загальнофілософських закономірностей розвитку суспільства, варто зазначити, що його визначення, запропоновані різними науковцями та філософами у різні історичні періоди, відрізняються за суттєвими деталями. Це зумовлює потребу у визначенні переліку підходів до дефініції цього поняття та одночасно розв'язати питання про те, який з підходів найкраще відповідає меті нашого дослідження.

Ідея правової свідомості як складової суспільної свідомості почала розвиватися у межах європейської та східної філософської та правової традиції у давні часи, коли було вперше сформульовано поняття права.

У межах вчення Конфуція [1; 2] було закладено вихідні засади розуміння правосвідомості, причому перевага віддається, насамперед, моральному аспекту поваги до норм права, а не їх примусовому виконанню. Зокрема, пропонувалося поняття доброчесності, поваги до держави і права, високого значення дотримання моральних норм і правил. Традиційно вважається, що в конфуціанстві превалює негативне ставлення до позитивного закону (фа), судової системи, що пов'язано з покараннями. Тобто правосвідомість полягала у глибокій повазі до закону і правителя.

В контексті дослідження правової свідомості слід згадати вчення Конфуція про ритуал, в якому під ритуалом розумілися зразки гідної поведінки суспільства, на основі внутрішніх моральних якостей. «... Це певне соціальне мастило, яке сприяє існуванню і стабілізації суспільства як єдиного, цілісного організму, зберігаючи таким чином зв'язок між епохами» [3].

Ритуал можна також назвати простором, який об'єднує людей і одночасно тримає їх на відстані, необхідній для того, щоб блокувати небезпечні для співпраці конфлікти між ними [3]. Це дозволяє людям діяти разом, продуктивно спілкуватися, залишаючись різними за природним і соціальним статусом. Ритуал являє собою спосіб вирішення конфлікту: як забезпечити рівність у відносинах між нерівними людьми? Гуманістична складова ритуалу реалізується в тому, що він забезпечує порядок в суспільстві, долає конфлікти.

У свою чергу, представники легізму відстоювали думку про необхідність підвищення ролі позитивних законів, управління державою на їх основі, а також виправдовували застосування суворих покарань. Сутність правосвідомості у межах легізму полягала у повному підкоренні суспільно жорстоким законам (протонауковий рівень). Вплив легізму і конфуціанства на правосвідомість давньокитайського суспільства знайшов свій вияв у закріпленні загальнообов'язкових правил поведінки та норм «конфуціанської» моралі.

Вихідні положення наукової рефлексії правосвідомості започатковуються у давньогрецькій філософії. Зокрема, Платон [4], Аристотель [6-10], Епікур [11] висвітлюють у своїх працях питання значення права і законотворчості, відносини людини і держави.

Даний період характеризується тим, що починається усвідомлення значення закону та його сприйняття спільноту. Важливим для нашого подальшого дослідження праворозумного модусу правової свідомості є те, що у поглядах Геракліта Ефеського (530 – 470 рр. до н.е.) закон (nomos) тісно пов'язаний із розумом (logos). Логос, за Гераклітом, є сукупністю ідеальних настанов і принципів, покладених у фундамент правової системи. Причому, Геракліт притримувався думки, що найбільшою силою закону є справедливість, оскільки розум слідує справедливим законам, тоді як несправедливим протривається і розум людини, і її почуття [12, с.46]. На думку Геракліта «громадяни повинні захищати закони так само як і стіни власного міста» [13, с.247].

Відповідно до досліджень французького вченого Ж.-П. Вернана, logos означає здатність мислення, розум [14, с. 21]. Logos в давньогрецькій філософії змінив mythos, який в свій час повністю спирався на Бога, як істину в останній інстанції. Означаючи закон, який спирається на logos справедливість, істину та логіку, logos по суті започаткував західний тип культури та мислення. В контексті нашого дослідження започаткований в Давній Греції тип мислення, названий «розумним», постане як фундаментальна основа трансформації правової свідомості.

Представник давньогрецької філософії Демокріт вважав, що значущість права полягає у його справедливості та відповідності нормам моралі, що відповідають самій природі людського розуму. На його думку, право являє собою засіб, за допомогою якого держава досягає своєї головної мети – «евтюмії» (eвтumia), тобто «ідеального душевного стану» [15, с.76]. Демокріт акцентував увагу на проблемі правового виховання, яке вважав головним шляхом для забезпечення загального суспільного добробуту, для свідомого створення законів та сприяння суспільному розвитку.

Проте необхідно визнати, що вперше на роль та значення правосвідомості в процесі розвитку права чітко вказали Платон та Аристотель. У діалозі, присвяченому проблемам взаємовідносин держави і права – «Держава», Платон з властивих йому ідеологічних спонукань наголошував, що джерелом будь-яких позитивних законів є ідея, яка спочатку знаходиться у свідомості законодавця, а перед цим – у ідеальному світі ідей [16].

У цьому сенсі слідування закону, за Платоном, є результатом двох процесів, якими є: а) розуміння або знання ідеї того чи іншого закону, і б) внутрішнє переконання у його справедливості (якщо той чи інший закон несе у собі правову ідею загального блага і справедливості [17, с.167]). Тому порушення закону, за Платоном, спочатку відбувається у свідомості людини, коли вона вирішує не слідувати нормам діючого права і вчиняє протиправні вчинки. Згодом така манера у ставленні до законів перетворюється у звичку, в результаті чого, якими б добрими не були закони держави, людина не сприймає їх і діє так як їй підказують власні бажання [16, с.194].

Чималу увагу відображенню права у свідомості людини та свідомому впливу на правові відносини шляхом прийняття законів приділяє Аристотель. Фундаментальною властивістю будь-якого закону, на його думку, має бути його справедливість [18, с. 467]. На переконання Аристотеля, справедливість – це ідея, сукупність знань про належне, яка може бути осягнена людською свідомістю та втілена у законах. Запорукою ефективності правових норм він називав суб'єктивне переконання у їх справедливості та доцільності, що є результатом цілеспрямованого впливу за допомогою етичного виховання і правової освіти. На думку Р. Лившиця, такою загальною ідеєю є ідея права як загального блага [19, с. 30]. Більше того, як доводив Аристотель, справжніми громадянами виявляються саме ті, хто здатні і бажають не лише володарювати, але й підкорюватись законам, які відповідають вимогам добродетельності [18, с. 471].

Історичний аналіз перших етапів розвитку європейської філософської та правової думки доводить, що поняття правової свідомості та її елементів (правове виховання, правова освіта, пізнання правових явищ тощо) не лише містилось у

ранніх філософських міркуваннях, але їй переважало за своєю значимістю дослідження об'єктивного права. Серед сучасних дослідників на існування такої традиції цілком слушно вказує О. В. Мартишин, який вважає, що «від самих витоків європейської правової думки, коли поняття права стало осмислюватись у термінах його зв'язку з поняттям справедливості, було визначено ту потенційну роль, яку відіграє правова свідомість в існуванні і розвитку об'єктивного права» [20, с.4-15]. Для Платона і Аристотеля первинне конституювання права відбувалось саме на ідеальному рівні, коли індивід не лише відкривав для себе ідею загального блага і справедливості, але й отримував відповідний критерій для оцінки правової дійсності, тобто було акцентовано увагу на ролі суб'єктивного елемента (правосвідомості), який відіграє важливу роль в осмисленні та пізнанні права.

Крім того, у класичній античній філософській думці існує тісна пов'язаність права зі справедливістю. Платон, розмірковуючи про правосуддя, справедливість, зазначав, що суддя зобов'язаний мати соціально-філософську душу, непорочну у своїх помислах і поведінці: «хорошим суддею буде не юнак, а старець, який лише в зрілому віці пізнав, що таке несправедливість. Її присутність він помітив не у себе в душі і не як власну властивість, а, навпаки, в душі інших людей як щось йому чуже. Знадобилось багато часу, щоб він навчився розбиратись у тому, яке це зло, адже для нього воно предмет знання, а не власного досвіду» [16]. В даному випадку ми бачимо перше намагання пов'язати правову свідомість зі справедливістю. В подальших дослідженнях саме справедливість постає визначальним фактором формування та трансформації правової свідомості суспільства.

Аристотель говорив, що людина є істотою політичною, громадською, суспільною, державною – це дозволяє їй розвинути в собі моральні імперативи поведінки як етико-правові. Поняття справедливості він пов'язував з уявленнями людини про державу, оскільки «право, яке служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичної спільноти» [10, с. 456]. Без справедливості, без розуміння її суті не можна побудувати суспільне життя, в якому б домінували етико-правові чесноти, оскільки вони народжуються нею (з неї) як першоджерелом

людського існування взагалі. А останнє можливе тільки в межах політико-державного способу життя, адже «держава є спілкування вільних людей» [10, с.456].

У вченні Аристотеля простежується різниця між громадянською справедливістю та природною. Громадянська справедливість відображає рівність між громадянами. «Громадянське справедливе полягає, очевидно, в рівності і подібності. Проте до державного справедливого близьке справедливе, що буває у співтоваристві між чоловіком і його дружиною» [6, с. 327]. Справедливість у громадянському суспільстві ґрунтується на законах. Природна справедливість відображає відмінності між людьми та певні незмінні явища у суспільстві, наприклад, традиційні уявлення.

Під справедливістю розуміється певне досягнення душі людини, проте тієї частини, що не стосується розуму, а є до пізнавальною. До розумної частини душі мають відношення «розумність, проникливість, мудрість, здатність до навчання», допізнавальна частина душі включає «розсудливість, справедливість, мужність та інші риси характеру, які викликають схвалення. Справді, за них нас схвалюють, тоді як за властивості, що входять до розумної частини душі, ніхто нікому не дякує: людині ніколи не висловлюють схвалення за те, що в неї є розум, розумність або інша подібна ознака» [6, с. 305]. Справдливе проявляється як відношення рівності та подібності. На думку Аристотеля: «Якщо хтось знає, в чому суть справедливості, від цього він ще не став одразу справедливим; те ж з іншими чеснотами» [6, с. 300]. Отже, люди здатні бути рівними і подібними у справедливості, у чеснотах, які схвалюються суспільством. Саме тому Аристотель дотримувався думки, що для правителя найкращою чеснотою є розважливість, яку схвалить більша частина суспільства.

Давньоримська філософія стала наступником давньогрецької філософії права. Видатними представниками давньоримської правової культури були Цицерон, Сенека, М. Аврелій, Лукрецій, Тацит, Плутарх. Значну увагу до проблеми правосвідомості приділено у межах давньоримського стоїцизму. Зокрема, Цицерон, хоча й був опонентом Платона, але він стверджував, що природне право значною мірою впливає на формування правосвідомості особи. Він застерігав про небезпеку

зневаги до духу законів, зазначав, що протизаконня найчастіше має місце через перекручення права, викликане його неправильним тлумаченням. Відоме твердження Цицерона: «право, доведене до крайнощів — та ж несправедливість». Людина має чотири головні бажання – це прагнення до істини, величі, порядку і пристойності [21]. Прагнення до суспільного порядку сприяє формуванню у свідомості справедливості, орієнтація на яку вважається прагненням людини до створення справедливого суспільного порядку, який і є природнім правом.

Природне право виникло, відповідно до вчення Цицерона, «раніше, ніж який би то не був писаний закон, вірніше, раніше, ніж яка-небудь держава взагалі була заснована» [22]. Зазначена думка підтверджує можливість виникнення правової свідомості до виникнення держави. А це означає, що саме правова свідомість є індикатором формування та розвитку права й, відповідно, держави. Цицерон зазначав що «істинний закон – це розумне положення, що відповідає природі, що поширюється на всіх людей, постійне, вічне, котре призиває до виконання обов'язку, надаючи наказ; відвертає від злочину, забороняючи... Пропонувати повне або часткове скасування такого закону – блюзнірство; скільки-небудь обмежувати його дію не дозволено; скасувати його повністю неможливо, і ми ані постановою сенату, ані постановою народу звільнитися від цього закону не можемо» [22]. В основі зазначеного природного права постає справедливість, що й до сьогодні є основним імперативом правових законів. «Перша вимога справедливості, – зазначає Цицерон, – полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а потім, щоб всі користувалися загальною власністю як загальною, а приватною – як власною» [22].

Фундаментальними категоріями у роздумах Сенеки про роль держави і права є такі як доля, розум і закони природи. Доля у нього ототожнювалась з природою та божественним духом і вважалася першопричиною всього, що виявлялось у тому, що «закон долі здійснює своє право». Людство не здатне змінювати світ, об'єктивні закономірності та явища природи. Але суспільство може слідувати їм. Розумність та розуміння «закону долі» проявляється у визнанні необхідності світових законів та

підпорядкуванні ним. Основною характеристикою правової свідомості, за Сенекою, є підпорядкування «законам долі» на підставі модусу розумності.

Тема правосвідомості знаходить свій подальший розвиток у працях вчених доби Середньовіччя, яка характеризується наявністю утопічних ідей справедливості в так званому царстві Божому та відношенням до права як до «промислу Божого».

Представник даного періоду А. Августин наголошував, що позитивні закони повинні нести на собі відбиток законів Божественних. Для самого Августина церква – це «бездомний град мандрівний», де перебувають у насолоді з Богом і однодушному спілкуванні, адже «цей дім Божий є набагато славнішим, ніж той, перший, який був побудований із дерева, каменю та інших дорогоцінних матеріалів і металів» [23, с. 62]. Співвідношення віри та розуму знаходить вирішення у Августина у вигляді божественного Логосу – надчуттєвого початку, що формує світ. Адже «все, що існує, наскільки воно існує, і все, що ще не існує, наскільки воно може існувати, форму має від Бога» [11, с. 599]. З цієї точки зору мораль стає невід’ємною від віри і релігії, зливаючись у своєму баченні з божественним світом. Зазначене створює нову концепцію свідомості, яка полягала у поєднанні права, моралі та релігії. Така парадигма була домінуючою протягом усієї доби Середньовіччя.

Значно пізніше ця ідея була продовжена Т. Аквінським у праці «Сума теології», у якій він основою правової теорії назвав вчення про свободу волі людини. Тому позитивний закон характеризується Т. Аквінським як правило або міра дії, яка встановлює, що слід робити, а від чого – утримуватись [24, с.582]. Дане правило визначається розумом і волею людини відповідно до вічних божественних законів, тому людські закони можуть змінюватись, оскільки людина здатна осмислювати їх і порівнювати з відомими їй божественними законами. Таким чином ідея правової свідомості у поглядах Т. Аквінського розкривається новою стороною, яка показує вплив правової свідомості на процес удосконалення законодавства, який він вважав одним з визначальних елементів державно-правового розвитку людства.

Продовження зазначених ідей ми знаходимо у вченні М. Падуанського (1280 – 1343 рр.), який вважав, що запорукою успішності та ефективності людських

законів є насамперед їх відповідність ідеям загального блага і справедливості. При цьому, попри змістовні відмінності між тлумаченням феномена держави М. Падуанським і всією попередньою традицією, про що слушно пише О. В. Скрипнюк [25, с.12], в частині визначення ідеї правової свідомості та її ролі у влаштуванні правових відносин ми знаходимо переважно спільні риси. На його переконання, оскільки всі людські закони діють у середовищі людей, то люди природно висловлюють своє ставлення до них і сам факт виникнення правової свідомості сприймається як необхідний етап генези права в цілому. Перебуваючи у правових відносинах, особа, на думку М. Падуанського, несе у собі, по-перше – знання про закони, по-друге – оцінку цих законів як справедливих або несправедливих, і по-третє – рішення коритися цим законам або не коритися їм. Таким чином, визначальним є те, що вже у вченні М. Падуанського прослідковується ідея про забезпечення правовою свідомістю можливості пізнання та оцінки правової дійсності, вироблення вольового ставлення до неї.

Визначний вплив на формування наукових досліджень правової свідомості у період середньовіччя справило вчення арабського філософа Ібн-Хальдуна (1332-1406). У трактаті «Велика історія» представлені його погляди на державу, устрій суспільства, їх співвідношення та закономірності існування. Головним постулатом філософії Ібн-Хальдуна є поєднання філософського та юридичного поглядів на державу в аспекті історико-соціологічного аналізу. Головним чином він намагався віднайти природний закон, що впливає на виникнення, становлення і зникнення держави. Мусульманське право для нього уособлювало найвищу справедливість, наголошувалось на значній ролі халіфа на відміну від ролі монарха. Влада халіфа має спиратися, передусім, на переконаності громадян у безумовній справедливості мусульманського права [26].

Нагадаємо, що релігійною свідомістю є система уявлень, образів, переживань та почуттів, в основі яких лежать сакральні уявлення про вище та істинне буття. В мусульманській середньовічній філософії була започаткована особливість утвердження домінування релігійної складової над правовою та моральною у процесі формування правової свідомості.

Епоха Відродження характеризується домінантою чуттєво-емпіричного досвіду у пізнанні права та віддаленням від релігійних догматів. Зокрема, погляди Л. да Вінчі, Дж. Бруно, Монтеня [27; 28] виявилися вирішальними під час утвердження світоглядно-методологічної основи обґрунтування соціально-філософського змісту правосвідомості, що проявилось у розумінні сутності таких категорій, як право, закон, свобода, обов'язок, справедливість.

Формування ідей утопічного соціалізму традиційно відносять до праць Т. Мора та Т. Кампанелли. Утопія Т. Мора – це ідеальна держава, життя й якій побудовано на справедливих законах. Такі закони мають бути людськими, зручними та простими. Це призводить до нечисленності законів та зумовлює відсутність потреби у складному законодавстві. Простота законів є їх головною рисою, оскільки «простий народ з його кмітливостю не в силах дістатися до таких висновків, та йому і життя на це не вистачить, так як воно зайняте у нього добуванням їжі» [29, с. 81]. Правосвідомість громадян Утопії відзначається високою моральною культурою та відсутністю пороків, що пов'язано з відсутністю приватної власності. На думку Т. Мора, «усі закони видаються тільки заради того, щоб нагадати кожному про його обов'язок» [29, с. 85]. Окрім того, «вони визнають усякий закон тим більше справедливим, чим простіше його тлумачення. Утопійці вважають вищою мірою несправедливим пов'язувати будь-яких людей такими законами, чисельність яких перевершує можливість їх прочитання» [29, с. 86].

У творі «Місто Сонця» Т. Кампанелла намагається представити своє бачення соціалістичної теократії. Роль законодавства в Місті Сонця нівелюється, проте існує розгалужена система покарань. Закони нечисленні, не значні за обсягом, всі вони розміщені на мідній дошці біля дверей храму правосуддя. Головною ідеєю є спільність всього – майна, жінок, дітей. Така спільність разом із жорстокими покараннями, головним чином, і впливає на дотримання загальних правил поведінки серед соляріїв – громадян Міста Сонця.

Філософські ідеї епохи Відродження були спрямовані на перетворення людини зі знаряддя божого промислу на автономну істоту з власною волею та інтересами. Виникнення ідей утопічного соціалізму, на нашу думку, слугувало

індикаторами руху від релігійної домінанти до гуманістичних імперативів правосвідомості.

У працях представників Нового часу, зокрема: Ф. Бекона [30-31], Р. Декарта [32], Т. Гоббса [33], Б. Спінози [34], Д. Локка [35-36], Г. Лейбніца [37-38] проблеми теорії пізнання права тісно пов'язувались з проблемами суспільного буття як буття демократичного. Надалі І. Кант [39-41], І. Фіхте [42], Г. В. Ф. Гегель [43-50], Л. Фейєрбах [51-52] підходили до цієї проблеми, виходячи із зв'язку «людина-мораль-право». Характерною особливістю цього періоду було утвердження особистої свободи і рівності усіх людей перед законом та заборона всіх форм юридичних привілеїв.

Досліджуючи усвідомлення правової свідомості у філософській традиції, необхідно згадати і Г. Гроція, з іменем якого пов'язується наукове оформлення теорії права. Дослідження проблематики правової свідомості та її елементів постає у працях Г. Гроція як один з аспектів природного права, що тлумачилось ним як «припис здорового глузду, відповідно до якого та чи інша дія на підставі її відповідності чи невідповідності розумній людській природі визнається ганебною чи необхідною» [53, с.71]. Саме поняття права виявляється у правовій теорії Г. Гроція цілком залежним від людських властивостей, насамперед, потягу до спілкування та розумності: «що ж стосується людини дорослої, здатної діяти подібним чином за однакових обставин, то поряд з властивою їй схильністю до спілкування слід визнати властиву їй здатність до пізнання та діяльності у відповідності до загальних правил» [53, с.46]. Отже, ідея права виникає у свідомості людини під час осмислення дійсності у термінах справедливості і несправедливості, свободи і примусу. Такий суб'єктивний прояв права, тобто правової свідомості полягає у тому, що відбувається вплив на правову поведінку у процесі проходження всіх етапів формування правовідносин.

Обґрунтуванню наукової системи знань про право присвячені праці Ф. Бекона. На його переконання успішність та ефективність права залежить не стільки від суб'єктивних навичок законодавців, скільки від сприйняття громадянами ідеальної держави та їх внутрішніх переконань стосовно права. У подальшому думки

Ф. Бекона були розвинуті у правових теоріях Т. Гоббса, Б. Спінози та Дж. Локка. Зокрема, Т. Гоббс вважав, що єдиним джерелом будь-яких законів є людський розум, а також те, що закон виявляє свій тісний зв'язок зі справедливістю [54, с.75]. Ним було розвинуто низку ідей, які виводилися безпосередньо з аналізу людського розуму, і які були покладені в основу розуміння позитивного законодавства. Одна з ідей формулюється таким чином : «у випадку згоди інших людей слід погодитися відмовитися від права на всі речі в тій мірі, в якій це необхідно в інтересах миру і самозахисту, і використовувати по відношенню до інших таку ступінь свободи, яку можна припустити стосовно самого себе» [54]. Інша має такий вигляд – «люди повинні виконувати укладені ними домовленості» [54, с.99]. Т. Гоббс вживав поняття «єдиного державного розуму» [54, с.185], що є джерелом всіх законів і гарантією їх справедливості. Оскільки зазначені ідеї виводяться Т. Гоббсом з людського розуму, то у даному випадку знання про право є не узагальненням емпіричних даних, певного правового досвіду, а виступає суб'єктивною основою права та законів.

Дж. Локк досліджував проблематику правової свідомості з позицій ліберальної теорії. На його переконання, держава – це результат вільної згоди вільних від природи людей, метою якої є збереження та захист їх прав, серед яких на першому місці – право на життя, свободу та власність [35, с.334]. Закони повинні відповідати загальній ідеї права, що виходить з самої природи людини і служить гарантією того, що людина завжди буде здатна відрізнити справедливе від несправедливого. Здатність відрізнити справедливі закони від несправедливих створює певний образ ідеального права та системи ідеальних законів, які повинні діяти в державі. Ґрунтуючись на вченні про право Дж. Локка, можна говорити, що ідеальні уявлення про право є настільки вагомим фактором перетворення правової дійсності, що у випадку появи критичної маси несправедливих законів, які усвідомлюються громадянами саме як несправедливі, вони здатні із застосуванням сили змістити не лише верховну владу, але й змінити державний лад в цілому.

Продовження та розвиток цієї думки висвітлено у праці Ш. Л. Монтеск'є «Про дух законів», який зазначав, що суто об'єктивне сприйняття законів як зовнішніх

стосовно індивідів норм є надто вузьким, оскільки кожен закон – це не просто сукупність приписів, але й їх зв'язок з людськими уявленнями про право і про свободу [55, с.136-137]. Тобто право включає у себе не тільки формальне розуміння, а і усвідомлення справжнього духу законів. Саме законотворчість постає для Ш. Л. Монтеск'є як практична реалізація тих цінностей і знань, які формуються у суспільній правовій свідомості [56, с.219]. Закон Ш. Л. Монтеск'є ототожнює з людським розумом, законодавство у державі також є проявом розумної волі. Отже, головним стимулом для виконання законів є їх розумність. Іншою важливою умовою цього є відповідність законів особливостям народу, місцевості, де вони приймаються, релігії. Така відповідність є «духом законів», яка є визначальною характеристикою їх дієвості.

У праці «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» французький учений-просвітник Ж.-Ж. Руссо, визнаючи необхідність застосування державою примусу, насилля, наполягав на тому, що основою такого державного примусу може бути лише суспільна угода, де чітко визначені взаємні права та обов'язки. Змістом цієї угоди є встановлення такої форми асоціації, яка захищає і убезпечує всією загальною силою держави особу та майно кожного з членів асоціації, завдяки якій кожен, разом з усіма іншими, підкорюється, але при цьому залишається таким же вільним як і до цього [57, с.207]. Тому Ж.-Ж.Руссо наголошує на важливості народної волі для розвитку і функціонування права. При цьому «між громадянами існує така рівність, при якій всі вони приймають на себе зобов'язання на одних і тих же умовах і всі повинні користуватись однаковими правами» [57, с.223]. На його переконання, для громадян процес слідування закону не повинен тлумачитись в термінах зовнішнього примусу, необхідність у якому виникає тоді, коли закон або інший нормативно-правовий акт є несправедливим. Він зазначає, що основним механізмом забезпечення відповідності позитивних законів принципам справедливості є участь усіх громадян: «якщо одинична воля може помилятися, то загальна воля – ніколи», а отже «народ, який підкорюється законам, повинен бути їх творцем: лише ті, хто вступають в асоціацію, мають право встановлювати правила

спільного життя» [57, с. 228]. Неодмінною умовою ефективності законів, як доводив Ж.-Ж. Руссо, є активна дискусія у суспільстві, їх обов'язкове обговорення.

Ж.-Ж. Руссо були закладені підвалини сучасного розуміння громадянського суспільства на основі укладення суспільного договору. В основу цього договору покладений принцип народного суверенітету, який представлений як «загальна воля, що тільки й може керувати силами держави у відповідності з метою її заснування, якою є загальне благо» [57]. Закони створює суверен-народ, проте він не зв'язаний ними довічно, оскільки завжди може повернути собі природну свободу. Така свобода полягає у тому, що народ перебуває під захистом законів і сам їх приймає. Закон, не схвалений народом, є недійсним. Тому народ є єдиним джерелом влади у державі.

Глибокого подальшого дослідження проблеми правової свідомості набули у філософській думці XIX століття. У цьому сенсі слід згадати роботи І. Канта, Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегеля. Зокрема, Гегель прирівнював правову свідомість до моральної свідомості. У «Філософії права» він виділяв «моральну свідомість (моральність) як найвищий рівень свідомості та правову свідомість як складову позитивного права» [50]. Зазначене твердження співпадає з нашим розумінням формування правової свідомості на основі моралі, про що ми будемо вести мову далі.

«Коли говорять про протилежності між моральністю, з одного боку, і правом – з іншого, – зазначає Г. В. Ф. Гегель, – то під правом розуміють лише перше формальне право абстрактної особистості. Моральність та державний інтерес кожне окремо являють собою особливе право, оскільки кожна з цих форм є наявним буттям свободи. Колізія між ними може скластися лише тоді, коли всі вони знаходяться на одній і тій же лінії і є правом; якщо б моральна точка зору духу була також правом, свободою в одній з її форм, вона взагалі не могла б вступити в колізію з правом особистості або з тим або іншим правом ... »[50, с. 90]. Таким чином, мораль у ряді «правових станів волі» виступає більш високою, більш конкретною сходинкою, ніж абстрактне право, а моральність, відповідно, – «більш конкретним видом природного права, ніж певні норми моралі» [50, с. 90].

У межах німецької класичної філософії простежується системність мислення, що стосувалася і розробки вчення про право і правосвідомість. У даному вченні знання стає досягненням свідомості індивіда, певним мотиваційним і спонукальним чинником, без яких індивід позбавлявся відчуття захищеності та свободи індивідуальної волі. Свобода індивіда підкріплюється тим, що філософське вчення як методологія пізнання надає йому певні вихідні положення. На думку Канта, індивідуальний «розум є здатність, яка дає нам принципи апріорного знання» [39].

Саме філософія, досліджуючи розумність правових понять, перетворює їх на ідеї правової науки. Оволодіваючи правовою наукою, можливо використати її як фундамент побудови держави на розумній і правовій основі. На думку Г. В. Ф. Гегеля «грунтом права є взагалі духовне, його найближчим місцем і вихідним пунктом – воля, яка вільна (свобода); так що свобода складає її субстанцію і визначення, а система права є царина здійсненої свободи, світ духу, породжений ним самим як якась інша природа» [45; 50].

Докладніше соціально-філософські ідеї І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля буде розглянуто у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

На погляд Ф. Енгельса, правосвідомість виступає як конкретно-історичне явище, що має місце на певному історичному етапі розвитку людства, коли варварство змінює епоха «суспільного розвитку, в яку розподіл праці, обмін між окремими особами, що впливає з нього, та товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і приводять до перевороту у всьому колишньому суспільстві» [58, с. 173-174].

Для марксистів право, як форма суспільної свідомості, є відображенням рівня суспільного розвитку, а не його визначальним рушієм. Воно визначається рівнем економічних відносин, в яких закладена «правова природа речей». Концепція марксизму визначає сутність правосвідомості через такі теоретичні узагальнення: право є системою загальнообов'язкових офіційно закріплених й визнаних правил поведінки та постулюється єдиним правовим регулятором суспільних відносин; механізм правового регулювання розглядається як юридичний механізм функціонування правових норм поза їхнім зв'язком із психікою й реальною

поведінкою людей; правосвідомість виступає як знання й належне ставлення до норм позитивного права [59, с. 9-10].

Марксизм у розумінні права та правосвідомості дотримується погляду на них як елементів надбудови, що виникли на основі базису, а саме економічних суспільних відносин, відносин власності на засоби виробництва, а також визначаються динамікою класової боротьби. Тому правосвідомість – це форма суспільної свідомості, віддзеркалення суспільного буття, всього масиву суспільних відносин. Представниками цієї теорії визначалась відносна самостійність права, як форми суспільної свідомості, його активної, стійкої позиції щодо базису, а отже, в такому випадку надбудова може давати простір для розвитку економічних відносин.

Розглядаючи становлення поняття правової свідомості у період кінця XIX – початку XX ст., необхідно виокремити низку течій, таких як: філософія життя (Ф. Ніцше [60]); екзистенціалізм (М. Хайдеггер [61], Ж. П. Сартр [62]); позитивізм (О. Конт [63]); критичний раціоналізм (К. Поппер [64]). На противагу попереднім періодам, філософи починають відкидати ідеї рівності і справедливості, з'являється теорія соціальної ієрархії та елітарна концепція, у якій моралі відводиться руйнівна роль.

Наукове вивчення та дослідження української правової свідомості та чинників, пов'язаних з її формуванням та трансформацією, активно розпочалося приблизно з 1861 року та триває по теперішній час. Цей період український дослідник Ю. М. Дмитрієнко розподілив на такі основні етапи:

1) 1861- 1904 рр. – період, коли вітчизняними вченими широко вивчалася правова свідомість, досліджувалась її природа та сутність;

2) 1904-1917 рр. – час, в який науковці, досліджуючи правову свідомість, відзначали її кризовий стан, що виявлявся у розвитку правового нігілізму.

3) 1917-1976 рр. – період, коли радянські вчені досліджували правову свідомість як суспільну форму свідомості; даний проміжок часу характеризується, в першу чергу, поширенням правового дилетантизму.

4) 1976-1990 рр. – часи, коли радянські дослідники вивчали правову свідомість як суспільну та соціальну, з домінантою останньої, що відбувалося з позицій переважно правового ідеалізму.

5) 1991-2004 рр. – час, коли правова свідомість суспільства була маргінальною та ілюзорною; в цей період переважали настрої та процеси беззаконня, бандитизму та злочинності.

6) з 2004 і до теперішнього часу – період, коли затверджується пріоритетним вектор розвитку та дослідження української правової свідомості як національної, посттоталітарної та демократичної; відбувається поступовий перехід від маргінальної, ілюзорної до правової свідомості республіканського спрямування, що визволяється від маргінальних властивостей, формується цілісна теорія української правової свідомості [65, с. 121-124].

На наш погляд, характеристика зазначеної періодизації, хоча і викликає багато критичних міркувань, але в цілому коректна виокремлює проміжки часу та етапи зміни парадигми буття та, відповідно, правової свідомості.

Ідея правового виховання як передумови формування правової свідомості у видатного українського вченого П. Юркевича передбачає комплексне вчення про людину. Ядром зазначеного вчення є теорія формування правосвідомої особистості. Його концепція виховання передбачає також власний погляд на побудову правової держави та громадянського суспільства, ідеї що їх П. Юркевич писав у наступних працях: «Загальна педагогіка з додатками» (1869 р.), «Історія філософії права» (1872 р.), «Філософія права» (1873 р.). Питання становлення правосвідомої особистості розглядається у всіх зазначених працях П. Юркевича.

Методологію правового виховання як основи правової свідомості П. Юркевич будує на основоположних принципах права та гуманізму, де фундаментом є визнання прав людини, дотримання закону та невичерпність добра. Варто відзначити, що філософсько-педагогічне вчення П. Юркевича пов'язане переважно з німецькими джерелами та виходить із того, що наука включає в себе не тільки концепцію знання, але й теорію виховання. Зазначена теорія є також головною у теорії виховання і навчання. Передусім, він зазначає, що «вихователь повинен

рівномірно будити всі пізнавальні здібності і вміти користуватися різноманітними методами». Стосовно «науки про виховання», то філософ зазначав, що навчання та виховання перебувають у взаємній залежності, оскільки неможливо навчати людину знанням без відповідного підкріплення останніх моральними принципами [66, с. 202]. У нашому подальшому дослідженні ми спробуємо довести, що основним модусом правової свідомості має стати розумне мислення.

На переконання вченого, людину необхідно «озброювати такими знаннями, котрі всебічно розвивають особистість і здатні зробити людину твердою в переконаннях, з чуттєвими і розумовими потребами, і готовою служити спільному благу і виконувати вимоги справедливості» [67, с. 245].

Крім того, його методика освіти розуму передбачає, що моральний вплив виховання у процесі навчання можливо здійснювати поданням істинних суджень, нагадувань, порад [67, с. 250]. Зазначена думка повністю відповідає нашому напрямку дослідження правової свідомості, основним модусом якої має стати розумне, – власне: повноцінне, – мислення, про що ми будемо говорити нижче.

Сучасна українська дослідниця філософії П. Юркевича Г. О. Чередніченко зазначає, що філософ вважає, що «людський дух є своя власна ідея, а не ідея роду, тому він має здатність індивідуально розвиватися, вільно обирати і ставити цілі у житті та діяльності. Моральні закони, за якими живе суспільство, формують внутрішнє ядро сутності людини, вони є підґрунтям власної гідності людини, адже моральна вимога звернена безпосередньо до душі й глибинних переживань людської особистості» [68, с. 8].

Розглядаючи основні положення праць вітчизняних та зарубіжних учених, необхідно відзначити, що ними досліджувалися окремі аспекти проблематики правосвідомості. Зокрема, дореволюційні вчені І. О. Ільїна і П. І. Новгородцев [69] наголошували на релігійно-правовому змісті правосвідомості; радянські дослідники Л. С. Мамут [70], О. П. Семітко [71] зосередилися на правосвідомості як категорії історичного матеріалізму; вітчизняні науковці, які присвятили свої праці методологічним аспектам соціально-філософського змісту правосвідомості та розглядали її як органічну складову соціальної філософії як філософії історії,

вираженої у нормах права: С. С. Алексєєв [72; 73], В. О. Бачинін [74], М. Мамардашвілі [75], В. С. Нерсесянц [76], Д. В. Сочнев [77; 78], Ю. В. Тихонравов [79]; І. П. Голосніченко [80] - правосвідомість і правова культура; В. В. Головченко [81] зосередився на проблемах формування правосвідомості та правового виховання; П. М. Рабінович [82] досліджував поняття правосвідомості в аспекті прав людини і громадянина; В. Е. Семенов [83] приділяв увагу актуальним проблемам теорії правосвідомості; В. А. Чефранов [84] досліджував правову свідомість як різновид соціального відображення.

У працях І. О. Ільїна правосвідомість розглядається не як формально-юридична категорія, а як універсальна філософсько-правова: «правосвідомість можна було б описати як природне почуття права й правоти, чи як особливий духовний настрій інстинкту стосовно самого себе та іншим людям», це є «особливого роду інстинктивне правопочуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей» [86, Т.4, 231]. Відповідно до релігійного контексту, І. О. Ільїн розглядає концепцію правосвідомості як «живе слово про ту духовну атмосферу, якої потребують право і держава для свого процвітання» [85], «особливий спосіб життя, яким жива душа предметно і вірно переживає право в його основній ідеї і в її одиничних видозмінах (інститутах)» [85].

Отже, у науці кінця ХІХ-початку ХХ ст. правосвідомість представляється як «необхідний елемент функціонування і розвитку права, джерело правопорядку і всіх правових явищ, які підтримують життя права, без якого воно було б неможливим» [85].

Для цілей нашого дослідження виникає необхідність у більш детальному аналізі підходів до тлумачення правосвідомості у вітчизняній та зарубіжній філософській думці. Найвужчим тлумаченням цього терміна є розуміння правосвідомості як ґрунтового усвідомлення існуючого права. Його прихильниками були деякі радянські правознавці. Згідно П. І. Стучки, міркування якого є найбільш загальними для того історичного періоду, «правосвідомість – це наявна у свідомості абстрактна форма права або правових відносин» [87, с. 445]. В даному випадку ми бачимо класичний підхід до тлумачення правової свідомості в

радянські часи. Тобто, справді наявність такого терміну як «правосвідомість» фіксується, але ж тлумачення його представлено як чогось недостатньо визначеного, а головне, в дійсності непритаманного суспільству радянської епохи.

Радянський вчений-юрист Л. С. Явич правосвідомість розумів як «систему уявлень, оцінок, переконань, настроїв, відчуттів, що розкривають ставлення особи до чинного права» [88, с. 72].

Сучасний український дослідник філософії права Ю. Ю. Калиновський вважає, що правовою свідомістю «є сукупність оцінних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, особистості або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практики його застосування до правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку й комунікацію в юридично значущих інтерсуб'єктивістських ситуаціях. Константи та цінності правосвідомості є аксіологічно-нормативним полем свободи, у межах якого діють різнорівневі соціальні суб'єкти» [89]. В нашому дослідженні ми будемо використовувати саме таке тлумачення терміну, оскільки ґрунтування правової свідомості на природних прав людини дійсно відображає рівень громадянського суспільства.

З точки зору Н. М. Юрашевич, «правова свідомість – система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оцінне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [90, с. 181]. В контексті співвідношення понять «дійсність» та «реальність», їх значення та сфери застосування, вважаємо більш вдалим застосування поняття «правова реальність» як предмету відображення системою відчуттів людини.

Науковець В. А. Суслов досліджує відношення до законів в аспекті емоційності і розглядає правову свідомість як «різноплановий сплав ідеології та психології, що містить у собі сукупність ідей та знань про право і правову діяльність, а також емоції, орієнтації, пристрасті та настанови, які виникають у

зв'язку з правовою поведінкою людей, діяльністю правоохоронних органів та ін.» [91, с. 87]. Зазначене розуміння правової свідомості дає змогу дуже яскраво зрозуміти рівень такої свідомості на пострадянському просторі. Але крім цього, це дуже чітка вказівка щодо необхідності вивчати правосвідомість не лише як категорію права та філософії, але й етики та психології.

Крім того, існує думка про те, що розвинені форми правових норм мають включати волю та бажання членів суспільства дотримуватися чинних законів на основі правової совісті високого рівня. Згаданий видатний вчений І. О. Ільїн зазначає, що «правосвідомість – це воля до права й здатність «самозаконно» мотивувати свої вчинки усвідомленням меж допустимої поведінки в реалізації правовідносин та зв'язку між правом і мораллю. Саме така правосвідомість є тим, чого потребує держава і право для свого процвітання» [85, с. 22-23]. Тут ми бачимо визначення правосвідомості як категорії, що є поєднанням понять свідомості з позицій права та моралі. Вважаємо, що таке тлумачення правової свідомості у взаємодії з моральною свідомістю є актуальним в умовах сьогодення, і ми будемо досліджувати таке співвідношення в нашому дослідженні.

Співставляти емоції та ірраціональність у кореляції з правовими нормами пропонує і Р. С. Байніязов [92, с. 173]. Російський соціолог права О. С. Гречин визначає у структурі правової свідомості правову ідеологію, «представлену у вигляді систематизованого наукового дискурсу щодо вираження правових поглядів та принципів, вимог суспільства, а також різних соціальних груп», та правову психологію, що є «сукупністю правових почуттів, ціннісних відношень, настроїв, побажань і переживань, характерних для всього суспільства в цілому або конкретної соціальної групи» [93, с. 56-57]. Оскільки поняття «правова свідомість» визначається через функціональний апарат та структуру, влучним є надання правовій ідеології важливої ролі при дослідженні трансформації правової свідомості. Правова ідеологія, в даному випадку, відіграє основну роль в трансформації правової свідомості в якості основного елементу дослідження діалектики цілого та частини.

Розвиваючи поняття правосвідомості та його структурних елементів, які допоможуть більш чітко зрозуміти й охопити досліджуване поняття, слід в цьому контексті розглянути розуміння цього поняття пострадянськими вченими в сфері права, соціології та філософії.

Ю. Г. Ткаченко [94, с. 52], ґрунтуючись на безлічі визначень правосвідомості, ділить всі дефініції на дві основні групи. Учена виокремлює тих, хто підходить до правосвідомості як до знання права і ставлення до права, [95, с. 170] по суті усвідомлення права на рівнях ідеології та психології, а також тих, хто бачить в правосвідомості насамперед юридичні мотиви або інтереси [96, с. 35-40], які також за своєю сутністю є певним усвідомлення права. Прикладом першого напряму може послужити тлумачення, яке надає В. А. Щегорцов: «... правосвідомість складається з пізнавальних, вольових і оціночних елементів, що утворюють правові знання і ставлення до діючого права, різних правових явищ, до правової надбудови в цілому і її складових частин» [97, с. 63]. Прикладом другого – визначення Д. А. Потопейко: «... правосвідомість – це явище, яке породжене потребою регламентації поведінки людей в певних відносинах спілкування за допомогою встановлення юридичних прав і обов'язків учасників цих відносин» [98, с. 40]. Ю. Г. Ткаченко відзначає, що визначення правосвідомості через право, «через явище, від нього ґносеологічно і логічно похідне, а історично – вторинне ... могло б бути правильним в тому випадку, якщо б право могло виникнути, минаючи свідомість» [94, с. 52]. Вважаємо, що розрізнення процесу усвідомлення права на декілька складових є недоречним в контексті дослідження трансформації правової свідомості, оскільки виключно комплексне усвідомлення правових явищ сприяє формуванню розумного мислення.

Звичайно, розглядаючи дві концепції правосвідомості можна дійти до висновку і зазначити, що правосвідомість, будучи породженою «потребою регламентації», по-іншому, – правовими очікуваннями, стає основою для визначення «чинного права і різних правових явищ», інакше кажучи, правосвідомість породжує правовий комфорт. Структуру механізму правосвідомості можна визначити таким чином: правові очікування; правова свідомість; правовий комфорт [99, с. 9-10].

Вважаємо, що зазначений вище механізм працює іншим чином; не правосвідомість викликана «потребою регламентації», а навпаки, правосвідомість викликає потребу у правовій регламентації; як результат правова свідомість визначається явищем, яке викликане «ставленням до діючого права» і породжує «потребу в регламентації поведінки». Невід’ємною від права у даному випадку вбачається роль моралі відносно необхідності формування правової свідомості. Адже на перших етапах розвитку суспільства виключно мораль визначала необхідність певного врегулювання суспільних відносин за допомогою права, а отже саме моральна свідомість започатковує потребу та, по суті, виникнення правової свідомості.

Інакше кажучи, правові очікування з’являються на ґрунті вже існуючої правової свідомості. Як справедливо вважає А. С. Гречин, «змістом правової свідомості завжди виступає право і правові явища в суспільстві. Вона (правова свідомість) завжди виникає тільки з приводу права і в зв’язку з правом. Правова свідомість перш за все пов’язана з законодавством, позитивним правом. Але так чи інакше правова свідомість обов’язково пов’язана з правом. Поза правом немає правової свідомості» [93, с. 9-10]. Таким чином, і очікувань правової регламентації поза правом бути не може; саме оцінка людьми права породжує право; адже, саме суспільна свідомість, створює попит на право в такому суспільстві.

І. О. Ільїн в зв’язку з цим зазначав: «... право потребує правосвідомості для того, щоб стати творчою життєвою силою; а правосвідомість потребує права для того, щоб набути предметної основи і об’єктивної вірності» [85, с. 40].

І. Є. Фарбер вважав, що «суспільна свідомість розрізняється за своїми формами: політична, правова, моральна та інші форми свідомості. Індивідуальній свідомості така різниця не властива» [100, с. 46-47]. Не погоджуємось із зазначеною точкою зору, оскільки індивідуальну свідомість ми можемо осмислити виключно у категоріях політики, права чи моралі, а сама вона є багатогранним феноменом. Тільки внаслідок філософської рефлексії ми можемо виділити в її структурі правову, естетичну та інші складові.

А. І. Долгова у межах правосвідомості особи виокремлює: «знання права, правові уявлення, ставлення до діючого права; вимоги, що пред'являються до права; ставлення до виконання правових приписів». Також вчена вказує, що «ці елементи тісно взаємопов'язані і взаємозалежні. Так, ступінь знання права впливає на характер уявлень про правомірне і про протиправне, на ставлення до права і виконання його розпоряджень. Правові вимоги залежать, в тому числі від знання права, правових уявлень, ставлення до діючого права. У свою чергу, вони безумовно впливають на ставлення до діючого права і виконання його розпоряджень» [101, с. 198-199].

В. О. Щегорцов зазначає, що «для характеристики особистості недостатньо орієнтуватися тільки на наявні у людини правові знання. Останні є передумовою свободи вибору, але самі по собі вони ще не визначають вибір варіанта поведінки в сфері права. Найважливішою особливістю правосвідомості є те, що вона включає в себе не тільки знання і розуміння правових явищ, норм чинного права, усвідомлення членами суспільства покладених на них прав і обов'язків, а й певне ставлення до різних правових явищ і норм права, що виражається у висловлюваннях і вчинках людей» [97, с. 81]. Чергове розуміння правової свідомості через мораль ми спостерігаємо у вченні зазначеного радянського соціолога. Трансформація правової свідомості, в свою чергу, є неможливою без певного впливу моралі. Таким чином, очевидно, характер і ступінь соціально-правової активності або готовність практично діяти в напрямку відповідного ставлення до права є одними з критеріїв правосвідомості.

Що стосується сучасних українських досліджень феномену правової свідомості, то варто відзначити підхід М. М. Цимбалюка, який, позбавивши загальну дефініцію досліджуваного феномена від зайвої деталізації та описовості, визначив правосвідомість як осмислене відношення до унормування та публічного регулювання людського життя в суспільному та природному світі [102].

Український дослідник правосвідомості В. В. Войтов зазначає, що правосвідомість поєднує право і свідомість. На його думку це не лише словосполучення, але й спосіб об'єднання людей у суспільство, спосіб подолання

природного егоцентризму, в результаті якого вони соціалізуються, не втрачаючи індивідуальних особливостей [103, с. 31]. Таке розуміння дає змогу досліджувати правову свідомість саме як форму суспільної свідомості (а не просто розуміти її як індивідуальну свідомість). В межах нашого дослідження, акцент на суспільний характер правової свідомості дає змогу говорити про правову свідомість в контексті забезпечення сталого розвитку.

Н. О. Волковицька визначає правову свідомість як «специфічний концептуально-теоретичний та емоційно-вольовий фундамент правової системи, всі трансформації якого спричиняють відповідні зміни у правовій системі в цілому» [104]. Водночас, дослідниця відзначає кореляцію між правовою свідомістю і «функціональною підсистемою правової системи, яка включає у себе правотворчість, правореалізацію, правозастосування, правове виховання, правовідносини і юридичну практику, оскільки жодні правові норми не можуть стати частиною об'єктивного правопорядку якщо до цього вони не пройшли через правову свідомість, не були вкорінені у ній в процесі правового виховання, правової освіти і юридичної практики» [104]. Позиція науковця є комплексною щодо тематики нашого дослідження, оскільки правотворчість, правореалізація та правозастосування є категоріями та функціями органів державної влади. Розглядаючи правову свідомість суспільства, ми будемо акцентувати увагу на впливі правового виховання та правової освіти на трансформацію правової свідомості на фундаменті розумного модусу мислення.

Далі пропонуємо розглянути варіанти тлумачення поняття правової свідомості, які здійснюються європейськими та американськими вченими в галузі філософії, права і соціології.

Для позитивістсько-орієнтованої юриспруденції правова свідомість є загальнонауковим питанням, гносеологічним, що не належить до правової доктрини [105]. Юридична традиція позитивістської школи виходила з припущення, що існує відповідність між законами і подальшою правовою поведінкою. Цю концепцію відомий норвезький соціолог В. Обер визначив як «теорія загальних варіацій»

(теорія коваріації), що була прийнята багатьма представниками в царині правознавства [106].

Різні термінологічні визначення правосвідомості свідчать про різноманітність можливого розуміння правових знань. У літературі, присвяченій правовій свідомості, ми можемо виділити два принципово різних підходи до розуміння правосвідомості: європейське юридично-соціологічне розуміння правової свідомості та американське дослідження на підставі емпірично орієнтованого підходу, яке засноване на соціологічній юриспруденції.

Нідерландський правовий соціолог М. Херто бачить в різниці європейського і американського підходів щось суттєво більше, ніж просто семантичне розходження. За його словами, ці два підходи до визначення правової свідомості яскраво відображають різноманітність американського і європейського розуміння принципу верховенства права [107].

Європейське розуміння правосвідомості, як зазначив австрійський правовий соціолог Євген Ерліх, базується на основі фактичної поведінки осіб, яка в багатьох випадках існує повністю поза законом та є ... правомірною. Європейське розуміння правової свідомості може бути виражено за допомогою питання: Що люди вважають правильним? Які їх власні уявлення про закон і право? [107]

Європейська правова свідомість сама по собі, відповідно до думки Л. Подгорецького, включає в себе три предметні сфери [108]:

- Знання законів.
- Оцінка існуючих законів.
- Сприйняття хорошого або бажаного закону.

У континентальному праві в розумінні правосвідомості приділяли велику увагу закону в якості основного джерела права, принципу законності і верховенства закону. Х. Кельзен підкреслює, що принцип незнання закону не є виправданням (*ignorantia Iuris neminem excusat*) [109].

Проте, люди в більшості випадків в їх повсякденному житті поведуться відповідно до закону. Це тому, що вони, все ж таки, мають деякі знання закону і уявлення про інші соціальні норми, зокрема моральні норми і принципи [110].

Більшість досліджень, – джерел, – американського походження, про правосвідомість спираються на ідеї американських представників соціологічної юриспруденції і засновника американської соціології права Р. Паунда, який досліджував правосвідомість на основі концепції права як соціального інструменту для підтримки соціальної рівноваги. Це прагматичне розуміння правової свідомості може бути виражено наступними питаннями: Що відчують люди до закону? Як люди сприймають (діючий) закон? [107]

Американське розуміння правової свідомості репрезентують дослідження соціолога й антрополога С. Сілба. Правосвідомість є явищем, яке виражає аналітичне розуміння важливості закону, який регулює соціальні відносини. Це стосується того, що люди роблять, а також того, що вони говорять про закон [11]. Закон слід розуміти як частину взаємного процесу, в якому знання, що люди отримали із закону, мають стати моделлю, стабілізуватися і стати обов'язковими. Правосвідомість має особистий та ідеологічний характер, є одним з видів соціальної практики і відображає формування соціальної структури.

Американські дослідження правової свідомості зосереджені на вивченні правової свідомості пересічних громадян, вивченні того, як зрозуміти закон і як розуміння законів і правових інститутів впливає на їхнє повсякденне життя. На думку американського соціолога С. Е. Меррі правова свідомість – це те, «як люди сприймають «природні» і звичайні способи вирішення проблем, що проявляється у формулі «говорити і діяти» [112].

Конкретна схема правосвідомості визначається деякими авторами. Так, правосвідомість включає в себе видозмінені правові ідеї таким чином, що вони критично відрізняються від чинного законодавства і його професійної юридичної інтерпретації [113]. П. Евік нагадує, що, згідно з опитуваннями, правосвідомість часто прирівнюється до правової ідеології [114]. Це відбувається, наприклад, щоб навести аргументи, що виправдують переговори, особливо в тих випадках, коли поведінка суб'єкту передбачає використання сили.

Правосвідомість є вираженням ставлення суб'єкта до закону. Властивості правосвідомості відповідають внутрішній її структурі. В. Кнапп виділяє наступні структурні елементи [115]:

- юридична нота де Lege lata – постає як знання закону у вигляді ідей і інформації про конкретну правову систему,
- юридична нота де Lege ferenda – виявляється у вигляді раціональних та емоційних ціннісних суджень, поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, ідей і концепцій щодо категорій правового закону – неправового закону, справедливий – несправедливий закон, хороший – поганий закон, і т.д.

У правосвідомості британський соціолог Р. Коттеррелл виділяє дві основних компоненти: [116]:

- юридичні знання (знання про закон), що містять елементи когнітивного (пізнавального) знання,
- висновок щодо закону (думка про закон), що містить елементи оцінки (емоційне і раціональне значення судження і сприйняття), як поведінкові елементи.

Розглянувши основні підходи до визначення правової свідомості, розуміння її структури у філософській традиції та узагальнивши теоретичний матеріал та найбільш типові з наявних інтерпретацій, можна дійти до висновку про універсальність і всезагальність досліджуваної категорії, складність явища, що зумовлює актуальність подальшого дослідження правосвідомості з метою розкриття теоретичних та прикладних аспектів питання та наявних дискусійних тем. Здійснюючи послідовну рефлексію періодизації у зміні тлумачення правової свідомості на різних історичних етапах, відзначаємо її постійну пов'язаність з категоріями права, моралі, моральності та справедливості, що, безумовно, не втрачає свого значення при дослідженні правосвідомості у сучасних соціально-філософських теоріях.

1.2. Категорійний зміст правової свідомості у соціально-філософській традиції

Розглядаючи категорійний зміст правової свідомості, необхідно зазначити, що

предикат «категорія» носить універсальний характер, відображає всезагальні властивості існуючої дійсності, закономірності розвитку всіх явищ навколишнього світу. Оскільки правова свідомість, на наше переконання, має категорійний зміст, то виробити її єдине усталене розуміння та тлумачення у межах тільки однієї окремої галузі знань, навіть у теоретичному правознавстві, не представляється можливим. Розкрити категорійний зміст правової свідомості означає поглибити дослідження цього феномену до проникнення у його сутність. Тому доцільним є розуміння філософської методології, яка саме і оперує універсальними та всезагальними поняттями. Використання категорій надає можливість зв'язати будь-яку галузь знань з філософією, а також, навпаки, відійти від конкретного знання до універсальних філософських понять. Завдяки цьому, використовуючи філософську категорію «правосвідомість», ми маємо можливість застосувати інші категорії філософії, права і соціології. Необхідно зазначити, що базові та засадничі поняття і категорії правової свідомості неоднаково тлумачаться у соціально-філософській та власне правовій літературі. Зокрема, говорячи про видатних представників юридичної науки, варто згадати Ю. В. Тихонравова, який зазначав, що «юридичний світогляд – це система поглядів на право як на основу і головний рушійний фактор суспільного розвитку і на юридичну верству як на провідну силу будь-якого суспільства» [117]. Зазначене тлумачення дуже тісно переплітається з нашим розумінням праворозумного модусу правової свідомості і є вельми принциповим для нашого подальшого дослідження.

На наш погляд, правова свідомість – це певна система уявлень ідей, почуттів й емоцій, які формуються в процесі правової діяльності, що притаманна конкретно-історичному типу суспільних відносин, і водночас є необхідною умовою цієї діяльності, та які виражають активне ставлення окремого громадянина, зокрема, та соціуму в цілому до права та правового буття.

Варто зазначити, що правова свідомість є духовним ідеологічним життям суспільства та певним відображенням суспільного буття й правової діяльності, яка регулює суб'єкт-суб'єктні відносини.

Український вчений С. В. Пролеєв визначає свідомість як активний елемент духовної діяльності та духовного життя [118]. Дійсно, в певний момент свідомість постає в якості духовно-практичного освоєння світу. Звідси і правова свідомість постає не тільки сухим відображенням життя, але і відіграє роль регулятора правовідносин та практичної діяльності, здійснює вплив на суспільний розвиток та допомагає такому розвитку бути осмисленим, тобто розумним. Правова свідомість, на нашу думку, є формою суспільної свідомості, яка акумулює і транслює суспільний досвід та досвід правової діяльності для перетворення суспільних відносин. Правова свідомість стає регулятивним засобом людської діяльності, що відображається в суспільному бутті, та забезпечує взаємозв'язок та взаємодію між людьми, людиною та суспільством, людиною та державою. Вона має надособистісний (але не поза особистістю) характер, виражений в соціальній реальності, відмінною рисою якого є інтерсуб'єктивність та транссуб'єктивність.

Дуже важливим в контексті забезпечення сталого розвитку є розуміння правосвідомість крізь призму забезпечення фундаментальних природних прав людини, моральних та демократичних цінностей.

Таким чином, намагання якомога повніше розкрити зміст правосвідомості тягне за собою численні науково-теоретичні дискусії та створює відповідні труднощі при використанні розглядуваного терміна. В результаті подібних спроб побудови найбільш «повної» дефініції низка авторів схиляється до висновку про те, що «для відповіді на питання про сутність правосвідомості недостатньо навести ту чи іншу дефініцію, адже не може такий складний феномен, як правосвідомість, розкриватися за допомогою дефініцій» [119, с. 354]. Тому перед дослідниками постає необхідність подальшої конкретизації структури правосвідомості, її ролі та функцій у різних сферах суспільних відносин.

Як вже було зазначено, для розкриття категорійного змісту правової свідомості важливо поглибити дослідження цього феномену та проникнути у його сутність через діалектику категорій, наприклад, «структура»-«функції». Пропонуємо перш за все визначити функції правової свідомості.

Будучи однією із форм суспільної свідомості, правова свідомість є специфічним способом мисленнєвого пізнання суспільного буття: якщо свідомість є внутрішнім відображенням дійсності, відповідно правосвідомість є внутрішнім суб'єктивним відображенням правової дійсності. Спираючись на це, вчені традиційно виокремлюють три основні функції правової свідомості: пізнавальну, оціночну, регулятивну [120]. Зазначені функції в повному обсязі охоплюють призначення правосвідомості для людини: забезпечення пізнання й сприйняття реальності, в тому числі правової, на підставі чого особа має здійснити вибір подальшої поведінки у відповідності до отриманих правових знань та навичок.

Пізнавальна функція правової свідомості полягає у тому, що «людина на основі набутих юридичних знань та юридичного досвіду формує уявлення про чинне право, зокрема, про свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки» [121, с. 36]. Доречно зазначити, що більш ефективна реалізація цієї функції можлива при належній інформованості людини про право та правові явища з боку держави або ЗМІ. Тому із впевненістю можна сказати, що пізнавальна функція залежить від рівня правової інформованості людини та, що важливо, залучення її до практичної участі в системі правових відносин.

Сутність оцінної функції правової свідомості проявляється у тому, що «на основі правових знань, досвіду правової діяльності та емоційного ставлення до різних проявів правової дійсності (чинного законодавства, своєї поведінки і поведінки інших суб'єктів, діяльності органів державної влади тощо) формуються ціннісні орієнтації людини» [121, с. 36]. Правові явища обов'язково створюють у свідомості особи певне до себе ставлення. Важливими в даному контексті є як правові знання, так і правова дійсність, що виникає на підставі цих знань.

Слід зазначити, що пізнавальна та оціночна функції правової свідомості здійснюються своїми основними структурними елементами – правовою ідеологією і правовою психологією. Регулятивна функція, яка характеризує у свою чергу саме діяльнішу сторону правової свідомості людини, здійснюється кожним цим елементом окремо й в сукупності.

Регулятивна функція права від регулятивної функції правової свідомості відрізняються, на думку української дослідниці О. Є. Проць, тим, що перша спрямована на суб'єкта, а друга – на об'єктивну реальність. «Якщо норма права, маючи загальнообов'язковий характер, покликана регулювати широке коло відносин за участю неперсоніфікованих осіб, то правова свідомість визначає поведінку конкретної особистості» [121, с. 37]. Це підтверджується тим, що право забезпечується публічною владою та управлінням, державним механізмом, а правосвідомість – внутрішніми вольовими переконаннями та морально-етичними категоріями людини.

Таким чином, можна зазначити, що, по-перше, основні функції правової свідомості спрямовані на суб'єкта, а по-друге, між структурою правосвідомості та її функціями існує діалектичний взаємозв'язок, що виявляється у категорійному співвідношенні «структура»-«функції».

Виходячи з такого висновку, необхідно дослідити структуру правової свідомості. Варто зазначити, що українська вчена Н. О. Волковицька виділяє три елементи правосвідомості: «раціональний (загальне сприйняття та знання права); оцінковий (оцінка права і правової дійсності); вольовий (активність щодо втілення норм права в правову реальність)» [122, с. 34]. Вважаємо, що зазначені компоненти більше характеризують етапи усвідомлення правового буття та правових явищ, аніж структурні елементи правової свідомості.

Г. П. Клімова серед елементів правової свідомості виділяє наступні: «раціонально-ідеологічний; емоційно-психологічний; настановно-поведінковий». Перший акцентує на пануванні в суспільстві знань про правове буття. Другий становлять почуття та ставлення до існуючих правових процесів. Третій означає правові настанови та певні стереотипи поведінки, які допомагають теоретичні здобутки перевести в площину практичного застосування. Три зазначених елементи правосвідомості, на переконання дослідниці, «взаємопов'язані і щільно переплітаються, утворюючи специфічну цілісність – правову свідомість» [123, с. 35-41]. Зазначена аргументація є послідовною з формально-юридичного погляду, але з

соціально-філософського підходу подібна формалізованість не дає змоги цілісно дослідити таке багатогранне явище як правова свідомість.

Українська дослідниця в сфері права О. Ф. Скакун наголошує, що «ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини і оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не тільки виражає ставлення суспільства до правової дійсності, а й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх» [124]. Зазначене формулювання, в контексті нашого дослідження сталого розвитку, влучно визначає коло фундаментальних демократичних цінностей, на основі яких правова свідомість має трансформуватись в праворозумний модус.

Пізнання структури правової свідомості надає можливість дослідити суттєві внутрішні зв'язки між її елементами та розкрити природу цілісності правової свідомості. Традиційно структура правової свідомості представляється як єдність правової психології та правової ідеології.

На думку О. К. Уледова правова ідеологія і правова психологія включають в себе такі структурні елементи, що розкривають сутність правосвідомості: «1) правові почуття, погляди, ідеї щодо чинного права і правопорядку (знання права); 2) відношення до права і правопорядку, правові переконання, оцінки права, правопорядку; 3) правові ідеали, уявлення про бажане право і правопорядок; 4) правові установки» [125]. На нашу думку, окрім ідеальних компонентів в правовій свідомості існують й інші форми існування та відображення. Забезпечуючи умови і засоби правової діяльності, правова свідомість забезпечує розумний, осмислений розвиток.

На нашу думку, структурні елементи правової свідомості повинні розглядатися як система ціннісно-орієнтованих правових поглядів та ідей, що нерозривно пов'язані з принципами природного та позитивного права, правами людини та громадянина. Необхідно відзначити, що правова ідеологія тісно пов'язана з іншими формами суспільної свідомості, особливо політичною та

моральною, надаючи їм цивілізований вигляд, певну демократичну спрямованість та гуманістичний вираз.

Правова психологія, за переконанням українського вченого Г. Г. Філіпчука, спрямована на вираження психологічного відношення до права, правових відносин, правових явищ, на підставі чого і включає в себе такі елементи:

- суспільні інтереси та мотиви визначених соціальних груп;
- психологічний устрій – звички, традиції, забобони, усталені думки, притаманні різним соціальним верствам;
- міркування про право, вироблене в соціальних групах під впливом їх психологічного складу – почуття, емоції, настрої, пов'язані з правом, що властиві різним групам суспільства;
- способи виникнення різноманітних уявлень (настроїв, емоцій) – включаючи вплив, взаємовплив, наслідування, навіювання [126].

На наш погляд, дієвість структурних елементів правової свідомості – правової ідеології та правової психології – розкривається у їхньому взаємозв'язку. Окремо правова ідеологія виражає теоретичний рівень свідомості, що проявляється у гносеологічному факторі та здійснює вплив на свідомість без врахування суспільного буття та реалій практичного життя. У поєднанні з правовою психологією, як відображає емпіричний рівень свідомості, правова ідеологія надає правовій свідомості розумне спрямування, на якому ми зосередимо увагу у нашому дослідженні. Зазначена діалектична єдність дозволяє говорити про формування та трансформацію правової свідомості на основі суспільного буття та накопиченого інтелектуального досвіду.

На підставі наведених міркувань і думок найвидатніших мислителів слід запропонувати методологічне визначення понять, за допомогою яких необхідно досліджувати правову свідомість у соціальній філософії. Безумовно, поняттями, які розкривають категорійний зміст правової свідомості є основоположними поняттями соціальної філософії та філософії права, які визначають фундаментальні засади правничої сфери. Такими поняттями виступають, зокрема, право, мораль, свобода,

обов'язок, справедливість тощо. Розглянемо зазначені поняття та співвіднесемо їх зміст з розумінням правової свідомості.

Звичайно, в теорії правової науки право може бути як об'єктивне, у вигляді системи норм, так і суб'єктивне, як можливість конкретної людини вчиняти певні дії. Ми ж в нашому дослідженні розуміємо право як прояв волі людини, який полягає у цілеспрямованому, свідомому виборі власних дій в головних і визначальних аспектах, властивих, з одного боку, її душевному стану, з іншого – відображенню суспільної свідомості, де суспільство є умовою її розвитку. Право у нашому випадку є виміром філософської категорії «свобода». Звідки, досить наближеним та кореспондуючим поняттям до права є поняття свободи.

Свободою є цілеспрямований вибір людиною серед інших правомірних діянь власної поведінки, яка становить її соціально-духовну сутність. Саме свобода є тим визначальним чинником права, який визначає душевний стан людини.

Усвідомлене знання прав і свобод піднімає людину на новий рівень буття, в основі якого постає правова категорія обов'язку.

Обов'язком є вимір філософської категорії «необхідність», що є виявом правової волі у житті соціуму, народу, як духовно-історичної цілісності, пов'язаного духовними зв'язками, які проявляються як спільна мова, звичаєво-традиційні уявлення. Під обов'язком можна розуміти і втілену у формі права політичну моральність індивіда, для якого пріоритетним є задоволення не тільки матеріальних потреб, але і потреб соціуму, у якійсь мірі метафізичних потреб та таких, що є соціальними, духовними, спрямованість на які підвищує індивіда до суб'єкта світобудови. Обов'язок являє собою вияв примусу до вибору певних прав. Такі права не є відображенням фізіологічної сутності людини. Усвідомлення обов'язку, яке поєднує людей між собою і разом з навколишнім світом, і надає особі статус громадянина.

Важливо зазначити в даному контексті той факт, що поняття громадянина в нашому випадку розглядається крізь призму філософської тріади «індивід-особа-особистість», де індивід – поняття, що визначає одиничну характеристику об'єкту, якому властиві унікальні природні й соціальні якості, особа – правова

характеристика, в якій під поняттям розуміють реальні якості людського індивіда, а особистість – моральна, філософська. І саме держава та громадянське суспільство шляхом певного інформаційного та ідеологічного впливу перетворюють «індивіда» на соціально-філософську «особистість» та правову «особу». В нашому дослідженні поняття «громадянин» використовується для філософського осмислення людини в діалектичній єдності її індивідуальних, соціальних та громадянських якостей.

Громадянин є не тільки просторово визначеним суб'єктом політико-правової діяльності, а і розумово-вольовою істотою. Таким чином, виходячи з того, що право є одночасно і обов'язком індивіда, що забезпечує певний ступінь свободи при його виконанні, то людина стає не просто особою-громадянином, а втілює у своїй свідомості, за Г. В. Ф. Гегелем, «державницькі умонастрої». Сприяти цьому процесу може духовна зброя, яка формується в процесі самопізнавальної критики, під час реалізації якої, за висловом К. Маркса, особа «прояснить для себе самої свою власну свідомість», проаналізує «містичну, собі самій незрозумілу свідомість», і усвідомить, що всіляким об'єктом «можна дійсно оволодіти, тільки усвідомивши його» [127, с. 371-381]. Таким важливим об'єктом є і держава, і сама особа як істота політична. Усвідомлення того, що будь-який об'єкт може бути пізнаний, і є завданням філософії і дозволяє зробити певні методологічно-світоглядні висновки.

Суттєві елементи свідомості як правосвідомості містять у собі такі компоненти як розум, дух, знання, волю як внутрішньо цілеспрямовану діяльність особи. Самодостатність людини створюється і за допомогою усвідомленої правосвідомості, яка виступає як певна мотиваційна домінанта діяльності особи. Правосвідомість окремої особи і є свідомістю, у межах якої є усвідомленими ідеї добра, зла, справедливості, гідності, обов'язку, відповідальності.

При дослідженні правової свідомості необхідно розуміти важливість констатації характеру ціннісного ставлення до правових норм, акцентувати увагу на тому, що розвинуті форми правових положень обов'язково повинні включати бажання добровільно дотримуватися чинного законодавства.

Інтерпретуючи правову свідомість як категорію моралі, варто звернутися до визнаних класиків філософської думки. Г. В. Ф. Гегель співвідносив правову

свідомість із свідомістю моральною. В «Філософії права» він говорив про «моральну свідомість як найвищий рівень свідомості та правову свідомість як складову позитивного права» [50]. Такий підхід відображає той факт, що правова свідомість по суті є похідною від моральної свідомості, яка формує рівень та спосіб правового мислення.

Британський дослідник правової свідомості Д. Коуен визначає правову свідомість як комплексну категорію філософії, права і соціології, за допомогою якої можливо визначити відношення людей до певних процесів суспільного і державного буття [128, с. 930]. Із зазначеною думкою важко не погодитися, оскільки, як ми зазначали вище, правова свідомість має категорійний зміст, а, отже, саме філософія з її потужним методологічним комплексом постає фундаментальним інструментом пізнання правової свідомості.

Е. Хоффман, досліджуючи розвиток та вплив правової свідомості на працівників різних сфер суспільного життя, говорить про те, що правова свідомість допомагає визначити не лише ставлення до правових інституцій в державі, але й підвищує загальний рівень суспільної свідомості і освіченості [129]. Цим обумовлена необхідність підвищення суспільного інтересу до правової свідомості у її категорійному визначенні, впровадження засобів її формування в освітній процес та повсякденне життя.

Як було зазначено, на сьогоднішньому етапі розвитку суспільства важливо розуміти правову свідомість через забезпечення основоположних прав людини. І саме в контексті, в першу чергу усвідомлення зазначених прав і свобод, ми будемо розглядати формування та трансформацію правової свідомості суспільства в нашому дослідженні.

Отже, однією з найважливіших і фундаментальних проблем в філософії та праві є проблема формування правосвідомості. Право є історичним продуктом діяльності людини та суспільства. У зв'язку з цим Г. В. Ф. Гегель писав: «Існують закони двоякого роду: закони природи і закони права. Закони природи абсолютні і мають силу, так як вони є: вони не допускають обмеження ... Правові ж закони – це закони, що йдуть від людей. Внутрішній голос може вступити з ними в колізію, або

погодитися з ними. Людина не зупиняється на сушому, а стверджує, що всередині себе володіє масштабом правового: вона може підкоритися необхідності й владі зовнішнього авторитета, але ніколи не підкоряється їм так, як необхідність природи, бо її внутрішня сутність каже їй, як повинно бути, і вона в самому собі знаходить підтвердження або непідтвердження того, що має силу закону» [50, с. 57]. Зазначена інтерпретація правових законів стає основним критерієм визначення справедливості законів, а, отже, і справедливості права. Це дає змогу говорити про певні модуси правосвідомості законодавця, а звідси і всього суспільства.

Розглянемо детальніше фактори формування та трансформації правової свідомості та визначимо місце інформаційної складової серед них. Але перед цим зазначимо, що ми розуміємо правову свідомість як форму суспільної свідомості, а суспільну свідомість – як відображення суспільного буття. Перш ніж говорити про трансформацію правової свідомості, в суспільстві та державі необхідно провести зміни в соціально-економічному житті, в реальному бутті людей та певних соціальних груп, в бутті суспільства, які в подальшому спричинять зміни в суспільній свідомості. І розглядатимемо трансформацію правової свідомості в категоріях суспільного буття та суспільної свідомості. Бажаючи змінити правову свідомість суспільства, необхідно трансформувати умови діяльності та матеріального буття людей.

Отже, визначення «фактор формування правосвідомості» особи поширився у вітчизняній науковій думці з середини 80-х років попереднього століття. Найчастіше під даним визначенням розуміється «умова, що впливає на формування правосвідомості особистості, тобто явище матеріального чи духовного життя, яке викликає певні кількісні та якісні зміни у її функціонуванні. У вузькому значенні він означає фактор, який є важливим для реалізації явища, але не породжує його безпосередньо, як це властиве причині» [130, с. 96]. Отже, під фактором правової свідомості розуміється певний чинник, що впливає на рівень правосвідомості у той чи інший проміжок часу.

Український дослідник Д. О. Єрмоленко зазначає, що «формування правосвідомості відбувається в результаті взаємодії особистості з іншими

індивідами, соціальними групами та державою шляхом інтелектуального засвоєння отриманих відомостей про правові явища та психологічного вироблення власного ставлення як суб'єкта до цих правових явищ» [131, с. 7]. Зазначена взаємодія виступає елементом змісту категорії «правова свідомість» в нашому дослідженні. Таким чином, фактори формування та трансформації правової свідомості, поділяються на дві групи, що відрізняються джерелом впливу на свідомість: внутрішні – індивідуальні особливості кожної людини; зовнішні – діяльність інших суб'єктів, спрямована на формування та трансформацію правової свідомості суспільства.

Цікаву класифікацію зовнішніх факторів, які впливають на формування правосвідомості та її видів, запропонувала дослідниця правової свідомості молоді Н. Ю. Євпалова. Автор поділила зовнішні фактори на офіційні та неофіційні. До офіційних відносяться органи державної влади та їх посадові особи, освітні установи, державні засоби масової інформації. У групу неофіційних суб'єктів входять релігійні конфесії, соціально-демографічна група (нація, клас, соціальний прошарок тощо), колектив (сім'я, трудовий колектив, банда тощо), лідери, індустрія розваг [132, с. 91]. Зрозуміло, що органи державної влади, як зовнішній фактор формування правової свідомості, – це безпосередня діяльність зазначених інституцій, направлена на доведення правової інформації до населення.

В свою чергу, радянська вчена в сфері правового виховання Н. К. Семернева в своїй статті «Правосвідомість студентів і шляхи її формування» виділила такі фактори впливу: з однієї сторони, – соціально-економічні умови, соціально-політичний лад, а також безпосереднє соціальне оточення (мікросередовище), а з іншої, – організаційно-ідеологічні фактори, спеціальна діяльність з розвитку високого рівня правосвідомості громадян, яка називається правовим виховання [133, с. 52]. Зазначені детермінанти неоднаково впливають на рівень правової свідомості у різні конкретно історичні проміжки часу, що пов'язано з різним соціальним запитом та інтересом до правової свідомості, з загальним рівнем економічного розвитку країни, рівнем довіри до органів державної влади. Правове виховання, як

складову правової освіти, та його вплив на трансформацію правової свідомості ми розглянемо в нашому дослідженні детальніше нижче.

Процес розвитку правової свідомості варто досліджувати через діалектику одиничного та загального. Формування та трансформація правової свідомості суспільства відбувається через формування та трансформацію індивідуальної правової свідомості, водночас індивідуальна правова свідомість формується та трансформується із суспільної свідомості конкретно-історичного суспільства і, в першу чергу, такої її форми, як правова свідомість. Відповідна трансформація, на думку численних українських дослідників правосвідомості, а саме В. С. Цимбалюка, В. Д. Гавловського, відбувається в тому числі за допомогою інформаційних правовідносин [134, с. 120]. Як правило, в суспільстві це відбувається в результаті діяльності держави, органів державної влади та місцевого самоврядування, або, як правило, засобів масової інформації. Завдання такої діяльності полягають в необхідності в першу чергу формування, а далі й трансформації правової свідомості кожної людини шляхом здійснення певних дій у сфері інформування населення з питань правової політики держави.

Зазначені вчені виокремлюють низку чинників впливу на правову свідомість суспільства. Вони зазначають, що «...на формування правосвідомості та інформаційно-правової культури впливає весь процес реалізації і застосування правових норм державними органами, процес правотворчості, стан законності та правопорядку, розвиток суспільних правовідносин» [134, с. 121]. Практика реалізації інформаційної політики в галузі правової свідомості вищезазначеними органами та організаціями надзвичайно ефективно впливає на формування правових знань, навичок і вмінь, які складають згадану правову свідомість суспільства та впливають на правову поведінку та правові вчинки людей.

За переконаннями деяких вчених, на яких в своїй праці посилається Р. П. Олійничук, «факторами впливу на правову свідомість є: процес правотворчості, процес реалізації та застосування правових норм державними органами, стан законності і правопорядку, розвиток правовідносин; адаптація законодавства до міжнародних норм і стандартів прав людини; формування в

кожної людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права у структурі правосвідомості, визначення (що потребує наукового поняття) теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи» [135]. Зазначені фактори дають підстави стверджувати про важливість доведення до громадян сутності права, його тлумачення та формування поваги до права, що ми в нашому дослідженні називаємо інформаційною політикою держави в галузі правової свідомості. Держава та її інституції мають здійснювати зазначену політику, адже суспільство з високим рівнем правової обізнаності та правової свідомості має великі шанси стати громадянським суспільством, що є першим кроком до побудови правової та демократичної держави. Велику роль в цьому відіграє особисте ставлення кожного громадянина до влади в цій державі. Наявність сильної та ефективної державної влади є найважливішим фактором успішного проведення реформ, а держава в особі вищих органів державної влади здатна забезпечити стабільність розвитку та правовий порядок у суспільстві. Формування якісного рівня правової свідомості суспільства пов'язано з різними векторами впливу, але доцільно зазначити, що багато чого залежить від активної діяльності держави в цьому напрямку. Без необхідного інформування громадян неможливо сформувати належний рівень правової свідомості та культури суспільства.

А. М. Риков виділяє два основні методи інформаційного впливу на правову свідомість: «...переконання, що припускає поступове різнобічне і об'єктивне роз'яснення певних уявлень суб'єктами, що сприймають інформацію, і примус, заснований на насадженні певних уявлень у свідомості суб'єктів або створенні умов, що виключають вільний вибір і об'єктивну оцінку інформації суб'єктом» [137]. Звичайно, відповідно до ідеальної концепції побудови демократичного суспільства, метод переконання є основним сприйнятним засобом доведення до населення певної інформації, в тому числі правової. Але ми розуміємо, що або в певних випадках, або для певної категорії населення вкрай необхідно доводити правову інформацію саме методом примусу. Тому, погоджуючись із зазначеним дослідником, вважаємо, що саме поєднання цих двох методів в змозі надати той результат інформаційного правового впливу з боку держави, який притаманний демократичному суспільству.

Інформаційна складова діяльності демократичної держави, за переконаннями відомого українського дослідника М. М. Цимбалюка, відіграє провідну роль в формуванні правосвідомості [136]. Так, негативно на формування та трансформацію правової свідомості впливає відсутність ефективної системи доведення до громадян інформації про прийняті нормативно-правові акти, про внесені в них зміни та доповнення; фрагментарність знань про право створює умови для розвитку негативних метаморфоз правової свідомості суспільства; незнання певної правової інформації може сформувати негативне ставлення до права.

Сучасне українське суспільство називають інформаційним, так як саме інформація і знання стають основними факторами розвитку та управління суспільством. У зв'язку з цим роль інформаційного та інноваційного впливу посилюється в усіх сферах суспільного життя і не може не знаходити відображення в її правовій складовій.

Формування уявлень про право, суспільство і державу в правовій самосвідомості кожного громадянина – ключ до демократичного розвитку суспільства, так як інформаційний вплив багато в чому визначає вибір варіанту поведінки його членів а, отже, і шляхи розвитку суспільства й держави в цілому. Необхідно приділяти увагу проблемам правового впливу, що виражається в процесах правового виховання, навчання та інформування, а також на формування та трансформацію правової свідомості.

Українські дослідники інформаційної політики С. А. Чукут та Г. Г. Почепцов зазначають, «що державну інформаційну політику розробляють і здійснюють органи державної влади загальної компетенції, а також відповідні органи спеціальної компетенції» [138, с. 240]. Тому саме від вищих органів державної влади, а по суті від правлячої еліти в державі, залежить принципи, способи та засоби здійснення такої інформаційної політики, та результати зазначеної роботи.

Побудова правової держави без формування високого рівня правової свідомості громадян є неможливою. Тут, безумовно, відіграє надзвичайну роль згадана вище політична верхівка, оскільки вони є прикладом для формування правової свідомості суспільства. Представники правлячої еліти мають знати, що у

сфері державного управління велику роль відіграє відданість справі для формування та трансформації правової свідомості суспільства. Професіоналізм виконавця, в такому випадку, має принципове та критичне значення для впровадження згаданих дій. Саме професіонали мають здійснювати заходи, направлені на трансформаційні процеси в правовій свідомості громадян. Крім того, саме від зазначених професіоналів залежить вектор державної інформаційної політики, який може стати передумовою формування та трансформації правової свідомості громадян.

Зазначимо, що правова інформаційна політика в сучасному суспільстві є засобом легітимації правових норм та пояснення необхідності встановленого порядку в суспільстві. Вона виражається в Конституції, законах та інших нормативних актах, домінуючих уявленнях, поглядах, теоріях, вченнях, доктринах про право і правові явища, в концепціях правового виховання і навчання, принципах правозастосовної діяльності і повинна бути спрямована на охорону і захист суспільного порядку, демократичний розвиток і вдосконалення суспільних відносин. Тому, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що саме державна гуманістична інформаційна політика в сфері права дає змогу населенню знати власні права, законодавство та правові явища, що відбуваються в державі. Саме така інформаційна політика в сфері правових відносин має стати фактором впливу на формування праворозумної форми правової свідомості, яку детальніше будемо досліджувати нижче в цьому підрозділі, яка з плином часу та за допомогою державних інститутів формується та трансформується на демократичних та правових засадах.

Крім того, для підтвердження важливості інформаційної політики для правової свідомості необхідно повернутися до структури правосвідомості.

Вже було сказано, що до структури правосвідомості вчені відносять два елементи: правову ідеологію та правову психологію. Отже, всі фактори, що впливають на правову свідомість можна розділити на фактори, що впливають на формування правової ідеології, і фактори, що впливають на формування правової психології. Оскільки правова ідеологія – це сукупність знань і уявлень про чинне право і про явища правової реальності, то до числа факторів, що впливають на

формування правової ідеології, можна віднести доступність нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини. Доступність, в свою чергу, виражається зокрема в донесенні до відома громадян закону чи іншого нормативно-правового акта або міжнародного договору. Таким чином, можна із впевненістю говорити про обов'язкову участь держави в процесах інформатизації суспільства правовими знаннями.

Досліджуючи категорійний зміст правової свідомості у філософській традиції, доцільно звернутися до тлумачення вихідних, на наш погляд, категорій правосвідомості – «праворозсудковість» та «праворозумність». Варто зазначити, що важливим фактором виникнення проблеми правової свідомості є процес впливу масової свідомості, яка є домінуючою в межах певної сукупності людей, на свідомість індивідуальну. Як вже було зазначено, протягом тривалого періоду часу індивідуальна свідомість була під впливом масової свідомості певного авторитарного спрямування, що спричинило негативний вплив і метаморфози останньої. В нашому дослідженні звернемо увагу на такий рівень правової свідомості як праворозсудковість, а також на більш високий рівень правової свідомості, який можна назвати праворозумністю.

Тому, вважаємо за необхідне визначити базові філософські категорії «розсудок» та «розум». Зазначимо, що у своїх працях розсудок і розум розрізняли такі європейські філософи, як Т. Аквінський, М. Кузанський, Дж. Бруно [139, с. 24-36], І. Кант, К. Маркс, Г. В. Ф. Гегель, Ф. Якобі [140, с. 43], Ф. Шеллінг [141, с. 88], М. Шелер [142, с. 74], хоча не всі вони використовували зазначені поняття і не завжди вкладали в них один і той же зміст.

Платон розпізнає міркування, яке пов'язане з відчуттями, та власне розум, який по суті взаємопов'язаний зі справжнім буттям. За Аристотелем, мислення здійснюється через розмірковування і за допомогою розуму. Розсудок в його розумінні є дискурсивним, а розум – інтуїтивним [143, с. 57-58].

У філософії М. Кузанського розсудок виступає посередником між інтелектом та почуттями. Почуття підпорядковуються розсудкові, а він – інтелекту [144, с. 249].

Але методологію для обґрунтування поділу мислення на розумне і розсудкове вперше озвучив Г. В. Ф. Гегель. Принагідно зазначимо, що, зазвичай, мисленням вважають цілеспрямовану волюву діяльність людини, яка є не тільки суб'єктивною діяльністю, але й може розвиватися за об'єктивними законами. Протягом достатньо довгого періоду розвитку суспільства таке розуміння мислення навіть не розглядалось, бо даний об'єктивний за змістом процес був представлений у формі суб'єктивної діяльності. Обґрунтування мислення як об'єктивного за змістом процесу було здійснене Г. В. Ф. Гегелем. Саме в результаті досліджень останнього стало зрозуміло, що якщо під розсудком у більшості випадків розумілося мислення як суб'єктивна діяльність людини, то під розумом, – мислення як процес, підпорядкований об'єктивним закономірностям. Таким чином, існують два нерозривно пов'язаних види мислення: мислення як суб'єктивна діяльність людини, підпорядковане певним нормам, правилам, – розсудкове мислення, і мислення як об'єктивний за змістом процес, що відбувається за об'єктивними законами, – розумне мислення. Відповідно існують і дві науки про мислення, однією з яких є наука про розсудкове мислення, що отримала назву формальної логіки. Це було детально досліджено Аристотелем, який і створив науку про таке мислення. Формальна логіка розглядає мислення тільки як суб'єктивну діяльність людини і виявляє правила побудови думки, яким повинна відповідати ця діяльність, щоб результатом було осягнення істини. Дослідженням ж самої істини формальна логіка не займається. Тому, зародившись в філософії, формальна логіка в подальшому випала з неї і стала цілком самостійною наукою. Інша логіка – наука про розумне мислення, яка є одночасно і теорією пізнання, і онтологією, і найбільш загальним методом пізнання світу. Ця логіка і є філософією, перетворенню якої слугувало відкриття Г. В. Ф. Гегелем мислення як об'єктивного процесу. Вона піднялася на новий, більш високий щабель розвитку, знайшла нову форму. Тільки з цього моменту філософія стала наукою про мислення як об'єктивний процес, стала логікою не формальною, а діалектичною.

Детальна розробка концепції про два рівні мислення – розум і розсудок належить І. Канту та його «Критиці чистого розуму». Він стверджував, що «всяке

наше знання починається з почуттів, переходить потім до розсудку і закінчується в розумі, вище якого немає в нас нічого для обробки матеріалу спостережень і для підведення його під вищу єдність мислення» [145, с. 95].

Основна функція розсудку в пізнанні – впорядкування, систематизація явищ, матеріалу чуттєвості. Розсудок, за І. Кантом, надає форму знанню, зміст якого становить кінцевий результат чуттєвого споглядання. Розсудок завжди носить кінцевий, обмежений характер, оскільки йому притаманний обмежений зміст, породжений чуттєвим пізнанням. Разом з тим, згідно з І. Кантом, мисленню властиве прагнення до виходу за межі цієї кінцевості, до пошуку безумовних підстав, які не обмежені кінцевим досвідом. Таким мисленням виступає розум, що бажає віднайти нескінченне і абсолютне.

Продовжуючи кантівське дослідження розрізнення розуму і розсудку, як двох шаблів мислення, Г. В. Ф. Гегель протиставляє розум до розсудку як «нескінченне» мислення до «скінченого». Скінченність розсудку обумовлена тим, що він фіксує обмежені думки та не здатний вийти за межі їхнього змісту. Визнаючи правомірність розсудку, Г. В. Ф. Гегель водночас підкреслював, що можливості мислення не вичерпуються розсудковою діяльністю [146, с. 107].

Розуму у Г. В. Ф. Гегеля, на відміну від розсудку, відповідно до законів діалектики, характерні внутрішні суперечності кожної зі сторін протилежностей. Розсудку Г. В. Ф. Гегель абсолютно протиставляє відмінність і тотожність: «Для розсудку всяке визначення, протилежне простій тотожності, є лише обмеження, заперечення як таке» [146, с. 109]. Гегель зазначає, що абстрактне мислення, тобто, відповідно до його термінології – розсудкове, притаманне зовсім неосвіченій людині [147, с. 391].

Але, тим не менш, розсудок, як тип мислення, не вважається Г. В. Ф. Гегелем як наслідок процесу мислення, який не від чого не залежить та виникає самостійно з плином часу. Такий тип мислення виникає завдяки, в першу чергу, освіті. За Г. В. Ф. Гегелем «освічена людина не задовольняється туманним і невизначеним, а схоплює предмети в їх чіткій визначеності; неосвічена ж, навпаки, невпевнено хитається туди і назад, і часто доводиться витратити чимало праці, щоб з'ясувати з

такою людиною, про що ж йде мова, і змусити її незмінно триматися саме цього певного пункту» [146, с. 203-204].

Здавалося б, зазначені думки видатного філософа в певному сенсі суперечать одна одній. З однієї сторони, розсудкове мислення притаманне неосвіченій людині, а з іншої – без освіти неможливе навіть розсудкове мислення. Проте, пам'ятаючи, що освіта впливає на можливість формування розсудкового мислення, зазначаємо, що саме якість такої освіти і суб'єктивність обох учасників цього процесу і є фундаментальним чинником процесу трансформації розсудкового мислення в розумне.

Отже, підсумовуючи коротку історіографію даного питання, слід виділити наступні ознаки понять «розсудок» та «розум», надані філософами, які приділяли цій проблемі найбільшу увагу.

Кант розглядав розсудок, виходячи з тих положень, що розсудок оперує судженнями, які оформлюються категоріями, діє за певним правилом та є апіорним, і не пов'язаним з речами.

Кант також відділяв розсудок від розуму і зазначив, що розсудок пов'язаний з розумом, але останній оперує принципами та ідеями та прагне пізнати світ в цілому, душу і Бога або, відповідно до термінології І. Канта, «розум прагне пізнати речі в собі, і, тому, розум впадає в антиномії» [145 с. 106].

Відповідно до досліджень Г. В. Ф. Гегеля, можна зазначити, що розсудок розрізняє поняття та категорії та діє за певними правилами. А розум є інтуїтивним, переходить до принципово нової категорії та характеризує власну творчу діяльність суб'єкта.

Крім того, на відміну від концепції К. Маркса, за якою світ лише йде до розуму, до розумної форми, Г. В. Ф. Гегель говорив про те, що світ з початку походив від розуму [148, с. 430]. Це пояснюється тим, що він був ідеалістом, що означає, що категорійно саме дух (ідея) визнається первинним. Саме ідеальне завдяки первинності перед матеріальним дозволяє говорити про те, що саме розум є визначальним фактором існування світу.

Відповідно до цього, відомий соціолог радянського періоду К. Р. Мегрелідзе, підкреслював активний вплив суспільної свідомості на суспільне буття, говорячи про те, що прогресивний розвиток суспільства відбувається як процес підвищення ролі свідомості та її впливу на суспільне буття [149]. Немає підстав суперечити такому твердженню, оскільки, виходячи з нашого дослідження, спираючись на розумне мислення як фактор формування праворозумного модусу правосвідомості, можна впевнено стверджувати, що саме розум є основоположною основою розвитку буття. Розумний модус правової свідомості ми будемо розглядати як фундаментальну основу трансформації останньої на шляху забезпечення сталого розвитку.

Варто звернути увагу та те, що формами розсудкового мислення, відповідно до Ю. І. Семенова, є поняття, судження, умовивід [150, с. 7]. Поняття як форма думки притаманне і діалектичній логіці – розумному мисленню. Але розумні поняття (інтелектуальні) істотно відрізняються від розсудкових понять (раціональних). Автор зазначає, що якщо розсудкове поняття можна тільки сполучати і роз'єднувати, то розумні поняття розвиваються, рухаються, переходять одне в одного, перетворюються. Що ж стосується суджень і умовиводів, то вони не є формами розумного мислення [150, с. 7]. Зазначений поділ форм розсудкового і розумного мислення, на нашу думку, можна використовувати при тлумаченні розсудку і розуму, із зауваженням, що використання поняття, судження та умовивід є вкрай необхідним при формуванні об'єктивного вираження розумного типу мислення.

Розглянемо питання співвідношення розсудку та розуму саме як категорій мислення та пізнання, а далі й свідомості, в філософії. Зазначені категорії мають певний діалектичний зв'язок. Мислення за своєю природою притаманне кожній окремій людині. Якісні характеристики такого мислення особи є її свідомістю. Але не існує мислення суспільства як категорії філософії. В сукупності мислення кожного окремого громадянина формує суспільну свідомість. Така суспільна свідомість яскраво відображає можливість мислення кожного члена суспільства та якісний рівень такого мислення. Тому, логічно буде зазначити, що й такий тип

суспільної свідомості, як правова свідомість, багато в чому походить та залежить саме від мислення та його форм.

Представник марксистського підходу російський філософ В. О. Вазюлін зазначає, що поняття розсудок і розум виражають не два абсолютно різних мислення, а дві сторони розвитку єдиного пізнання [151, с. 173]. В рамках розсудку поняття постають в якості готових, стійких, незмінних, а в межах розуму поняття виступають в їх розвитку. Автор зазначає, що «розсудкове мислення безпосередньо домінує на шляху пізнання від хаотичного уявлення про ціле, від чуттєвого конкретного до абстрактного, від живого споглядання до абстрактного мислення. Навпаки, розумне мислення панує на шляху руху пізнання від абстрактного до конкретного, від абстрактного мислення до практики» [151, с. 173].

Слід зазначити, що в філософській традиції неодноразово підкреслюється, що у реальному людському пізнанні розсудкове і розумне мислення не існують в повному відриві один від одного.

К. Ясперс, наприклад, наполягав, що «розум ніколи не буває без розсудку, але безкінечно перевищує розсудок. На рівні розуму людина живе із кореня власної історичної засади; розум – це готовність до комунікації, до універсальної співучасті у житті. Розсудкова установка не може здійснити зміст у його діалектичному русі, тому вона є відмовою від свободи, потребою в однозначній впевненості, яка є наслідком душевної пустоти» [152, с. 441]. Звичайно, таке розуміння, підтримане багатьма видатними філософами, повністю підтверджує тезу про те, що для того, щоб мати мислення розумне, стадія розсудкового мислення видається неминучою.

Досить зрозумілим на думку представників матеріалізму є той факт, що розсудкове мислення в певних формах та проявах присутнє і у тварин. Ф. Енгельс зазначав: «У нас спільні з тваринами всі види розсудкової діяльності: індукція, дедукція, отже, також абстрагування ... аналіз незнайомих предметів (вже розбивання горіха є початок аналізу), синтез (у разі хитрих витівок у тварин) і, в якості з'єднання обох, експеримент (у разі нових перешкод і при скрутних положеннях). За типом всі ці методи – таким чином, вже визнані звичайною логікою засоби наукового дослідження – абсолютно однакові у людини й у вищих тварин.

Тільки за ступенем (з розвитку відповідного методу) вони різні. Основні риси методу однакові у людини і у тварин і приводять до однакових результатів, оскільки обидва оперують або задовольняються тільки цими елементарними методами» [153, с. 537].

З виникненням мови утворюється і мислення в символах і за допомогою символів. Мова утворюється як продукт соціального спілкування, розвиток мови внутрішньо пов'язаний з утворенням рефлексивного мислення. Мова, мовлення дозволяють здійснити рефлексію над собою і навколишньою природою.

Г. С. Батищев вказує, що розумне мислення з'являється тоді, коли утворюється здатність рефлексивного мислення, коли виникає здатність осмислювати мислення [154, с. 14].

Слід вказати, що сучасний український філософ В. С. Возняк зазначає, що «розсудок відтворює дійсність лише у формах використально-речової діяльності. Діяльність у розсудкових формах дозволяє суб'єктові здійснювати таку активність, яка залишає нерозпредмеченими істотні виміри людської соціально-культурної природи і суспільно-людські смислу реальності, що підлягає освоєнню» [155, с. 6]. Така позиція є ключовою і для розуміння сучасних модусів функціонування правової свідомості.

Варто зазначити, що всі люди здатні мислити і розсудково, і розумно. Але усвідомлюють відмінність між розсудком і розумом не всі. Є чимало людей, які усвідомлюють лише розсудковий спосіб мислення і не усвідомлюють розумний, а отже, не усвідомлюють і відмінність між розсудком і розумом. Слід сказати і про те, що широкою соціальною основою розсудкового мислення людей служить в кінцевому рахунку розподіл праці. Там і тоді, де і коли домінує тенденція поділу праці над тенденцією об'єднання праці, там для суспільної свідомості є характерним розсудкове мислення. В. О. Вазюлін наводить приклад, у якому фахівець з формальної логіки може бути (хоча і не обов'язково повинен бути) настільки полонений своєю спеціальністю, що будь-яку логіку схильний зводити до логіки формальної, а розум зводити до розсудку. І тоді розрізнення розсудку і розуму йому видається безглуздом [151, с. 177].

Згаданий видатний філософ, характеризуючи розум, вказав, що «розумне мислення можна коротко визначити як, по-перше, мислення, спрямоване на відображення внутрішньої єдності різноманітного в об'єктах, і мислення, що відбувається у внутрішній єдності різноманітних визначень; по-друге, відображення внутрішньої єдності різноманітного в об'єктах неможливе без усвідомлення самого мислення, без мислення про мислення» [151, с. 180].

В. О. Вазюлін вказує, що «розсудково мисляча людина, відображаючи об'єкти, розчленовує їх, виділяє різні предмети, різні сторони предметів» [151, с. 182]. Але ж ми розуміємо, що відмінності певних об'єктів, та навіть різні за своєю природою об'єкти не існують без єдності. На це В. О. Вазюлін відповідає, що саме розумне мислення і покликане відображати єдність зазначених об'єктів [151, с. 182]. Не можна не погодитись с такою думкою. Одразу варто нагадати, що в філософській традиції розум здебільшого розглядається в поєднанні з розсудком. Тобто, за допомогою розсудкового мислення людина вивчає певні об'єкти окремо один від одного, а після осягнення розумного типу мислення, досліджує такі об'єкти в поєднанні та взаємодії, що є прикладом дійсно інтелектуального підходу до рефлексії явищ навколишнього світу.

Отже, підсумовуючи своє дослідження, В. О. Вазюлін зазначає, що «розсудкове мислення – абстрактне мислення, розумне мислення – конкретне... розсудкове мислення відображає відмінності предметів, сторін тощо... розумне мислення, спираючись на розсудкове мислення відображає єдність різних сторін, предметів, їх внутрішній зв'язок... розумне мислення є мислення рефлексивним... Розумне мислення – одна з протилежних сторін людського мислення, інша сторона – розсудкове мислення [151, с. 193]. Разом з тим, слід відзначити, що хоча розсудкове мислення може домінувати на певній стадії пізнання, в кінцевому рахунку визначальним в людському пізнанні є розумне мислення. З цього можна зробити висновок, що розумне мислення кожної окремої людини є передумовою трансформації суспільної свідомості з розсудкової форми в розумну, про що ми нижче й поговоримо.

Продовжуючи дослідження понять «розсудок» та «розум», та їхнє співвідношення, слід звернутися до ідей П. В. Копніна, який зазначає, що зміст категорій розсудкового і розумного не співвідноситься зі змістом категорій емпіричного і теоретичного. Прагнучи розвести ці категорії, він показує, що категорії розсудку і розуму відносяться лише до теоретичного пізнання, в якому вони фіксують різні рівні. При цьому «вищим ступенем теоретичного осягнення дійсності є розум, який здатний не тільки проникати в суть явищ, а й досліджувати природу понять, що відображають цю сутність» [156, с. 69].

Таким чином, П. В. Копнін визначає розум як «вищу форму теоретичного пізнання дійсності, для якої характерно усвідомлене оперування поняттями, дослідження їх природи, творчо активне, цілеспрямоване відображення дійсності, що припускає синтез знань» [156, с. 69], а розсудкове пізнання, яке також оперує абстракціями, вважає обмеженим межами «заданої схеми або якого-небудь іншого шаблону. Розумова діяльність не має своєї власної мети, вона тільки виконує заздалегідь задану ціль, тому відображення дійсності розсудком носить до деякої міри мертвий характер. Головна функція розсудку – розділення і рахування» [156, с. 69].

Історично розсудок цілком правомірно трактується як область дії правил, які цілком точно зафіксовані і можуть бути описані. Це можуть бути правила логіки, але не обов'язково тільки вони. Для середньовічного астролога було б найбільшою ерессю відступ від строго позначених правил тлумачення властивостей космічних об'єктів, їх положення в небі, їх взаємини з іншими об'єктами тощо. Для авторів юридичних документів авторитетними можуть бути норми і правила римського права, а для практикуючих юристів ерессю є відступ від зазначених правових документів. У будь-якому випадку мова йде про щось непорушне і незмінюване. У цій ситуації відмова від правила, виглядає так, що розсудок не може його виправдати.

Розумне ж мислення навпаки розглядає кожне окреме правило відповідно до його мети та призначення. В такому випадку можливе відхилення від норми, якщо такий відступ відповідає гуманістичним імперативам формування та діяльності

суспільства. Тобто, юрист, наприклад, може відмовитись від захисту злочинця у випадку, коли йому відомі завдяки адвокатській таємниці дійсні обставини справи, але реальні належні та допустимі докази відсутні. Отже, порушення адвокатської таємниці та свідчення проти злочинця в даному випадку буде грубим порушенням закону, але результатом розумного мислення.

Як вдало зазначає В. С. Возняк, «людська діяльність тоді стає розумною, коли усвідомлюється не тільки суб'єктивна (така, що йде від потреби), а й об'єктивна необхідність, коли суб'єкт утримує під своїм суверенним контролем міру адекватності своєї діяльності змістові самої реальності; утримує під суверенним контролем змістовність цілей, міру їх культурної субстанціальності, тобто людяності» [157, с. 134]. Важко не погодитись з зазначеною думкою, оскільки, дійсно, об'єктивна необхідність сама по собі і є однією з передумов формування розумного мислення, розумної свідомості та розумної діяльності.

Зміни в соціально-економічній сфері породжують необхідність змін в мисленні та свідомості, тому суспільство в процесі розвитку поступово трансформується та мислення переходить від розсудкового до розумного.

Право та правосвідомість суспільства – категорії, в першу чергу філософські, які також, як і мислення, про що було вказано вище, в процесі розвитку розвиваються до більш високого, якісного рівня.

Є дві форми зміни рівня правової свідомості – вдосконалення і деформація. До деформаційних форм (метаморфоз) правової свідомості належать правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогія та «переродження» правової свідомості. Кожна з цих метаморфоз є небезпечною для суспільства і держави. Ми цілком розуміємо, що цей напрямок дослідження правової свідомості потребує спеціального, ретельного розгляду. Ми ж розглянемо зміну рівня правової свідомості в якісному аспекті саме для суспільства, правової свідомості якого притаманний прогресивний розвиток.

При усвідомленні під час освітніх дій людиною всіх процесів, які відбуваються в світі та в державі, рівень правової свідомості особи проходить (або може пройти) всі етапи від елементарного нерозуміння що таке право, до

усвідомлення змісту та закономірностей всіх основних державних та суспільних процесів.

Можливо виокремити величезну кількість етапів розвитку правової свідомості громадянина та суспільства. Але ми зупинимось на основних кроках усвідомлення правових процесів людьми.

Перший етап усвідомлення права та правової свідомості можна назвати праворозсудковістю.

Праворозсудковість – це більш просте відношення до права та процесів, що пов'язані з правом. Є правові вчинки, а є неправові. Є законна діяльність, і є незаконна.

Така форма розвитку правової свідомості характеризується категорійним чорно-білим мисленням; вмінням проводити лише найпростіші логічні висновки; порівнянням будь-яких подій за «шаблоном»: є погане, а є хороше (позитивне, негативне) – категоричне мислення, яке характеризується нездатністю побачити всю картину подій в комплексі тощо.

Другий етап розвитку правової свідомості, – більш усвідомлене відношення до права та правових процесів, – праворозумність.

Праворозумність – це більш ґрунтовне та фундаментальне відношення до права. Кожна ситуація, у випадку притаманності зазначеної форми правової свідомості, повинна бути розглянута всебічно та об'єктивно. Після застосування окремого підходу до кожної визначеної ситуації, лише тоді можливо робити певні висновки.

Такий різновид розвитку правової свідомості характеризується мисленням та процесом усвідомлення права за допомогою ідей та принципів; можливістю розглянути всебічно та об'єктивно будь-яку життєву ситуацію за допомогою ґрунтового та фундаментального діалектичного логічного мислення; дослідженням кожної події індивідуалізовано, шляхом застосування основних законів діалектики.

Обов'язково слід зазначити, що досягнення етапу праворозумного мислення проходить лише після засвоєння права та правових процесів на етапі праворозсудковості.

Розглянемо в контексті нашого дослідження етапів та рівнів розвитку правової свідомості таке суспільне і державне явище як бюрократія. В наш час цей древньогрецький термін набув іншого змісту, ніж той, який в нього вкладали тогочасні філософи та державні діячі.

Основоположником філософських досліджень феномену бюрократії можна вважати видатного представника німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегеля. У «Філософії права» філософ представляє класичний «портрет чиновництва», його основні характеристики, функції та структуру. Згідно з Г. В. Ф. Гегелем, «чиновницька держава – це осередок державної свідомості та найбільш видатної вченості» [158, с. 268]. За Г. В. Ф. Гегелем, ефективне бюрократичне управління може здійснюватися у разі тотожності громадянського суспільства та держави. При цьому філософ зазначав, що взаємодія громадянського суспільства з бюрократією видається можливою тільки за наявності певних умов: чітка ієрархія усередині організації; конфлікти між власниками та контролем вищого органу; безпосередня моральна культура та розвинута свідомість чиновника, яка має бути протиположною свідомості діяльності.

Бюрократія визначається Г. В. Ф. Гегелем як «основна складова частина суспільства, в якій зосереджені влада, державна свідомість, знання та професіоналізм, в якій чиновники є головною опорою держави «відносно законності»» [158, с. 269]. Дещо інший погляд на феномен бюрократії представив К. Маркс.

Чиновник, на переконання К. Маркса, «зводить державні інтереси до рівня особистої справи, так що всі інші смертні усуваються від участі у державному житті» [159, с. 333]. Як видно, вже тут К. Маркс визначив загальні вектори розуміння сутності бюрократії як взаємного протиріччя та протиставлення суб'єкта й об'єкта управління.

Протиріччя бюрократії полягає в тому, що вона як складова «громадянського суспільства» протиставляє себе йому. К. Маркс у власних роботах переконливо доводить та демонструє, що бюрократія ґрунтується на розподілі функцій між державним апаратом і суспільством. Він зазначав, що «бюрократія припускає

корпоративний дух, бюрократія... є корпорацією держави. Тому бюрократія протиставляє себе як громадянське суспільство держави корпораціям як державі громадянського суспільства. Бюрократія бореться проти корпорацій як усякий наслідок бореться проти своїх причин та передумов, корпорація прагне бути державою. Але як тільки громадянське суспільство звільняється від влади корпорацій, бюрократія намагається відновити їх, тому що з падінням держави громадянського суспільства зникає також громадянське суспільство держави. Загроза корпоративному духу є «загроза духу бюрократії» [159, с. 269-270]. Таке, досить складне розуміння ролі бюрократії у державі та громадянському суспільстві дають нам змогу зрозуміти дійсне ставлення марксистської школи до феномену бюрократії як ключової риси цієї держави та громадянського суспільства.

Доречно також зазначити про феномен бюрократії у контексті свідомої історичної творчості. За словами українського дослідника філософських аспектів бюрократії Р. І. Пашова, остання, «володіючи науковими знаннями об'єктивних законів розвитку суспільства і застосовуючи їх у своїй практичній діяльності, водночас не може бути суб'єктом свідомої соціальної творчості і виступає вже не стихійно, а свідомо, як сліпе знаряддя об'єктивної необхідності. Одна справа, коли об'єктивна необхідність здійснюється в результаті її адекватного – наукового – пізнання та усвідомлення й, отже, наукового передбачення відповідних наслідків, а інша – у випадку, коли вона реалізується стихійно, без розуміння суб'єктом, або ж свідомо навмисно, наперекір історичній необхідності, наперекір тому, які суспільні закони діють і до яких суспільних наслідків діяльності приводять» [160].

Виключно застосування суб'єктом ґрунтовних наукових знань і свідоме їх застосування, є ознакою особи як дійсного творця історії. За цих умов він може використовувати закони розвитку суспільства в потрібному йому векторі, з метою настання бажаних наслідків. «Суспільні сили, подібно до сил природи, діють сліпо, насильницьки, руйнівню, допоки ми не пізнали їх і не зважаємо на них, – писав Ф. Енгельс, – але коли ми пізнали їх, зрозуміли їх дію, напрям і вплив, то тільки від нас самих залежить, аби підпорядковувати їх все більше й більше нашій волі і з допомогою них досягати наших цілей» [161, с. 290].

Бюрократія, за своєю суттю, здійснювала прорив до абсолютної влади та безперешкодного панування за допомогою саме вищезгаданої свідомої соціальної творчості, формуючи необхідну для себе ідеологію, вигідну виключно для бюрократії на певному етапі історичного розвитку суспільства.

Далі в контексті нашого дослідження слід зазначити, що під терміном «бюрократія» М. Вебер розумів раціональну організацію, в якій для ефективної боротьби з фаворитизмом формуються певні правила, що створюють необхідні умови для роботи в середині такої організації. Бюрократію він розглядав як певний «ідеальний образ, найбільш ефективний інструмент управління соціальними структурами і окремими структурними одиницями» [162]. Звичайно, на сьогодні подібне розуміння бюрократії є неприпустимим з точки праворозумного модусу свідомості. Тим більше таке визначення є неприйнятним у контексті побудови громадянського суспільства та забезпечення сталого розвитку на засадах гегелівського підходу до розуму, у якому світ з початку походив від розуму, а не, за К. Марксом, лише йде до розумної форми [148, с. 430]. Наразі під бюрократією, якщо бути більш точним – бюрократизмом, хоча вона і має такі позитивні риси як впорядкованість, системність, раціональність, ми розуміємо негативні наслідки функціонування органів державної влади – канцелярщину, тяганину, зневажливе ставлення до сутності певної справи вдаючи додержання формальності, визначеної законом. Таке зустрічається скрізь – починаючи від, наприклад, реєстрації власної справи та постановки її на облік в податкових органах і до отримання ліцензій на певний вид господарської діяльності. Звичайно, на зміну бюрократії в її негативній інтерпретації сьогодні вже частково прийшло електронне урядування, що і допомагає подолати зазначені прояви бюрократії, хоча і не в повному обсязі. Але в це ми заглиблюватися не будемо, оскільки це тема іншого, більш політологічного та заполітизованого дослідження. Єдине, що варто зазначити, це те, що саме бюрократичні дії службовців, як правило, направлені та призводять у більшості випадків до дій корупційного характеру, які ми будемо досліджувати нижче.

Отже, з точки зору праворозсудковості дані бюрократичні процедури є обов'язковими для виконання, оскільки вони задекларовані в безлічі положень,

правил та інструкцій. Вищеназвані документи здебільшого детально регламентують кожен крок в діяльності службовців під час здійснення їхніх функцій. Ці акти не є ідеальними, тому, у зв'язку з великою кількістю звернень, неухильне дотримання норм, найчастіше недосконалих в сучасних умовах, є недоцільним. Доцільність дотримання кожного строку (як правило в більшу сторону), збирання кожного підпису, копій всіх (дуже часто зайвих) документів в кожній окремо взятій ситуації і визначає розумність чи розсудковість мислення. Це, звичайно, й пов'язано з тією формою правової свідомості – праворозсудковість чи праворозумність, – яка притаманна кожній особі.

Крім того, пропонуємо розглянути з позиції модусів правової свідомості один із феноменів бюрократії, суспільного та державного буття як корупція.

Обов'язковою умовою боротьби з корупцією є системний підхід до протидії хабарництву. Виключно у сукупності підвищення рівня добробуту осіб, які здійснюють корупційні дії, та створення ефективного антикорупційного органу з широкими повноваженнями зможуть надати підстави та суттєво знизити рівень такого явища, як корупція. Саме зазначений принцип чітко характеризує праворозумний модус правової свідомості. І хоча бюрократія у вигляді інституалізованої антибюрократичної структури бореться проти корупції як усякий наслідок бореться проти своїх причин та передумов, але ж необхідною умовою досягнення позитивних зміни в державному і суспільному житті ми вбачаємо такий різновид розвитку правової свідомості як праворозуміння. Найбільш важливим вбачається та обставина, що таким типом мислення повинні володіти не лише представники держави та державного управління, але й кожний представник громадянського суспільства такої держави. Лише в комплексі це дасть можливість побудувати державу демократичну, правову та соціальну, а побудова громадянського суспільства, в свою чергу, може подолати негативні прояви феномену бюрократії, такі як корупція і хабарництво.

Також варто вказати на той факт, що такий модус правової свідомості як праворозумність набуває насиченого у філософському розумінні змісту лише в тому випадку, коли суспільна свідомість визначає найвищою цінністю людину, її права та

свободи, повагу до честі та гідності, демократичні засади побудови суспільства. Дуже важливим в цьому випадку є розуміння суспільством глобальної концепції розвитку держави, основних напрямків її діяльності та цінностей такого суспільства. Це означає, що неухильне дотримання законодавства на підставі того, що закон – це загальнообов’язкові правила поведінки, які необхідно виконувати незважаючи ні на що, це яскравий приклад праворозсудового підходу. А індивідуальний підхід до тлумачення кожного закону, дійсно розуміння його мети та призначення, можливість здійснення певних дій у разі прийняття не правового закону – це класичне усвідомлення права та правових процесів з точки зору розуму. З цього випливає, що розуміння права як волі пануючого класу, закріпленої в законах, та неухильного виконання такої волі – це класичний прояв праворозсудковості. Але ж усвідомлення кожної норми та мети її прийняття, яка повинна відповідати запитам суспільства, правам та свободам людини, при тому, що все ж таки зберігається воля пануючого класу, який поступається певними власними інтересами заради інтересів суспільства та подальшого власного розвитку і збагачення, означає розвиток правової свідомості та наявність праворозумного тлумачення суспільних та державних процесів.

Крім того, розвиток категорій «розсудок» та «розум» варто простежити як рух від філософії Г. В. Ф. Гегеля до філософських ідей К. Маркса: «...у Гегеля світ початково походить від розуму, за Марксом він лише йде до розуму, до розумної форми...» [163].

Тому, також пропонуємо у визначеному контексті розглянути статус категорій «розум» та «розсудок» через їхнє співвідношення з категоріями «дійсність» (звідси – і категорії «здійснення») та «реальність» («реалізація») в філософії К. Маркса.

Варто зазначити, що чітке розрізнення категорій «дійсність» – «реальність» та «здійснення» – «реалізація» не є обов’язковим в науковій літературі. Але, на думку видатного українського філософа Б. В. Новікова, між тим таке розрізнення є принципово необхідним [164]. Для вирізнення цих категорій необхідно розуміти поняття «дійсність». Відповідно не тільки до філософських, але й до загальнонаукових досліджень, дійсністю виступає єдність сутності та існування.

Тобто єдність виключно культурних вимірів. Б. В. Новіков говорить про те, що таке твердження можна заперечити, що й «явище (предмет) порядку природного (натурного), якщо воно пізнане істинно (на рівні сутності) й існує, є дійсним» [164]. Далі, відсутність такої єдності між сутністю та існуванням є реальністю. Тобто, вважаючи щось «правильним» або «істинним», у випадку реалізації цього в суспільному бутті – це набуває ознак дійсності. Коли ж зазначені сутності не співпадають із реально існуючими явищами – в силу вступає реальність. Похідними ж категоріями діяльності в даному випадку виступають «здійснення» та «реалізація» відповідно.

Згідно з категорійним апаратом Г. В. Ф. Гегеля, «все розумне – дійсне, все дійсне – розумне», що підтверджує зазначене вище тлумачення понять, де розумність (розум), на відміну від розсудку, є вищим рівнем інтелекту – «інтелекту діалектично освіченого і діалектично діючого» [164]. Вид розумності в формі існування, тобто у формі дійсності, виступає не тільки істинно пізнаним, але й істинно перетворюваним, створеним, що по суті є здійснюваним.

І в такому векторі вилаштовується доволі «стрункий ряд: реальність – дійсна реальність (або ж реальна дійсність) – дійсність» [164]. Розглядаючи зазначений категорійний ряд у контексті соціуму, отримуємо результат: соціальну реальність, соціальну реальну дійсність, соціальну дійсність. У випадку людини: реальну людину, реально-дійсну людину, дійсну людину.

Крім того, ряд корелюється з категорійним рядом «рух – діяльність – творчість». В результаті отримуємо «діяльність, творча діяльність, творчість» [164]. Отже, звідси «дійсність» – здійснюється, а «реальність» – реалізується. В такому контексті, спираючись на зазначені категорії, і пропонуємо розглянути правову свідомість та її модуси.

Говорячи про категорії «праворозсудковість» та «праворозумність» в якості модусів правової свідомості, варто нагадати, що праворозумність є категорією для означення більш усвідомленого відношення до правового буття. В розрізі даного модусу проявляється індивідуальний підхід до правового буття, в якому процес усвідомлення правових явищ відбувається за допомогою основоположних людських

ідей та принципів, де є можливість всебічного та об'єктивного дослідження будь-яких правових ситуацій за допомогою діалектичного логічного мислення.

Так і в досліджуваному випадку, у разі єдності сутності, тобто чогось основного, що пізнається на рівні теоретичного мислення та зумовлене глибинними зв'язками й векторами розвитку, та існування, що виявляється на емпіричному рівні та є фактичним впровадженням сутності, ми отримуємо дійсність. Якщо ж зазначена єдність сутності та існування проявляється у правовому бутті, в такому випадку ми маємо правову дійсність. У разі відсутності згаданої єдності, по суті – відсутність узгодження між правовою сутністю та правовим існуванням, ми маємо відношення з правовою реальністю. Із зазначеного дослідження категорійного апарату можна вивести певний взаємозв'язок та кореляцію між категоріями «розсудок» - «реальність» та «розум» - «дійсність».

В контексті нашого дисертаційного дослідження більш відповідним до мети та завдань виступає співвідношення модусів правової свідомості – «праворозсудковості» та «праворозумності» з процесуальними формами досліджуваних категорій, а саме «здійснення» та «реалізація». Тому, вважаємо доцільним в даному співвідношенні використання наступних понять: «правоздійснення» та «правореалізація». «Правоздійснення» в такому випадку корелюється з «праворозумністю», оскільки форма єдності правової сутності з правовим існуванням виражається у праворозумному модусі правової свідомості, який є вищою формою сприйняття та усвідомлення правового буття та правових явищ. «Правореалізація» ж, як форма вираження відсутності єдності правової сутності з правовим існуванням, яскраво відображає праворозсудковий модус правової свідомості, що можна спостерігати у формально-логічному «чорно-білому» мисленні та вмінні формувати лише прості логічні висновки на основі порівняння будь-чого за задалегідь визначеним «шаблоном».

Тому, можна з впевненістю стверджувати, що основним вектором розвитку і трансформації правової свідомості суспільства від праворозсудковості в праворозумність, безумовно, є гуманізація суспільних відносин. Зважаючи на нагальну необхідність розбудови концепції сталого розвитку, що будуватиметься за

допомогою сформованого громадянського суспільства, прояв розумного мислення за допомогою модусу праворозсудковості у контексті трансформації правової свідомості має зіграти фундаментальну роль для забезпечення сталого розвитку суспільства і держави.

Таким чином, спираючись на вищезазначене, можна стверджувати, що рівень усвідомлення правових процесів (правової свідомості) як посадових осіб держави, так і пересічного громадянина є важливим фактором розвитку суспільства. І тільки коли праворозсудковість суспільства та держави в особі її очільників трансформується в праворозумність, стане можливою побудова держави європейського зразку, в основі якої буде правоздійснення, як єдність правової сутності та правового існування, з демократичними, соціальними та правовими цінностями найвищого рівня. Саме такий розвиток правової свідомості, а також правоздійснення як єдність правової сутності та правового існування, і мають стати основним вектором філософських досліджень. Досліджуючи трансформацію правової свідомості від праворозсудковості до праворозумності, варто говорити також про рух від правової реальності до правової дійсності завдяки домінуванню у суспільстві правоздійснення над правореалізацією, відповідно до філософських категорій «реальність» та «дійсність».

1. 3. Основні підходи до дослідження концепції сталого розвитку

У зв'язку з тим, що марксистська концепція розбудови комуністичного суспільства на практиці зазнала з різних причин фіаско на етапі втілення, постала необхідність у теоретичному обґрунтуванні нової соціальної моделі майбутнього суспільства. Оскільки на сьогодні відсутні більш-менш осяжні моделі розвитку суспільства, така необхідність стає все більш нагальною. Однією з провідних концепцій розвитку сучасної цивілізації, яка може бути витлумачена як одна з найперспективніших у сучасному суспільстві, є концепція сталого розвитку суспільства. Ця концепція є найбільш реалістичною та неутопічною, що у практичному аспекті постає як система екологічних, економічних, політичних

заходів, що покликані зменшувати вплив антропогенного чинника на навколишнє середовище. Проте дана концепція не набула цілісного соціально-філософського обґрунтування на відміну від домінуючих концепцій громадянського суспільства, постіндустріального суспільства (Д. Белл), третьої (інформаційної) хвилі, а від початку свого існування розвивалася у прикладному, технічному, економічному, соціально-технологічному та політичному аспектах. Тому виникає необхідність у соціально-філософському дослідженні закономірностей сталого розвитку суспільства, обґрунтування доцільності вже існуючих практик.

Для моделі сталого розвитку необхідним є досягнення міжнародних цілей розвитку тисячоліття, що були прийняті державами-членами ООН у 2001 році. Однією з таких провідних цілей на сьогодні є «сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних і заснованих на широкій участі установ на всіх рівнях» [165]. Доцільно зазначити, що для реалізації даної цілі необхідним є формування і трансформація правової свідомості.

У доповіді Комісії ООН сталому розвитку дається визначення як такому, що «задовольняє потребам сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [166].

Українським еквівалентом англійського терміну «sustainable development» (життєздатний розвиток, всебічно збалансований розвиток) є термін «сталий розвиток». Проте, О. В. Тарасова вважає, що більш вдалим перекладом даного поняття є «розвиток, що підтримується безперервно» [167]. Тлумачення даного терміну викликає дискусії у науковому середовищі, зокрема, Є. В. Гірусов і Платонов Г.В. вважають найбільш логічним використання одного з таких понять: «самопідтримуючийся», «екорозвиток», «екологічний (економіко-екологічний)», «біосферосумісний» або «ноосферний» розвиток [168].

У науковій літературі термін «сталий розвиток» розуміється як «запропонована світовим співтовариством, уточнювана та поглиблювана сучасна концепція бажаного розвитку суспільства, що ґрунтується на стратегії оптимізації всієї діяльності людства (передусім економічної) в його взаємодії з довкіллям» [169,

с. 283]. У філософському енциклопедичному словнику наводиться таке визначення: «система уявлень та соціально-філософських ідей про умови і спрямованість суспільного розвитку, за якого уможлиблюється досягнення гармонізації й узгодженості основоположних чинників соціоприродної еволюції людини, суспільства і природи» [170, с. 554].

Сталий і безперервний розвиток являє собою не застиглий стан гармонії, а ймовірніше процес змін, в якому обсяги використання ресурсів, напрямки вкладень, орієнтація розвитку техніки та інституційні зміни узгоджуються з теперішніми та майбутніми потребами [171]. Зазначені зміни, які б передували довготривалому забезпеченню сталого розвитку, неможливі без формування в свідомості суспільства розумного модусу мислення, який би втілювався у праворозумний модус правової свідомості, а відтак, і у відповідні форми правоздійснення.

Сталий розвиток – це створення соціально орієнтованої економіки, що заснована на розумному використанні ресурсів та охорони природного середовища, та яка не піддає ризику можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби [172]. Економічне розуміння сталого розвитку частково переплітається, в даному випадку, з соціально-філософським тлумаченням.

Варто зазначити, що загальноприйнятого універсального визначення поняття «сталий розвиток» немає. Найбільш розповсюдженими визнають такі «варіанти визначення:

- як розвиток, що ґрунтується на рівності генерацій та груп;
- як економічне зростання і розвиток, які взаємодоповнюють один одного і не є антагоністами для довкілля та суспільства;
- як економічний розвиток, що не підриває природну базу для наступних поколінь і є постійно зростаючим;
- як економічний розвиток, який забезпечує стале існування довкілля та безперервне економічне зростання;
- як процес гармонізації людства і довкілля;
- як коеволюцію людини і біосфери, взаємовідносини природного середовища і суспільства;

- як турботливе ставлення про навколишнє середовище для забезпечення розвитку;
- як керівні орієнтири на шляху до розвитку суспільства;
- як спроба зрозуміти майбутнє сьогодні» [167].

Загальноприйнятим є те, що концепція сталого розвитку базується на п'яти основних принципах.

«Перший принцип полягає у тому, що людство має забезпечувати сталий розвиток для задоволення потреб генерації, яка існує на сьогодні, і продукування можливостей для задоволення інтересів наступних поколінь.

Обмеження, що виникають підчас використання природних ресурсів, є відносними та викликані існуючим рівнем технологій та суспільної організації, можливостями біосфери до відновлення.

Наступний принцип полягає у тому, що доцільним є задоволення елементарних потреб всього людства і всім потрібно надати можливості їх реалізації.

Варто співвіднести рівень життя тих, хто використовує значні матеріальні цінності з екологічними можливостями планети і її запасами енергії.

Останній принцип полягає у тому, що темпи зростання населення доцільно узгодити з виробничими запасами існуючої екосистеми» [166].

А. Бартлетт, прихильник мальтузіанства, визначає наступні закони сталого розвитку.

«1. Темпи зростання чисельності населення та швидкості споживання ресурсів не є постійними.

2. Зі збільшенням чисельності населення та швидкості споживання ресурсів, більш складним стає досягнення принципів сталого розвитку.

3. Період реакції населення на зміни його популяції триває близько 50 років.

4. Рівень життя перебуває у зворотній залежності від популяції населення.

5. Щоб досягнути сталого рівня життя потрібно, щоб популяція населення була меншою або дорівнювала певній території.

6. Лише деякі особи мають вигоди від зростання чисельності, проте витрати внаслідок такого зростання лягають на усе людство.

7. Разом із збільшенням споживання не відновлюваних ресурсів настає зниження часу існування і інших ресурсів.

8. З витратою великих зусиль на більш ефективне використання ресурсів одержуються вигоди, одержується вигода, що дорівнює додатковій потребі у ресурсах.

9. У той час як швидкість забруднення навколишнього середовища перевищує здатності довкілля до самоочищення, більш простим стає продовження забруднення, ніж очищення.

10. Людство завжди буде перебувати у залежності від сільського господарства, тому земля та інші відновлювані ресурси постійно будуть необхідні»[173].

Звичайно, зазначений підхід є більше критикою концепції, ніж її змістовним розумінням. Адже на сьогоднішній день, ми розуміємо сталий розвиток за допомогою розвитку технології та подальшої технологічності суспільства, що дозволяє нівелювати вищезазначені проблеми. Необхідність зменшення населення, споживання чи тривалості життя є абсолютно неприпустимим розумінням шляху забезпечення сталого розвитку.

Значний внесок у постановку і вирішення соціально-філософських та загальносистемних проблем сталого розвитку на пострадянському просторі зробили: М. З. Згуровський, З. В. Герасимчук, С. І. Дорогунцов, О. М. Ральчук, І. В. Мельник, М. В. Багров, В. М. Геєць, Б. М. Данилишин, М. І. Долішній, Дж. М. Гвішиані, І. В. Недін, О. Г. Гранберг, В. І. Данилов-Данильян, К. С. Лосев, М. М. Моїсєєв, А. Д. Урсул та інші.

На думку Я. Ю. Радченка «концепція сталого економічного розвитку, гармонійно доповнена іншими теоріями, – ноосферизму, коеволюції природи і суспільства, моральної глобалізації, інтелектономіки, економіки знань, повинна стати тією методологічною основою, завдяки якій стає можливим як вихід із кризового стану економічної теорії, так і розробка науково обґрунтованих

практичних рекомендацій подальшого розвитку людського суспільства, реалізації імперативу виживання людства» [174, с. 10.].

Український вчений та провідний дослідник концепції сталого розвитку А. А. Мельниченко, у свою чергу, розглядає концепцію сталого розвитку як концепцію керованого розвитку, яка у своїй основі має гуманістичний імператив майбутнього поступу людства [175, с. 9.]. Тому, наголошуючи на тому, що трансформація правової свідомості має відбуватись на підставі розумного типу мисленнєвого процесу, саме гуманістичні імперативи здатні до формування праворозумного модусу правосвідомості, що, в свою чергу, створює сприятливі умови у свідомості суспільства для забезпечення існування та функціонування концепції сталого розвитку.

Дослідники Е. В. Гірусов та Г. В. Платонов визначили «шість аспектів терміну «сталий розвиток»: політико-правовий, економічний, екологічний, соціальний, міжнародний та інформативний. «Політико-правовий аспект, – на думку дослідників, – включає розвиток сучасної демократії (народовладдя, конституційна влада, правова держава, громадянське суспільство), існування системи розумного законодавства і оподаткування, наявність соціальної справедливості (достойна плата за труд, додержання прав людини), забезпечення свободи і рівності усіх людей перед законом, єдність патріотизму та інтернаціоналізму, дружбу народів, взаємну відповідальність громадянина і суспільства, координацію урядових і громадських структур при забезпеченні ноосферного розвитку суспільства» [168]. Зазначені аспекти правового вияву концепції сталого розвитку яскраво підтверджує правильний напрям обраного нами акценту трансформації правової свідомості за допомогою розумного модусу мислення.

Концепцію сталого розвитку зумовлюють соціально-економічні та екологічні передумови [176].

Соціально-економічні передумови складаються з наступних складових:

- переважання «філософії споживання», тобто як результат цілеспрямованої діяльності людини виявилася її різнобічна природа: з однієї сторони, як складова біосфери, вона є його частиною, з іншого – як біосоціальна істота знаходиться в

конфлікті з нею, використовуючи біосферу в якості ресурсів для задоволення зростаючих потреб і, як результат, виснаження ресурсного потенціалу та деградація навколишнього природного середовища;

- переважання ресурсоруйнівних технологій, тобто пріоритет економічної вигоди і ілюзія невичерпності ресурсного потенціалу країни, що стимулювало розвиток низько ефективних ресурсоруйнівних технологій;

- невідповідність між механізмом утворення цін на природні ресурси та їх дійсної реальної вартості, а також динаміці цін на ресурси у міру використання поновлюваних і невідновлюваних ресурсів;

- диспропорція у рівнях розвитку між країнами, тобто з одного боку – відносно низький рівень цін на сировину і робочу силу, з іншого – високий технологічний і промисловий потенціал, що породжує основне протиріччя – постійно зростаючий борг країн, який є результатом занижених цін на певні природні ресурси і ще більш інтенсивна експлуатація цих ресурсів для можливості повернення заборгованості [176].

Екологічні передумови засновані на наступних переконаннях:

- забруднення довкілля, формування нових техногенних зон;
- техногенне порушення цілісності поверхні ландшафтів;
- зменшення видового різноманіття світу живих організмів;
- виникнення екологічної патології, тобто різні захворювання, генетичні відхилення, скорочення тривалості життя;
- погіршення якості продуктів харчування та питної води [176].

Різні автори припускають різні варіанти шляхів розвитку суспільства, основні з яких наведені нижче.

Спочатку пропонуємо розглянути теорію антропоцентризму. Пануюча філософія в даному випадку – «філософія споживання», як означає, що «людство при задоволенні своїх зростаючих потреб не враховує можливостей навколишнього природного середовища, потреб наступних поколінь» [177]. Ґрунтуючись на природничо-наукових уявленнях про закономірності та принципи розвитку, можна говорити про те, що даний шлях неминуче приводить до вичерпання всіх природних

ресурсів і, як наслідок, можливості загибелі людства. Але про цей шлях можна із впевненістю говорити як про негативні наслідки, який є всі підстави дуже швидко і безболісно подолати завдяки розвитку технології та, звідси, панування принципу технологічності у всіх аспектах суспільного буття.

Біоцентризм виключає передбачуване повернення до еволюційно сформованої оптимальної структури біогеохімічних циклів. Біосфера розглядається як єдина система, що самоорганізується, а людство як частина цієї біосфери. Досягнення цього варіанту розвитку передбачається шляхом надання біосфері можливостей відновлення своїх функцій через відмову від благ цивілізації [178].

У контексті природничих теорій сталого розвитку необхідно замінити світоглядний принцип «антропоцентризму» на «біосфероцентризм». Останній в кінцевому рахунку також спрямований до людини, але не безпосередньо, а опосередковано через необхідність збереження її домівки – біосфери як умови існування будь-якої форми життя, включаючи людське. Біосфероцентризм є більш зрілою формою антропоцентризму, засобом подолання «видового егоїзму» [179].

Говорячи про основні підходи до розробки концепції сталого розвитку, доцільно звернутися до проблематики взаємовідносин людини і природи, що покладена в її основу. З цього погляду початкові вагомі доробки слід віднести до ноосферного підходу, який прагне досягнення гармонії між людиною і природою, який розроблявся В. І. Вернадським, Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден. На переконання В. І. Вернадського, людство і біосфера прямують у такий етап еволюції, де їх подальше функціонування має скеровуватись розумом людства. На даному етапі такої еволюції біосфера трансформується в ноосферу – сферу розуму [180].

Всесвітньо відомий вчений зв'язував виникнення ноосфери з появою *Homo sapiens*. Пізніше атрибутом ноосфери В. Вернадський вважав «високий рівень розвитку науково-технічної думки, який дозволяв розумно регламентувати відносини суспільства і біосфери» [181].

Кульмінацією концепції ноосфери В. І. Вернадського, що має визначне значення у концепції сталого розвитку, є вимога до людини та соціуму адаптуватись до природніх законів біосфери [182], що зумовлюють взаємодію суспільства і

біосфери з метою підтримки її екологічної рівноваги. Поступовий рух від ресурсної до біосферної концепції розвитку визначає сутність сталого, самовідтворювального, підтримуваного розвитку, здатного забезпечити коеволюцію суспільства і природи [182].

Ноосфера може розглядатися як етап переходу до сталого розвитку, під час якого забезпечується екобезпечний рівень впливу людини на природу. Практично більшість сучасних авторів наближаються до необхідності розгляду розвитку, життя людини в рамках ноосферної концепції сталого розвитку. В. Вернадського говорив про те, що «людина стала силою геологічного масштабу та з невідворотністю повинна взяти на себе відповідальність за подальший розвиток біосфери» [182, с. 120]. А. А. Мельниченко, досліджуючи сталий розвиток, говорить про те, що в самому змісті ноосфери визначається необхідність раціональної (розумної) організації взаємодії суспільства та природи на противагу стихійному відношенню до неї, тобто - керованої взаємодії [175, с. 11]. Ноосфера є сферою взаємодії природи та суспільства, в межах якої раціональна, розумна людська діяльність є головним фактором розвитку. Зазначене вчергове підтверджує правильність обраної концепції розумного модусу правової свідомості в якості рушійної сили трансформації останньої на шляху до забезпечення розвитку суспільства в межах сталого розвитку.

Розвиток поглядів на симбіоз людини та природи тривав у космічно-біологічних дослідженнях, які провадилися О. Л. Чижевським, К. Е. Ціолковським та іншими дослідниками. Зокрема, К. Е. Ціолковський цікавився питаннями техногенної цивілізації у рамках космічної філософії, а О. Л. Чижевський працював над концепцією глобального взаємозв'язку всього живого на планеті, формуванням теорій про вплив сонячної активності на здоров'я людини.

Філософсько-методологічний аспект сталого розвитку підіймається у працях Е. В. Гірусова, Ф. І. Гіренка, А. О. Горелова, О. Н. Дрейєра, В. О. Лось, М.Ф. Реймерс, Ю. Одум, В. Хесле, А. Д. Урсул, де приділяється значна увага виявленню специфіки взаємодії людини і природи, соціуму і природи, глобальним екологічним проблемам та питанням екологізації свідомості [183].

Одним із підходів до визначення концепції сталого розвитку є погляди представників Римського клубу (А. Печчеї, Дж. Форрестер, Д. Медоуз, У. Месарович, Е. Пестель, Е. Ласло) [180]. У 70-х роках вони прийшли до думки, що основним засобом розв'язання екологічних проблем і тим самим досягненням сталого розвитку є «обмеження зростання споживання» людини [180]. Представники даної організації вважали, що вплив на динаміку біосфери переважно антропогенний і первинним у забезпеченні сталого розвитку є впровадження так званої стратегії «нульового росту». Рекомендації першого засідання Римського клубу зводились до обґрунтування необхідності призупинити технічний прогрес, ріст виробництва матеріальних благ і чисельності населення. Звичайно, зазначені рекомендації на сьогодні не можуть бути першочерговими, оскільки завдяки принципу технологічності ми можемо говорити про можливість подолання зазначених проблем гуманістичним шляхом розвитку технології та інформатизованості суспільства.

Надалі їх погляди еволюціонували і у 90-х роках ХХ ст. представники клубу пропонують розв'язувати екологічні проблеми на основі інформаційних технологій [180].

Аналіз підходів до розуміння сталого розвитку доводить, що багато з них певною мірою є далекими від справжнього розуміння сталості як упорядкованого, гармонійного розвитку суспільства – його коеволюції з природою [184].

Представники економіко-центристської точки зору обґрунтовують можливість досягнення сталого розвитку шляхом відповідного забезпечення економічного зростання, яке дозволить задовольнити потреби теперішнього і майбутнього поколінь на кількісно і якісно новому рівні при забезпеченні збереження та навіть розвитку зовнішнього навколишнього середовища. Це чергове підтвердження важливості технологічності в процесі забезпечення сталого розвитку.

А. Пігу розробив «неокласичну теорію» екологічного регулювання, в межах якої доведено ефективність механізму користування благами природи, що допоміг би трансформувати зовнішні (екстернальні) витрати – на компенсацію екологічних

збитків – у внутрішні (інтернальні) – витрати по їх запобіганню, що повинні бути включені у собівартість та ціну продукції [185].

Як висловлювались радянські вчені В. В. Мантатов і Л. В. Мантатова, «філософія сталого розвитку – це філософія діалектичного реалізму, для якої тривалістю є сама тканина реальності і сама глибинна реальність. Сталий розвиток світу, сутність якого становить субстанціональну тривалість, по суті справи збігається з процесом духовної еволюції» [186].

Продовжуючи дослідження, зазначені вчені вважали, що стійкий розвиток може бути досягнутий за допомогою еволюції ідей і цінностей людства, задоволення потреб людини, її духовної «зрілості». Основним вектором «дозрівання» колективного розуму соціуму і свідомості людини є потреба переходу людства від «суспільства споживацтва» до «розумної цивілізації». Дане положення розуміє під собою переорієнтацію людини від матеріально-речового виміру буття до духовно-ціннісного вектору, тобто на задоволення потреб більш високого порядку у шкалі розвитку людини за канонами розуміння дійсних потреб загальнолюдського роду [186].

Тривимірні відносини – три точки опори сталого розвитку. В основі фундаменту розвитку суспільства сталого розвитку мають бути відповідні цінності і мораль. Це питання розвитку соціальної матерії сталого розвитку, від якої бере початок похідна діяльність людини у інших сферах – економічній, екологічній тощо.

Учені В. В. Мантатов і Л. В. Мантатова тлумачать сталий розвиток «як закон Всесвіту, який відображає характеристику динамічної рівноваги. Ця рівновага передбачає взаємну відповідність між протилежностями однієї сутності: стійкість і мінливість, рух і спокій, упорядкованість і хаос, прогрес і регрес тощо. Розвиток соціальних систем по суті виступає як єдність двох діалектично взаємопов'язаних між собою етапів – поступовості та стрибків (єдності перервності і неперервності). Відтак, сталий розвиток – еволюція системи суспільних взаємовідносин через синергетичні і коеволюційні взаємні переходи суперечностей однієї сутності, якій притаманна внутрішня логіка руху і на яку зовнішні фактори не можуть вплинути, розхитуючи стан динамічної рівноваги» [187, с. 296].

Ми погоджуємося з думкою Г. А. Нерсисяна, що можливість сталого розвитку, головним чином, пов'язана із соціально-філософською інтерпретацією цього суспільного феномену і питання знаходиться більшою мірою у категорійному полі соціальної філософії. Дане положення означає, на думку ученого, що адекватне і дійсне розуміння індивідом-спільністю-суспільством про сталий (гармонійний, безкризовий) розвиток, про засади становлення гармонійного суспільства, на рівні ціннісних установок і соціокультурних імперативів – і є запорукою до побудови такого суспільства [188].

Кожна з охарактеризованих теорій не здатна повністю охопити усі аспекти забезпечення сталого розвитку. Необхідне об'єднання всіх найбільш раціональних концепцій з обов'язковою трансформацією суспільної свідомості, у тому числі правової свідомості, перетворенням філософії буття. Потрібно змінити вектор суспільного розвитку при здійсненні значної перебудови культурологічної основи суспільства. Тому важливого значення набуває питання культури, пов'язаної з людською діяльністю взагалі та з підвищенням рівня технологій зокрема. Формування сталого способу життя вбачає комплексний підхід розвитку у трьох ключових галузях: економічному зростанні і справедливості, збереженні природних ресурсів і охорони довкілля, соціальній складовій. Головним же чином, в основі побудови сталого розвитку має бути система цінностей і моралі. Це питання розвитку соціокультурної матерії сталого розвитку. На наше переконання, справедлива соціально-економічна організація суспільства – є вихідним положенням реалізації парадигми сталого розвитку.

На переконання Н. О. Волковицької, «сталий розвиток України як демократичної і правової держави нерозривно пов'язані з постійним вдосконаленням соціально-правової складової цього процесу» [189, с. 84-90].

Держава зазнає неминучий вплив всіх факторів, які по суті обумовлюють життєдіяльність суспільства. Як доводить С. С. Алексєєв, у XXI столітті ступінь такого впливу та відповідних зв'язків тільки зростає [190, с. 244].

З соціально-філософської точки зору важливим питанням на шляху до забезпечення сталого розвитку є питання формування певної системи виміру для

кількісного та якісного оцінювання зазначеної концепції як складного багатоаспектного процесу. Головними вимогами до зазначеного процесу є її інформаційна складова та правильний взаємозв'язок тріади складових сталого розвитку. У цьому напрямі зараз активно працюють відомі авторитетні міжнародні організації, численні наукові колективи, але однозначного узгодження концепції поки що не досягнуто через використання різних методологічних підходів. Плідно в цьому сенсі працює дослідницька група під керівництвом академіка НАН України М. З. Згуровського, яка декілька років поспіль розробляє і удосконалює систему вимірювання сталого розвитку на глобальному та регіональному рівнях [191]. Згідно з розробленою вказаною групою методологією сталий розвиток оцінюється за допомогою відповідного індексу трьох показників: економічного, екологічного та соціально-інституціонального. Зауважимо, що у подальших дослідженнях школи академіка М. З. Згуровського аналіз сталого розвитку здійснюється в контексті безпеки та якості життя.

Додамо, що відповідно до «Аналізу сталого розвитку – Україна в індикаторах сталого розвитку – 2009 року», напрацьованого колективом науковців НТУУ «КПІ» під керівництвом ректора М. З. Згуровського, «рівень дотримання законів є індикатором політичної свідомості інституціонального розвитку як складової частини сталого розвитку» [191, с. 55]. Як відомо, рівень готовності суспільства до дотримання законів є також основним індикатором правової свідомості суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку.

Одним з перелічених факторів, які зумовлюють життєдіяльність соціуму, є правова свідомість. Н. О. Волковицька зазначає, що «розвиток права відбувається не тільки на рівні позитивного законодавства, але й на суб'єктивному рівні, у тому як право сприймається людиною, яким чином воно впливає на вчинки та оцінку правової дійсності кожним окремо взятим громадянином та їх групами» [189, с. 84-90].

Тому, правова свідомість суспільства безумовно відіграє ключову роль у становленні держави. Правова свідомість, що ґрунтується на поважному та усвідомленому ставленні до правових явищ і до гуманістичних цінностей права

сприяє розвитку держави. Правовій свідомості, на яку мають негативний вплив суспільні й політичні процеси, притаманні певні перетворені форми, які виступають серйозною загрозою на шляху становлення та розвитку держави. Правова свідомість постає тим показником розвитку стану суспільства та існування певних правових орієнтирів, на підставі яких відбувається розбудова держави. Саме тому можна із впевненістю говорити про те, що стан правової свідомості є одним із індикаторів руху на шляху до сталого розвитку суспільства.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Древнекитайская философия : В 2-х т. М.: Мысль, 1972. Т.1. 363 с.
2. Древнекитайская философия : В 2-х т. М.: Мысль, 1973. Т.2. 384 с.
3. Y. Xinzhong. An Introduction to Confucianism. Cambridge University Press. 2000. 330 p.
4. Платон. Государство. Сочинения: В 3-х т. М.: Мысль, 1971. Т. 2. 726 с.
5. Платон. Филеб. Сочинения: В 3-х т. М.: Мысль, 1971. Т. 3. Ч. 1. С. 9 - 87.
6. Аристотель. Большая этика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 295-374.
7. Аристотель. Вторая аналитика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1978. Т. 2. С. 255 - 346.
8. Аристотель. Метафизика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1976. Т. 1. С.50 - 367.
9. Аристотель. Никомахова этика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 53 - 94.
10. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 375 - 644.
11. Философия древности и средневековья. Антология мировой философии: в 4 т. Т. 1. М. : Изд-во «Мысль», 1969. 936 с.
12. Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. 543 с.

13. Фрагменты ранних греческих философов. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. Ред. А.В. Лебедев. М.: Наука, 1989. Ч.1. 576 с.
14. Происхождение древнегреческой мысли: Пер. с фр. Общ. ред. Ф. Х. Кессиди, А. П. Юшкевича. М.: Прогресс, 1988. 224 с.
15. Мухаев Р. Т. История политических и правовых учений. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 591 с.
16. Платон. Государство. Сочинения: В 3-х т. М.: Мысль, 1971. Т. 3. Ч. 1. С. 89 - 454.
17. Разумович Н. Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. М.: Наука, 1989. 240 с.
18. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 375 - 644.
19. Лившиц Р. З. Теория права. М.: Изд-во БЕК, 2001. 224 с.
20. Мартышин О. В. Справедливость и право. Право и политика. 2000. № 12. С.4-15.
21. Гаспаров М. Л. Цицерон и античная риторика. Цицерон и его время. М., 1972. 389 с.
22. Марк Тулій Цицерон. Про державу, Про закони, Про природу богів. Пер. з лат. В. Литвинова. Київ : Основи, 1998. 476 с.
23. Августин А. О граде Божьем. Кн. XVIII-XXII. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Avgustin_18-22.pdf.
24. Аквинский Ф. Сумма теологии. О законах. Антология мировой правовой мысли / Под ред. Н.А. Крашенинниковой. М.: Мысль, 1999. Т. 2. 829 с.
25. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні. К.: Хрещатик, 1995. 216 с.
26. Якубович М. М. Абд ар-Рахман ібн Хальдун. Мукаддіма. Філософські пошуки. Філософія і життя: форми і шляхи взаємовпливів. Львів ; Одеса : Cogito-Центр Європи, 2007. Вип. XXIII. С. 288–302.
27. Леонардо да Винчи. Об истинной и ложной науке. Антология мировой философии. М.: Мысль, 1970. Т. 2. С.85-87.

28. Монтень М. Опыты. Избранные главы. М.: Правда, 1991. 656 с.
29. Мор Т., Кампанелла Т. Утопия. Место Солнца. перекл. з лат.; вступ. слово Й. Кобова, Ю. Цимбалюка. К.: Дніпро, 1988. 114 с.
30. Бэкон Ф. Великое восстановление наук. Сочинения: В 2-х т. М.: Мысль, 1971. Т. 1. 590 с.
31. Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. М.: Мысль, 1972. Т. 2. 582 с.
32. Декарт Р. Первоначала философии. Сочинения: В 2-х т. М.: Мысль, 1989. Т.1. С. 297 - 422.
33. Гоббс Т. О гражданине. Антология мировой философии. М.: Мысль, 1970. Т. 2. С. 347 - 349.
34. Спиноза Б. Этика, доказанная в геометрическом порядке. Избранные произведения: В 2-х т. М.: Политиздат, 1957. Т. 1. С. 359-618.
35. Локк Д. Два трактата о правлении. Сочинения: В 3-х т. М.: Мысль, 1988. Т. 3. С. 135-405.
36. Локк Д. Опыт о человеческом разуме. Сочинения: В 3-х т. М.: Мысль, 1985. Т. 1. С. 78-582.
37. Лейбниц Г. В.Monadologia. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1982. Т.1. С. 413 - 429.
38. Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1982. Т. 4. 554 с.
39. Кант И. Критика чистого разума. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
40. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Сочинения: В 6-ти т. М.: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 2. С. 107-438.
41. Кант И. Об изначально злом в человеческой природе. Сочинения: В 6-ти т. М.: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 2. С. 5-58.
42. Фихте И. Назначение человека. Мн.: ООО «Попурри», 1998. С. 61 - 216.
43. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3-х т. М.: Мысль, 1970. Т. 1. 501 с.
44. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3-х т. М.: Мысль, 1971. Т. 2. 248 с.
45. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3-х т. М.: Мысль, 1972. Т. 3. 371 с.
46. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения. М., Наука, 1977. 438 с.
47. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. М.: Мысль, 1973. Т. 1. 668 с.

48. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: В 2-х т. М.: Мысль, 1974. Т. 2. 573 с.
49. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. М.: Мысль, 1959. Т. 4. 440 с.
50. Гегель Г.Ф.В. Философия права. М.: Мысль, 1990. 524 с.
51. Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2-х т. М., 1955. Т. 2. 942 с.
52. Фейербах Л. История философии Нового времени от Бэкона Веруламского до Бенедикта Спинозы. История философии: В 3-х т. М.: Мысль, 1974. Т. 1. С. 33 - 412.
53. Гроций Г.О праве войны и мира. М.: Ладомир, 1994. 868 с.
54. Гоббс Т. Левиафан. М.: Мысль, 2001. 478 с.
55. Монтескье Ш. Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 672с.
56. Царьков И.И. Развитие правопонимания в европейской традиции права. СПб.: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр пресс», 2006. 346 с.
57. Руссо Ж-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. М.: «Кучково поле», «КАНОН-пресс», 1998. 416 с.
58. Маркс К., Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Сочинения. Т. 21. М. : Государственное издательство политической литературы, 1961. С. 23-178.
59. Мостовщиков, Л. Д. Правосознание в системе регуляторов социального поведения : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Омск : Омскийгосун-т, 1995. С. 9–10.
60. Ницше Ф. Антихристианин. Сумерки богов. М.: Мысль, 1989. С.17-93.
61. Хайдеггер М. Что это такое – философия? Вопросы философии. 1993. № 8. С. 113 - 123.
62. Сартр Ж.-П. Проблема цели и средств в политике (Тетради по морали). Этическая мысль. М.: Республика, 1992. С. 251 - 263.
63. Конт О. Дух позитивной философии. Антология мировой политической мысли: В 5 т. М.: Мысль, 1991. Т.1. С. 700 - 705.
64. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2-х т. К.: Основи, 1994. Т. 1. 444 с.

65. Дмитрієнко Ю. М. Українська правовасвідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. – початку XX століть. Форум права. 2009. № 2. С. 120-129
66. Юркевич П. Д. Чтения о воспитании. М., 1865. 203 с.
67. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложениями. М., 1869. 404 с.
68. Чередніченко Г.О. Взаємообґрунтування моралі та права у філософії П.Д.Юркевича: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2007. 16 с.
69. Новгородцев П. И. Об общественном идеале. М.: Правда, 1990. 368с.
70. Мамут Л. С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. М.: Наука, 1989. 253 с.
71. Семитко А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. Свердловск: Издательство Уральского университета, 1990. 172 с.
72. Алексеев С. С. Теория права. М.: БЕК. 1995. 320 с.
73. Алексеев С. С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. М.: НОРМА, 1999. 329 с.
74. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 182 с.
75. Мамардашвили М. Сознание как философская проблема. Вопросы философии. 1990. № 10. С.3-17.
76. Нерсисянц В. С. Философия права. М.: Норма-Инфра-М, 1997. 652 с.
77. Сочнев Д. В. Информационное и правовое воздействие на правосознание молодежи. Российская юстиция. 2003. №5. С. 62 - 64.
78. Сочнев Д. В. Информационное и правовое воздействие на современное состояние правосознания молодежи. Юридическое образование и наука. 2003. №4. С. 19 - 22.
79. Тихонравов Ю. В. Основы философии права. М.: Вестник, 1997. 608 с.
80. Голосніченко І. П. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави. Право України. 2005. № 4. С.24 - 28.

81. Головченко В. В. Правові механізми формування правосвідомості студентів. Право України. 2006. № 4. С.100 - 103.
82. Рабінович П. М. Права людини і громадянина. К.: Атіка, 2004. 464 с.
83. Семенов В. Е. Актуальные проблемы теории правосознания, его ценностных ориентиров. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2000. 107 с.
84. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. К.: Вища школа, 1976. 210 с.
85. Ильин И. А. О сущности правосознания. М.,1993. «Рагорть». 235с.
86. Ильин И. А. Родина и мы. Собрание сочинений в 10-ти томах. М., Русская книга.1994. Т.4. С. 231-238.
87. Стучка П. И. Правоотношение. Энциклопедия государства и права. под ред. П. И. Стучки. М.: Наука, 1925 - 1926. Т. 3. С. 445 - 446.
88. Явич Л. С. Общая теория права. Л. : ЛГУ, 1976. 215 с.
89. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12. Нац. юрид. акад. Україніім. Я. Мудрого. Х., 2010. 36 с.
90. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания. Известия вузов. Правоведение. 2004. № 2. С. 178 - 187.
91. Суслов В. А. Структура правосознания. Правоведение. 1997. № 2. С. 86-98.
92. Байниязов Р. С. Роль правосознания в выработке и реализации хозяйством правовой политики. Правоведение. 1997. № 4. С. 38 - 47.
93. Гречин А. С. Социология правового сознания. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 256 с.
94. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений. М.: Юрид. лит., 1980. 176 с. С. 52.
95. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Т. I. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. 396 с. С. 170.
96. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения. М. : Юрид. лит., 1965. С. 35-40

97. Щегорцов В. А. Социология правосознания. М.: Мысль, 1981. С. 63.
98. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление. Киев: Наукова думка, 1970. С. 40.
99. Вардьянц Г. К. Социологическая теория права: монография. М. : Академический Проект, 2007. 439 с.
100. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания .1963. С. 46-47.
101. Долгова А. И. Изучение правового сознания несовершеннолетних. С. 198-199.
102. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2009. 34 с.
103. Войтов В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2007. 200 с.
104. Волковицька Н. О. Роль правової свідомості у розвитку правової демократичної держави: автореф. дис ... канд. юрид. наук. Київ. 2011. 19 с.
105. Tento názor zastáva lzej mén a právní normativismus. WEYR, F. Uvod dostudi a právníckého: normativní theorie. Brno: MU. 1994 (reprint z 1946). s. 30.
106. Viz Kutchinsky B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. London: Martin Robertson. 1973. p. 102.
107. Hertogh M. A. “European” Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. Journal of Law and Society. 2004. vol. 31, no. 4. p. 457.
108. Podgorecki A. Law and Society. London: Roulledge. 1974. s. 85.
109. Kelsen H. General Theory of Law and State. New York: Russel&Russel. 1961. p. 44.
110. Vecera M., Urbanova M. Právnívědomí v teoreticko-empirickém pohledu. Brno: Masarykova univerzita, Právnícká fakulta, 2015. 194 s. Spisy Právnícké fakulty Masarykovy univerzity, řada teoretická, Edice Scientia č. 512. ISBN 978-80-210-7783-6.
111. Silbey S. S. Legal Consciousness. New Oxford Companion to Law, 2008 [vid. 2. 7. 2014]. URL : http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/Legal_consciousness.pdf.

112. Merry S. E. Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans. Chicago: The University Chicago Press. 1990. p. 5.
113. Cotterrell R. Law's Community: Legal Theory in Sociological Perspective. Oxford : ClarendonPress. 2005. p. 312
114. Ewick P. Common Knowledge and Ideological Critique. Law&Society Review. 1999. vol. 33, no. 4. p. 1026.
115. Knapp V. Teorie práva. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 83.
116. Cotterrell R. The Sociology of Law: An Introduction. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. p. 138.
117. Тихонравов Ю. В. Основы философии права. М.: Вестник, 1997. 608 с.
118. Пролеєв С. В. Новинна свідомість: культурні витoki і сучасні колізії. Виміри людського буття: логіка, методологія, семіотика культури. К., 2009. 440 с. С.166-174.
119. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Х.: Право, 2002. 328 с.
120. Ратинов А. Р., Каминская В. И. Правовое сознание как элемент правовой культуры. Правовая культура и вопросы правового воспитания. М. : Наука, 1974. С. 12–34.
121. Проць О. Є. До питання про функції правосвідомості. Часопис Київського університету права. Київ: 2014. №1, 36-40 с.
122. Волковицька Н. О. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості. Юрид. Україна. 2010. №3. С. 33 - 38.
123. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання. Акт. питання інновац. розвитку. 2012. № 2. С. 35-41.
124. Скаун О. Ф. Общее сравнительное правоведение : Основные типы (семьи) правовых систем мира. К. : Инюре, 2008. 840 с.
125. Уледов А. К. Структура общественного правосознания. М., Мысль. 1968. 297 с.
126. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство : освіта, етнокультурна, етнополітика. Чернівці, «Зелена Буковина». 2002. 486 с.

127. Маркс К., Энгельс Ф. Письма из «Deutsch-franzosishejanrbucher». М.: Политиздат, 1955. Т. 1. С. 371-381.
128. Dave Cowan. Legal Consciousness: Some Observations. The Modern Law Review Limited, 2004. P. 928-958.
129. Elizabeth A. Hoffmann. Legal Consciousness and Dispute Resolution: Different Disputing Behavior at Two Similar Taxicab Companies. Law and Social inquiry, 2003. P. 691-716.
130. Ишкильдина Г. Р. Правосознание молодежи: проблемы становления и эволюции в современных условиях: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Уфа, 2002. 164 с.
131. Єрмоленко Д. О. Основні внутрішні фактори формування правосвідомості молоді. Вісник Академії адвокатури України, № 3(25). 2012. с. 7-12.
132. Евпалова Н. Ю. Правосознание молодежи: теоретический и социологический аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2000. 215 с.
133. Семернева Н. К. Правосознание студентов и пути его формирования. Правовое воспитание в вузе : межвузовский сборник научных трудов. Свердловск, 1979. 103 с.
134. Цимбалюк В. С., Гавловський В. Д., Гриценко В. В. та ін. Основи інформаційного права України. За ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного та П. В. Мельника. К.: Знання, 2004. 274 с.
135. Олійничук Р. П. Проблеми формування правової свідомості та правової культури в українському суспільстві. Юридичний журнал «Юстиніан», № 2. 2006. С. 58-60.
136. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян в процесі розбудови громадянського суспільства: Дис... канд. наук: 12.00.12. 2004. 187 с.
137. Рыков А. Н. Деструктивное воздействие средств массовой информации на правосознание граждан: Правовые проблемы формирования информационного общества: автореферат дисс. канд. юрид. наук. 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2002. 23 с.

138. Інформаційна політика: навч. посіб. для студентів ВНЗ, аспірантів, викладачів. Почепцов Г. Г., Чукут С. А. К., 2008. 663 с.
139. Джордано Бруно. О причине, начале и едином. М., Соцэкгиз, 1934. 232 с.
140. Чернов С. А., Шевченко И. В. Фридрих Якоби и немецкий идеализм. *Философские науки*. 2004. № 11. с. 39-55.
141. Лазарев В. В. Шеллинг. М.: Мысль, 1976. 199 с.
142. Шелер М. *Ordo amoris*. Избранные произведения. М. :Гнозис, 1994. С. 339-377.
143. Луканин Р. К. Учение Платона о рассудке и разуме и его развитие Аристотелем. *Философские науки*. 1987. № 7. С. 56-64.
144. Кузанский Н. О не ином. *Философское наследие*. М. : Мысль, 1980. Т. 2. С. 247-283.
145. Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 3. М., 1964. 799 с.
146. Гегель Г. В. Ф. *Энциклопедия философских наук: Наука логики*. М., 1974. Т. 1. 452 с.
147. Гегель Г. В. Ф. Кто мыслит абстрактно? Гегель Г. В. Ф. *Работы разных лет: В 2 т.* М., 1970. Т. 1. С. 391.
148. Ленин В. И. Карл Маркс. Полное собрание сочинений. Т. 26. М.: Издательство политической литературы, 1969. 591 с.
149. Мегрелидзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления. Тбилиси: изд-во «Мецниереба», 1973. 438 с.
150. Семенов Ю. И. Основные понятия логики разумного мышления. *Философия и общество*. Выпуск №2 (58). 2010. С. 5-26.
151. Рассудочное и разумное мышление в развитии познания. *Марксистско-ленинская диалектика: В восьми книгах*. Под ред. акад. М. Б. Митина, проф. М. Н. Алексеева и А. М. Коршунова. М.: Изд-во МГУ, 1985. Книга 3: Диалектика процесса познания. С. 173-197.
152. Ясперс К. *Философская вера. Смысл и назначение истории*. М. :Политиздат, 1991. С. 420-508.

153. Энгельс Ф., Маркс К. Диалектика природы. Собр. соч., изд. 2, т. 20. М.: Издательство политической литературы, 1961. 858 с.
154. Батищев Г. С. Диалектика и смысл творчества: к критике антропоцентризма. Диалектика рефлексивной деятельности и научное познание. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1983. 240 с.
155. Возняк В. С. Співвідношення розсудку і розуму: філософсько-педагогічний контекст: автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д.філос.н. Львів: 2010. 37 с.
156. Копнин П. В. Рассудок и разум и их функции в познании. Вопр. философии. 1963. с. 69-73.
157. Возняк В.С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема: Монографія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного пед.ун-ту ім. І.Франка, 2008. 346 с.
158. Гегель Г. В. Ф. Сочинения. Энциклопедия философских наук. В 4 т. Т. 3. Философия духа М.: Мысль, 1977. 471 с.
159. Маркс К., Энгельс Ф. К еврейскому вопросу. Сочинения в 50 т. М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1954. Т. 1. С. 382–413.
160. Пашов Р. І. Бюрократія та бюрократизм в хронотопі освіти (філософський аспект) : дис. ... канд. філософ. наук.: 09.00.10. / К., 2012. 173 с.
161. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Сочинения в 50 т. Изд. 2-е. М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1954. Т. 1. С. 219–368.
162. Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 808 с.
163. Мегрелидзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления. Тбилиси, 1973. С. 430.
164. Новіков Б. В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму: монографія. К.: НТУУ «КПІ», 1998. 310 с.
165. Цели в области устойчивого развития. URL : <http://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/issues/policy/peace-justice/>
166. Комісія ООН зі сталого розвитку. Офіційна веб-сторінка: URL : <https://sustainabledevelopment.un.org/csd.html>

167. Тарасова О. В. Концепция устойчивого развития общества. URL : http://www.posoh.ru/tend/intern_org/htm/ust-razv.htm

168. Гирусов Э. В., Платонов Г. В. Мир в поисках концепции устойчивого развития. Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. № 1. 1996. С. 3-14.

169. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т.3. Редкол.: С.В. Мочерний та ін. К.: Академія, 2002. 952 с.

170. Філософський енциклопедичний словник. Редкол.: В.І. Шинкарук та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.

171. Наше общее будущее: Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию. М.: Прогресс, 1989. 99 с.

172. Розенберг Г. С., Гелашвили Д. Б., Краснощеков Г. П. Крутые ступени перехода к устойчивому развитию. Вестник РАН. 1996. Т. 66, № 5. С. 436-441.

173. Bartlett A. Reflections on Sustainability, Population Growth and the Environment. Renewable Resources Journal. Vol. 15. № 4. Winter, 1997-98. P. 6-23.

174. Радченко Я. Ю. Знання як стратегічний ресурс сталого економічного розвитку: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.01. Харк. нац. ун-т. ім. В.Н. Каразіна. Х., 2004. 16 с.

175. Тульчинська С. О., Мельниченко А. А., Акімова О. А. Управління у сфері освіти і науки як фактор забезпечення сталого розвитку держави та регіонів: монографія. К.: Видавництво ВП «Едельвейс», 2012. 352 с.

176. Розенеберг Г. С., Черников С. А., Краснощеков Г. П., Крылов Ю. М., Гелашвили Д. Б. Мифы и реальность «устойчивого развития». Проблемы прогнозирования. 2000. № 2. С. 130-154.

177. Виноградов М. Е., Михайловский Г. Е., Монин А. С. Вперед к природе. Вестник РАН. 1994. Т. 64, № 9. С. 810-817.

178. Котляков В. М. Сохранение биосферы - основа устойчивого развития общества. Вестник РАН. 1994. Т. 64, № 3. С. 217-220.

179. Платонов Г. В., Гирусов Э. В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере. Вестник Московского университета. Сер. философия. 1997. № 1. С. 49-67.

180. Лакуша Н. М. Ідея сталого розвитку в контексті екологічних проблем (соціально-культурний та праксеологічний аспекти) : автореф. дис ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ : Б.в., 2005. 18 с.
181. Кинг А., Снайдер Б. Первая глобальная революция. М. : Прогресс, 1991. 293 с.
182. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. Успехи современной биологии. 1944. № 18, вып. 2. С. 113-120
183. Урсул А. Д. Переход России к устойчивому развитию. Ноосферная стратегия. М., 2008. 483 с.
184. Мальцева Н. Л. Социально-философские основания концепции устойчивого развития общества: дис. на соискание науч. степени докт. филос. наук: 09.00.11. Волгоград, 1998. 284 с.
185. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. М., 1985. 512 с.
186. Глобалистика. Международный междисциплинарный энциклопедический словарь. Мантатов В.В., Мантатова Л.В. Философия устойчивого развития. Гл. ред. И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. Центр научных и прикладных программ «Диалог». М.: «Радуга», 2003. 1328 с.
187. Мельниченко А. А. Концепція сталого розвитку: теоретична основа подолання системної кризи чи метафізична спекуляція? Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. «Марксизм та сучасність: «системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії». 5-6 листопада 2009 р. м. Київ. С. 294–296.
188. Нерсесян Г. А. Сталий розвиток починається в головах людей: соціально-філософські аспекти. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. К.: ІВЦ «Політехніка». № 4. 2013. С. 68-75.
189. Волковицька Н. О. Правова свідомість у розвитку правової системи України. Бюлетень Міністерства юстиції України . 2009. №.11. С. 84-90
190. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Зерцало, 2000. 244 с.

191. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: у 2 ч. наук. кер. М. З. Згуровський. К.: НТУУ «КПІ», 2010. Ч. 2. 2010. 216 с.

Розділ 2. Співвідношення правової свідомості та моралі: філософське осмислення в контексті забезпечення сталого розвитку

2.1. Взаємозалежність та взаємодоповнюваність правової свідомості та моралі

Питання співвідношення та взаємодії моралі і права вважається одним із найбільш досліджуваних та актуальних. Співвідношення даних категорій досліджували філософи Античності, Просвітництва, Нового часу, та продовжують над цим працювати сучасні філософи. З часів перших досліджень цієї проблеми та поглядів тогочасних філософів на категорії мораль і право пройшло багато століть, але питання їхньої взаємодії не втрачає своєї актуальності. За весь час історичного розвитку суспільства так і не було визначено оптимального співвідношення норм моралі і права. Це пов'язано з відносністю цього взаємовідношення, його конкретно історичним визначенням, потребою встановлювати його відповідно до соціального хронотопу. Тому, варто зазначити, що нинішня ситуація змушує науковців знову повертатись до проблеми співвідношення норм моралі і права.

Значна частина суспільних відносин має подвійне регулювання – це здійснюється і за допомогою норм права, і за допомогою норм моралі. Співвідношення впливу зазначених суспільних регуляторів протягом тривалого процесу розвитку змінювалося. Починаючи від переважного впливу моралі часів Античності та Просвітництва до певної рівноваги та подальшого набуття значущості нормам права в процесі розвитку суспільних відносин. На сьогодні існує дві альтернативи розвитку соціуму, які відображаються в концепціях громадянського суспільства та суспільства сталого розвитку. Тож, варто наголосити на тому, що між зазначеними соціальними регуляторами суспільної поведінки перевага в свідомості людей має бути у норм моралі, які мають більший за право вплив. Але більш доцільним способом соціального регулювання в нинішніх умовах суспільного розвитку буде співпадіння норм моралі і права в процесі впливу на суспільство та поведінку його членів.

Сьогодні стає важливим визначити характер зазначеної вище взаємодії. Необхідно зазначити, що найбільш характерними напрямками співвідношення права

та моралі є їхнє зближення, взаємопроникнення, посилення їхнього погодженого впливу на суспільство, що ми називаємо взаємним доповненням.

Таке співвідношення досліджували філософи Античності Платон, Сократ та Аристотель [1; 2], в епоху Просвітництва дане питання вивчали видатні філософи школи природного права Т. Гоббс, Г. Гроцій, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо [3-5], представники класичної німецької філософії Г. В. Ф. Гегель, І. Кант та інші [6-9]. В сучасних умовах питанням співвідношення права і моралі приділяють увагу такі вчені як Л. В. Батієв, Г. О. Чередніченко [10], Т. С. Павлова [11; 12], І. А. Гетьман-Пятковська [13], І. О. Хрімлі [14], І. М. Євхутич [15] тощо. Варто зазначити, що в контексті нашого дослідження, саме погляди Т. Гоббса склали той фундамент напрямку взаємодії, найбільш наближеного до вимог сучасного суспільства.

Перш ніж говорити про певні аспекти співвідношення моралі та права, варто звернутись до категорійного змісту моралі. Необхідно зазначити, що слово «mos» походить з латини та означає «характер, вдачу, звичай, припис, закон, правило». Керуючись цими значеннями Цицерон утворює від іменника «mos» прикметник «moralis» – який означає вдачу, характер, звичаї. Окрім Цицерона цей термін застосовували римські філософи і письменники, а вже в IV ст. н.е. термін «мораль» стає загальноживаним [16, с.14].

Мораллю є система поглядів, уявлень, оцінок суспільних відносин, що існують у свідомості і регулюють поведінку людей. «Мораль» і «моральність» часто виступають синонімами, проте ці дефініції не є тотожними. Мораль, на відміну від моральності, виступає як форма свідомості – сукупність усвідомлених суспільством норм та принципів, правил поведінки. Тому моральну свідомість називають і ототожнюють з мораллю. Що стосується моральності, то її здебільшого її розуміють як вияв певних принципів та ідеалів у реальній практичній поведінці людей. У такому розумінні моральністю є прояв сформованої моральної свідомості.

Якщо Конфуцій ставив мораль над освіченістю, то Сократ розум і мораль ототожнював. Бути моральним – означає бути мудрим. Люди творять зло, бо не знають добра [17, с.43]. Позиція Сократа щодо ототожнення розуму і моралі

повністю відповідає нашому дослідженню розумного модусу правової свідомості. Якщо правова свідомість корелює з мораллю, підпорядковується та враховує моральну свідомість, це свідчить про певне досягнення праворозумності, про трансформацію модусу розсудковості в свідомості суспільства.

У філософській думці існує багато трактувань моралі, основна дискусія триває стосовно розуміння джерела виникнення моралі. Зокрема, Т. Гоббс, М. Вебер, Е. Дюркгейм вважали, що мораль є елементом громадської організації, атрибутом дотримання соціальної дисципліни. Демокріт, кіренаїки, Аристотель, Ж.- П. Сартр, Е. Фром вважали, що джерелом моралі є природа людини, тоді як у релігії мораль є даною в одкровенні божественною заповіддю.

Аристотель вказав на зв'язок між політикою, державою і мораллю через реалізацію справедливості та вчення про суспільне благо. Безумовно, зазначена позиція давньогрецького філософа є основою сучасного твердження про моральні імперативи сталого розвитку. Без зв'язку моральної свідомості з правовою, важко реалізувати концепцію сталого розвитку в сучасному світі.

Варто зазначити, що в середині XVII століття, а саме з виходом у світ творів Т. Гоббса «Про громадянина», «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської», в Європі визначилася проблематика громадянського суспільства, яке стало однією з центральних політичних і філософських ідей Нового часу. Мислитель прагнув узгодити визнання природного права з індивідуальною свободою людини і розглядав взаємовідносини між людьми на прикладі взаємодії в природі. Сутність взаємодії пояснювалася за принципом детермінізму, в аспекті якого особливого значення набуває розуміння свободи в інтерпретації Т. Гоббса.

Т. Гоббс був одним з основоположників механістичного варіанту матеріалістичного світогляду. Цим були обумовлені і його філософсько-правові міркування про природу людини і моральність. Природно-філософська картина світу, яку розробляв англійський філософ, його етика і політико-правова теорія були міцно і тісно пов'язані настільки, що зазначені сфери його досліджень сьогодні ми називаємо філософією Т. Гоббса.

Вільний взаємовплив окремих «людей-атомів», згідно з Т. Гоббсом, має своїм результатом «природний стан» суспільства. Цей початковий, стихійний стан є за своєю природою злом. І саме тому, що воля кожної людини за своєю природою егоїстична, а тому спрямована тільки на самозбереження, то зустріч з такою ж самою волею іншого, за умови рівності всіх людей, неминуче призводить до взаємної ворожнечі, тобто до того стану, який Т. Гоббс, як відомо, називав «війною всіх проти всіх» [18, с. 8]. Зазначений стан ставить під загрозу всіх людей. Але ж за допомогою розуму люди усвідомлюють необхідність домовленості між собою про обмеження певних прав і свобод та передання їх до єдиного центру управління. Таким центром, або ж носієм волі, Т. Гоббс називав державу. Соціалізація, таким чином, полягає в зверхності права над початковою моральною природою людини.

Подібний стан суспільства, відповідно до філософії Т. Гоббса, є наслідком «суспільного договору», суть якого саме і полягає у відмові від егоїзму «природної» волі особистості та визнання суверенітету держави [18, с. 3-4]. Ця ідея суспільного договору і взагалі договірного характеру створення та функціонування держави є однією з найвпливовіших ідей в працях визначної кількості філософів Нового часу.

У контексті дослідження проблематики теорії суспільного договору, становлення держави і соціалізації громадян Т. Гоббс трактує і природу моральних цінностей, які він зображує як функції егоїстичних індивідів. На підставі того, що людина завжди підпорядковується державі – носію волі – тому і моральні засади перетворюються у правові норми.

Таким чином, Т. Гоббс створює таку філософсько-правову теорію, яка вже безпосередньо закладає можливості майбутнього позитивістського тлумачення права як явища, не пов'язаного з принципами справедливості, моралі та моральності [19, с. 41]. Але, детальні та ґрунтовні дослідження філософії Т. Гоббса приводять нас до умовиводу, що в його трактуванні норма свободи і справедливості, що за своєю сутністю є мораллю, неминуче набуває політичний характер і не може здійснюватися без політичної влади, без держави [19, с. 41].

Перед дослідженням характеру співвідношення норм моралі і права, українська дослідниця І. А. Гетьман-П'ятковська зазначала те, що у процесі їхнього

«регулювання суспільних відносин виникає якісно нове явище – морально-правовий вплив» [10, с. 22-24]. Як складові частини цього явища право і мораль не втрачають своїх унікальних якостей, але створюючи певну систему, право і мораль стають єдиною соціальною цінністю.

Крім того, як зазначав Г. В. Ф. Гегель, право і мораль являють собою різні частини загального, що зветься моральністю [20, с. 167]. Т. С. Павлова зазначає, що розвиток кожної з цих категорій є пов'язаним, вони разом створюють розвиток загального, до якого належать і лише у ньому становлять своє визначення зазначені поняття. Не можна, на думку автора, тут визначати що є головнішим і важливішим, вони є складовими, хоча і окремими елементами єдиного процесу розвитку [12, с. 18]. Дійсно, якщо розвивається право – розвивається і мораль, розвивається мораль – розвивається право. Це пов'язується з розвитком суспільної свідомості, зокрема, в межах нашого дослідження, правової свідомості.

Право виступає початковим етапом у русі волі індивіда до внутрішньої свободи та самовизначення, який знаходить своє продовження на етапі моралі. Мораль виступає більш високим етапом розвитку об'єктивного духу, з цього приводу Г. В. Ф. Гегель стверджує, що «цей рух є опрацюванням ґрунту свободи, суб'єктивності, яка з початку абстрактна, а саме відмінна від поняття; потім вона стає адекватною поняттю, і тим самим ідея отримує свою істинну реалізацію» [20, с. 153]. У моралі головну роль відіграють внутрішні переконання, усвідомлення особи, її воля, у праві ж воля особи існує вже у зовнішньому світі. У той же час виконання обов'язків у моралі відбувається під впливом внутрішнього переконання у цінності права.

Коли особа виходить за межі правового регулювання, на неї чекають більш складні духовні проблеми, вирішити які можна лише покладаючись на власне розуміння відповідальності та обов'язку, на голос совісті. Г. Радбрух у праці «Філософія права» намагається обґрунтовано розмежувати поняття мораль і право. На його думку, право – культурне поняття, моральність – ціннісне. Можуть порівнюватися лише два ціннісних поняття: справедливість і моральність, або два культурних – право і мораль. Він наводить вислів, що підкреслює різницю між

правом і мораллю: «зовнішній формалізм права, внутрішня змістовність моралі» [21]. Дуже влучне зауваження німецького філософа започаткувало неформальне розуміння права як затвердженої державою моралі. Таке розуміння надає можливість говорити про доповнення одного елементу – права, іншим – мораллю.

Г. Радбрух не погоджується, що право – це «етичний мінімум», як вважав Г. Еллинек, або «етичний максимум», як вважав Т. Шмоллер. Г. Радбрух вважає, що право і мораль за змістом своїх вимог збігаються лише частково, зв'язок виражається у тому, що мораль, з одного боку, є ціллю права, і як наслідок того, з іншого боку, – функцією його зобов'язуючої дії [21].

Регулюючи суспільні відносини право і мораль перебувають у постійній тісній взаємодії. Їхня взаємозалежність полягає у глибокому взаємопроникненні права й моралі. Зазначені поняття доповнюють і взаємообумовлюють одне одного. Така взаємообумовленість визначається тим, що правові закони, які є моральними з точки зору нашого дослідження, уособлюють у собі принципи справедливості, рівності та гуманізму людей, що є вищими моральними вимогами демократичного суспільства [19, с. 41]. А найбільш вірно, на нашу думку, співвідношення права та моралі в кожному конкретно-історичному періоді характеризує поняття «взаємодоповнюваність».

Як зазначає В. М. Хропанюк, «право сприяє затвердженню прогресивних моральних цінностей у суспільстві. Норми моралі, у свою чергу, наповнюють право глибоким моральним змістом, сприяючи ефективності правового регулювання, одухотворяючи дії і вчинки учасників правовідносин моральними ідеалами» [22, с. 200-201]. Мораль і право – взаємодоповнюючі складові структури регулювання суспільних відносин. Тому, вони не мають протиставлятися одне одному.

Про таку тісну взаємодію права й моралі говорили ще філософи Античного світу. Стародавні грецькі філософи зазначали роль цих двох регуляторів суспільних відносин, їх подібність та розбіжність. Чого лише вартий відомий вислів Античності «*Jus est ars bonie taegui*» – «право є мистецтво добра й справедливості», що означає безумовне використання норм моралі, її принципів та цінностей під час прийняття законів та оцінки змісту таких законів.

Найбільшої уваги питання характеру співвідношення та взаємодії права і моралі набуває у часи Просвітництва та розвитку природної школи права.

Природно-правової парадигма в XVII-XVIII ст. передбачала вирішення однієї з основних проблем історії філософії права, – проблему співвідношення норм права і моралі.

В зазначений період розвитку історії філософії право і закон (як природний, так і встановлений державою) отримали чітке розмежування. Вже Г. Гроцій виділив кілька значень права [23, с. 69-71], а в філософії Т. Гоббса [24, с. 98-99], і слідом за ним – Дж. Локка [25, с. 4], право і закон опинилися цілком виразно протиставлені, як свобода і зобов'язання. Вбачаючи таке розмежування, варто вести мову про співвідношення права і моралі у їх розрізненні.

Концепція природного права базувалася на безумовному визнанні початкової свободи і рівності [23, с. 93]. Справедливість визначалася філософами природно-правової школи як безумовна відповідність нормам закону, а природний закон в «прямому розумінні», як писав уже Г. Гроцій, «полягає в тому, щоб надавати іншим те, що їм вже належить, і виконувати покладені на нас по відношенню до них обов'язки» [23, с. 46]. Т. Гоббс розвивав цю ідею: «обов'язкова сила угод починається лише з встановлення цивільної влади, достатньо сильною, щоб примусити людей до виконання своїх угод...» [26, с. 97-111]. Аналогічної думки був і Дж. Локк. Моральні категорії, такі як добро і зло є «лише згода або незгода наших свідомих дій з деяким законом» [27, с. 405-410]. Ж.-Ж. Руссо не меншою мірою, ніж Т. Гоббс та Дж. Локк, пов'язав фактичне існування справедливості з державою, заявивши, що «ця справедливість, щоб бути прийнятою нами, повинна бути взаємною» [5, с. 226].

Руссо відзначав, що у своєму природному стані люди не розуміли які явища є справедливими, а які несправедливими. У роботі «Про суспільну угоду» Ж.-Ж. Руссо зазначає, що справедливість пов'язана з наявністю у державі позитивного права: «Якщо розглядати речі з людської точки зору, то за відсутності природної санкції закони справедливості безсилі між людьми; вони приносять благо лише безчесному і нещастя – праведному, якщо цей останній дотримується їх у

відносинах з усіма, а ніхто не дотримується їх у відносинах з ним. Необхідні, отже, угоди і закони, щоб об'єднати права і обов'язки і повернути справедливість до її предмету» [5, с. 226-227].

Ш.-Л. Монтеск'є, в свою чергу, вказував, що «законам, створеним людьми, повинна була передувати можливість справедливих відносин». Однак наведені ним конкретні прояви справедливих відносин звелися до того, що справедливість полягає в дотриманні природних законів [28, с. 12].

Отже, з точки зору представників природно-правової школи в природному стані людей моральні принципи та норми, що виявлялись у обмеженнях та заборонах, не існували або не мали значення до того, допоки вони не були санкціоновані державою та забезпечені державною владою.

Але якщо справедливість та інші моральні принципи й ідеали не можуть існувати в природному стані, то можна говорити про те, що вони мають соціальний і, найголовніше, політичний підтекст. Нагадуємо, що у представників природно-правової парадигми моральні норми народжуються у соціальних відносинах і далі санкціонуються та забезпечуються примусом за допомогою держави. У Т. Гоббса зазначена умова настільки важлива, що він навіть не допускав дійсне існування моралі у відриві від держави і права. Такі висловлювання Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка і Т. Гоббса, прагнення останнього виокремити природні (моральні) закони безпосередньо з природи людини і, в той же час, впевненість у тому, що моральна філософія може бути побудована тільки як вчення про людину в рамках держави [29, с. 558], свідчать про суперечливість самої природно-правової парадигми та усвідомленні цього самими її авторами.

Розглянемо докладніше співвідношення норм права і моралі. Визначимо, що природний закон також трактувався як моральний закон [26, с. 317-319], мораль, а цивільним законом [24, с. 113-144] називалося все те, що ми сьогодні ми розуміємо під терміном «позитивне право» або «закон». Тобто в рамках нашого дослідження природний закон є мораллю, а цивільний – правом.

Загальновизнаний погляд до визначення природного закону може бути наступним. Моральні норми, виведені людським розумом з природи людини, але не

санкціоновані державою, можуть бути визначені як природні закони, які не мають формального вираження [30, с. 144]. І хоча природним є закон не в звичному значенні цього терміну, все ж, він виступає як абсолютний критерій поведінки. Т. Гоббс з цього приводу говорить: «Закони природи незмінні і вічні: те, що вони забороняють, ніколи не може бути дозволено; те, що вони передбачають, ніколи не може бути неприпустимим» [26, с. 316]. В трактаті «Левіафан» Т. Гоббс розпочинає і продовжує доведення доповнюваності моральних норм правом: «Як веління розуму він суперечить природним пристрастям і не буде виконуватися без страху перед силою» [20, с. 219]. Тобто, з одного боку природний закон повністю залежить від людини та її совісті, а з іншої, набути дійсну силу природний закон може, тільки ставши законом формальним, прийнятим державою.

Природний закон, відповідно до вчення Т. Гоббса, може набути обов'язкову силу тільки ставши законом цивільним, тобто затвердженим державою. І тут слід зазначити, що природний і позитивний закони не протиставлялися один одному, а складали одну єдину конструкцію та доповнювали один одного. Т. Гоббс таку взаємодоповнюваність відстоював тим, що аргументував той факт, що природний і цивільний закони не відрізняються за змістом. На його думку «природний і цивільний закони збігаються за змістом і мають однаковий обсяг», це «різні частини закону, з яких одна (писана частина) називається цивільним, інша (неписана) – природним» [24, с. 207]. «Адже закон природи хоча і відрізняється від цивільного в тому, що стосується волі, але в тому, що стосується дій, він збігається з останнім» [24, с. 421]. З даним твердженням можна погодитись, адже при ефективному функціонуванні державного механізму, моральні закони стають частиною чинного позитивного законодавства, а таке законодавство – елементом моралі.

Правові норми не можуть суперечити нормам моралі. Т. Гоббс вказував: «Те, що забороняється природним законом, не може бути дозволено цивільним законом, а й те, що велить природний закон, не може бути заборонено цивільним законом» [24, с. 415]. В даному випадку філософ наголошує на все ж таки більшій значущості моралі перед правом. Це пояснюється природно-правовою концепцією, хоча саме Т. Гоббс зазначав про неможливість самостійного існування моральних законів без

їхнього погодження державою [19]. В даному випадку варто зазначити, що мається на увазі їхнє ефективне існування та забезпечення. Тобто мораль існує завжди в свідомості людей, але дійсно результат є лише тоді, коли держава забезпечує та захищає моральні норми, що по своїй суті є правом позитивним.

Природні закони, тобто норми моралі, на думку Т. Гоббса, тому не потребують опублікування, оскільки вони існують в одному загальновідомому положенні: «...не роби іншому того, що ти вважав би нерозумним з боку іншого відносно тебе самого» [24, с. 209].

Т. Гоббс, в кінцевому рахунку, фактично відмовив моралі в праві на самостійне існування. Мораль, по-перше, була зведена до природного закону [30, с. 150]. По-друге, він звів мораль до позитивного права, прив'язавши тим самим ці дві категорії. Суспільство без взаємодії та впливу з боку держави жодним чином не може визначати та забезпечити для себе норми моралі.

Позицію Т. Гоббса можна цілком звести до позитивістського тлумачення права. Але Т. Гоббс писав, що оскільки і позитивні закони не можуть «перерахувати всі загальні правила, на основі яких можна було б вирішувати всі майбутні позови, число яких майже нескінченно, то, очевидно, що у всіх випадках, втрачених писаними законами, потрібно діяти за законом природної справедливості, який вимагає віддавати рівним рівне, і така ж вимога цивільного закону, яка накладає покарання на тих, хто свідомо і добровільно порушив своїми діями закон природний» [26, с. 421]. Тобто мораль, являє собою первинний безумовний критерій суспільної поведінки, але виявляється ця властивість норм моралі лише тоді, коли норми права не в змозі врегулювати певні відносини в силу непередбачуваності ситуації або недостатності норм позитивного права.

Це і є те, що ми в нашому дослідженні називаємо «взаємодоповнюваністю» норм моралі і права. Оскільки, з одного боку, право це і є мораль, санкціонована державою у вигляді системи законодавства, а з іншого боку, якщо відносини, що виникають у державі, що не врегульовані правом (позитивним законом), то в силу вступають норми моралі [19, с. 42], які регулюють певні відносини в разі необхідності.

Л. В. Батієв зазначає, що «на відміну від Т. Гоббса, у якого норми справедливості і моралі фактично виявляються похідними від держави, видатний англійський філософ Дж. Локк зберігає за самим суспільством можливість визначати для себе, що вважати чеснотою, а що – пороком. Є законність, а є чеснота і порок, перше встановлює держава, друге залишається у людей» [30, с. 151]. Важко погодитись із зазначеною думкою, оскільки Т. Гоббс говорив про ефективність регулювання мораллю суспільних відносин без державного втручання [19, с. 42]. Т. Гоббс не виключав можливості існування моралі без та поза державою, визначивши наявність природних законів саме у природному стан розвитку суспільства. Але забезпечення та дотримання таких норм Т. Гоббс справедливо ставив під сумнів.

Продовжуючи дослідження взаємодії права і моралі, Дж. Локк, визначив небезпеку зведення всього права до позитивного права. Він спробував уникнути з одного боку виокремлення моральних норм, а з іншого – зведення їх до безумовних вказівок держави. У підсумку, щоб затвердити об'єктивну природу моральності, йому довелося проголосити її джерелом волю Бога [25, с. 118]. У «Досвіді про людське розуміння» Дж. Локк виділяє: «1) закони божественні; 2) закони цивільні; 3) закони громадської думки, або доброго імені», якщо можна їх так назвати. За Дж. Локком, «звертаючись до першого роду законів, люди судять про те, чи є їх дії гріхом або виконанням обов'язку; звертаючись до другого роду законів – злочинні вони або нешкідливі; звертаючись до третього роду законів – чи є вони чеснотами або пороками» [25, с. 406]. Продовжуючи думку, Дж. Локк писав, що «закони, які приймаються в державі, повинні відповідати вимогам природного права, тобто законами громадської думки» [25, с. 410].

Для Дж. Локка є очевидним тісний зв'язок між справедливістю, як категорією моралі, і силою або примусом. Так, Дж. Локк пише про раціональність принципів справедливості: критерії справедливого і несправедливого «з'являються в нашій душі як продукт розвиненого розуму і глибоких роздумів» [31, с.506], зазначаючи при цьому, що не кожна особа керується розумом в своїх вчинках.

Основне положення філософських досліджень Дж. Локком взаємодії природних та цивільних законів є те, що основою моралі є вигода [27, с. 163]. Звідси ми розуміємо, що людина буде виконувати приписи як моралі, так і права лише в тому випадку, коли така поведінка буде для неї вигідною [19, с. 42]. Варто зазначити на тому, що важливість державного апарату примусу проявляється у випадках, коли вигода від виконання законів, чи то природних, або ж позитивних, не є основоположним фактором правомірної поведінки людей. Тому, в даному випадку постає необхідність у залученні певних структур державного апарату до процесу виконання моральних і правових норм. Нагадуємо, що визначаючи принцип вигоди як основу моралі, Дж. Локк сформулював таким чином свою утилітаристську доктрину.

Ж.-Ж. Руссо, в свою чергу, виділивши чотири види законів, також вказував що «найбільш важливий з усіх» видів закону – «звичаї і, особливо, думка громадська» [5, с. 243-244]. Однак етатизм у його вченні підказує, що навряд чи можна говорити про яку-небудь самостійну роль моралі без її вираження в актах законодавчої сили.

В контексті мети нашої роботи, тим паче зважаючи на сучасні реалії, варто дослідити співвідношення понять «буква закону» та «дух закону». Характер такого співвідношення є вкрай важливим, оскільки в межах досліджуваної тематики є підстави ототожнювати поняття «буква закону» з поняттям «норма права» та «дух закону» з поняттям «норма моралі».

Співвідношення вищезазначених понять розпочав у «Левіафані» Т. Гоббс, зазначивши, що «у писаних законах люди зазвичай розрізняють букву закону і його сенс, і якщо під буквою розуміти все, що може бути виведено з одних слів, то це розрізнення цілком правильно, бо значення майже всіх слів самих по собі або завдяки метафоричному їх вживання двояко, і вони можуть бути використані в різних сенсах, закон же має лише один сенс» [24, с. 210].

Варто нагадати про думку філософа щодо доповнення права мораллю у випадку неможливості врегулювання відносин позитивним законом в силу його недостатності. Т. Гоббс зазначає, що «в такому випадку суддя зобов'язаний додатково керуватися природним законом, а якщо випадок дуже складний, то він

зобов'язаний відстрочити своє рішення до отримання більш широких повноважень» [24, с. 211]. В своїх працях видатний представник природної школи права послідовно відстоював точку зору про те, що норми права є затвердженими державними органами нормами моралі. За об'єктивних причин вбачається неможливим в нормативно-правових актах викласти абсолютно всі моральні принципи та ідеї, тому думка про доповнення нормами моралі позитивних законів у випадку їхнього застосування виглядає як логічний крок та черговий доказ взаємодоповнюваності норм права нормами моралі.

Т. Гоббс наводить наступний приклад: «...слова закону переконують суддю виносити рішення у відповідності з показаннями свідків. Але людина помилково звинувачується у злочині, причому сам суддя бачить, що цей злочин скоєний кимось іншим, а не обвинуваченим. У цьому випадку суддя не може ані слідувати букві закону і виносити обвинувальний вирок, ані винести виправдувальний вирок проти показань свідків, що було б проти букви закону. Тому суддя в такому випадку зобов'язаний звертатися до суверена з проханням призначити для цієї справи іншого суддю, а його самого залучити в якості свідка» [24, с. 212]. В зазначеній думці Т. Гоббса про «букву та дух закону» вчергове підтверджує тезу про взаємодоповнюваність норм моралі і права. Адже, розтлумачивши дане твердження, можна з впевненістю сказати, що «буквою закону» є позитивне право в контексті нашого дослідження, а «духом закону» є цінності та принципи моралі. Право без моралі не діє, так само, як і мораль без права. Саме це обґрунтував Т. Гоббс, зазначаючи про не просто взаємозалежність, а саме про взаємодоповнюваність права і моралі в суспільних та правових відносинах.

Одним з основоположників європейської традиції з питань взаємовпливу моралі та правової свідомості був І. Кант, який запропонував систему моральних категорій, що відображають моральні уявлення – «категоричний імператив»; зауважував на взаємодоповненості права та моралі. Різницю між правом і мораллю І. Кант висвітлює у праці «Критика практичного розуму», де вказана межа між моральністю і легальністю: моральність ґрунтується на відчутті поваги до моральних законів, легальність – на об'єктивному дотриманні положень морального

закону. На думку І. Канта, основою законного вчинку є не повага до моральності, а корисливі мотиви, спрага до щастя, острах перед покаранням [9]. Це і є основним розмежовуючим чинником: правові норми врегульовують тільки сферу міжлюдських стосунків, не втручаючись у внутрішній духовний світ особи.

Взаємодію між правом і мораллю І. Кант розглядав наступним чином: 1) право є певною нижньою межею моралі, що є рівною для всього суспільства; 2) право забезпечує виконання у соціумі моральних норм; 3) виконання права забезпечується примусом, а виконання норм моралі відбувається усвідомлено [32].

Взаємозв'язок моралі та права розуміється крізь призму поняття «свобода». Природа людини направлена до необмеженої свободи, наслідком чого є постійне протистояння між членами суспільства, певний розлад в ньому. І. Кант зазначає, що єдиною силою, спроможною зупинити свавілля, є право. І. Кант вважав, що «право обмежує свободу заради її ж утвердження та збереження; воно породжується вимогою індивідуальної свободи і суспільного добробуту та порядку, які за своєю сутністю є моральними» [33, с. 28]. Категоричний імператив моральності І. Канта: «вчиняй відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час міг побажати, аби вона стала всезагальним законом» – має філософсько-правову природу, тому що юридична організація суспільних відносин дійсно сприяє впровадженню у практичну площину категоричного імперативу [9, с. 483]. Право за аналогією з мораллю базується на понятті «свобода», тому, за І. Кантом, воно має ґрунтуватися на категоричному імперативі права: «загальний правовий закон говорить: вчиняй ззовні так, аби вільне виявлення своєї волі могло бути поєднано із свободою кожного, як це вимагає всезагальний закон» [34, с. 140].

Характер взаємодії у вигляді взаємодоповнюваності моралі і права І. Кант узяв за основу у вченні про державу, де він надавав перевагу принципу первинності моралі і права щодо політики.

У своєму вченні І. Кант визначав, що право моральне обґрунтування, що воно нерозривно пов'язане з мораллю, однак не розчиняється в ній, і навпаки. Моральні норми санкціонуються в праві й в такий спосіб надають йому окрім нормативної, також і духовної значущості. Але, якщо право і перебуває у тісному зв'язку з

мораллю, воно виділяється як самостійна реальність. Філософ категорично відстоює пріоритет права, абсолютну юридичну законність.

Розглядаючи питання поєднання моралі та права, І. Кант стверджував, що дія буде правильною, якщо «свобода кожного збігатиметься із свободою кожного відповідно до всезагального закону» [9]. Етика встановлює формальні правила «належного». Отже, підпорядковувати власну діяльність чинним в державі, а отже і в суспільстві, законам, підкорятися чинній владі – це непорушні моральні вимоги [9].

Таким чином, головним висновком кантівського дослідження взаємодії моралі та права є їх принципове розрізнення, незважаючи на тісний зв'язок, а також їх прояв у практичному розумі. І. Кант доводить, що «мораль і право є взаємодоповнюючими і взаємозумовлюючими, встановлюють взаємний попит один до одного: мораль вимагає правової регуляції, а право – моральної» [32, с. 188]. Маючи певні суперечності у власній аргументації, філософ підкреслював надзвичайну важливість питання взаємодії моралі і права.

У демократичному суспільстві право і мораль є базовими константами, які суттєво впливають на поведінку людей. Між моральною та правовою свідомістю існує постійний зв'язок та взаємодія, яка проявляється у зближенні належного та сущого у духовному світі.

Відповідно до спрямування духовних процесів український дослідник моральної свідомості Ю. Ю. Калиновський виокремлює два рівні взаємодії правової та моральної свідомості у соціумі. «Перший рівень – це стихійна взаємодія, яка характеризується спонтанністю, суперечливістю тенденцій, нестійкістю духовних утворень і є полем прояву громадянської ініціативи та загальної суспільної культури. Другий рівень передбачає інституалізацію цього процесу – цілеспрямований вплив держави, освітніх закладів, громадських організацій на формування належної морально-правової свідомості. В цьому контексті слід зазначити, що певні моральні норми можуть з часом закріплюватися у діючому законодавстві різних країн як обов'язкові» [35]. В рамках нашого дослідження

другий рівень взаємодіє є більш ґрунтовним та таким, який відповідає твердженню про взаємодоповнюваність права моральними засадами та принципами.

На переконання Ю. Ю. Калиновського, під характером співвідношення правової та моральної свідомості варто вбачати «сукупність різноманітних за формами процедур взаємовпливу елементів правової та моральної свідомості, які сприяють їх взаємозбагаченню і оптимізують процес формування духовно-моральних та правових характеристик суспільної свідомості в цілому» [35].

Безпосередньо механізм співвідношення права і моралі відіграє ключову роль у побудові громадянського суспільства. Змістом такого механізму, за переконанням вченого, є:

- взаємний вплив правової та моральної свідомості одна на одну, в результаті якого відбувається їх трансформація;
- формування інтегральних духовних морально-правових якостей особистості під впливом морально правових процесів;
- набуття суспільством і окремими громадянами різноманітних морально-правових цінностей та включення їх у повсякденні соціальні практики;
- розвиток навичок у всіх суб'єктів суспільних відносин до оцінювання подій та фактів соціального буття на основі морально-правових цінностей [35].

Виокремлений вченим механізм взаємодії таких важливих регуляторів надає можливість говорити про вплив свідомості суспільства на певні процеси в такому суспільстві, та навіть в державі. В контексті нашого дослідження ми акцентуємо увагу на залежність концепції сталого розвитку від власне усвідомлення цієї моделі. А вже зазначене усвідомлення і залежить від модусів правової свідомості, що, в свою чергу, вже залежить від моральних цінностей соціуму.

У механізмі взаємодії правової та моральної свідомості можна виділити усталені зв'язки між його компонентами. До них відноситься і значний ступінь взаємопроникнення правової та моральної свідомості. Причому це відбувається не у вигляді прямого причинно-наслідкового зв'язку, а у вигляді певної локальної обумовленості, у межах якої кожний елемент є умовою наступного та обумовлений ним.

Право та мораль, як форми свідомості, під час взаємодії виступають взаємодоповнюючими духовними явищами. Правова свідомість визначає межі правомірної поведінки, а моральна свідомість визначає зміст та критерії такої правомірної поведінки.

Спільні ціннісні базові основи права та моралі знаходять своє втілення в етико-правових конструкціях забезпечення прав людини та громадянина. Це проявляється у збіжності правових і моральних норм, до яких належать цінності волі, власності, життя людини. У даному випадку право і мораль є взаємодоповнюючими цінностями.

Зважаючи на сформовані погляди на суспільні цінності, право має відповідати таким цінностям. Українська дослідниця Т. С. Павлова зазначає, що, «мораль і право – це дві універсально значимі ціннісно-нормативні системи суспільства, що займають відносно самостійні ніші в житті суспільства» [12]. Це визначається тим, що право є самостійним продуктом розвитку суспільства. В контексті нашого дослідження, варто акцентувати на тому, що в першу чергу мораль підпорядкована закономірностям розвитку суспільства, а право, як доповнюючий мораль імператив, відображає зміни в суспільних відносинах та суспільному бутті. В кожному конкретно-історичному періоді право будувалось на принципах формальної рівності та справедливості, але першочергово, ще до виникнення права, мораль створила та обґрунтувала такі принципи.

Право і мораль є тими соціальними орієнтирами, які встановлюють норми поведінки у соціумі. Їх визначальною рисою у сучасному соціумі є зближення та взаємопроникнення, у процесі чого виникає нове поняття – морально-правовий вплив. Причому право і мораль при цьому не втрачають своїх особливих якостей та разом створюють нову соціальну цінність.

Під час виявлення загальних рис моралі та права, слід звернути увагу на одну з головних закономірностей у їх взаємодії – невіддільність моралі від права. Суспільство, де домінує правопорядок, характеризується постійним розвитком моральних принципів, у яких наявні правові засади. Тому моральні норми інколи перетворюються на правові, у закріплені правові норми наділяються етичним

змістом. Право має не суперечити моралі, більше того має відповідати її вимогам. Мораль у суспільстві втілює певні ідеальні параметри життя, право, у свою чергу, допомагає сформуванню суспільно-доцільних координат соціуму. Взаємодія права і моралі знаходить свій вияв у їх соціо-функціональному призначенні: детермінуванні права вимогами моралі та відповідно утвердженні у межах права ustalених моральних імперативів.

Спільність права і моралі за Г. В. Ф. Гегелем визначається, насамперед, спільністю їхньої субстанції волі. З одного боку, Г. В. Ф. Гегель визначає мораль за допомогою поняття волі: «Мораль є поняття волі, що стало наявним світом і природою самосвідомості» [20, с. 327-329]. З іншої сторони, право Г. В. Ф. Гегель визначає як «наявне буття вільної волі» [20, с. 327-329]. Мораль і право завжди пов'язані з відповідальністю особи та вільним волевиявленням. Вони звертаються до проявів розуму і волі особи, сприяючи її адаптації у складному соціальному середовищі.

Як висловився пізніше С. С. Алексєєв: «Право за своєю суттю а, отже, за своїм поняттям – це історично певна й об'єктивно обумовлена форма волі в реальних відносинах, міра цієї волі, формальна воля» [36, с. 26]. Вищезазначене надає можливість зробити висновок про те, що право є певним структурним елементом моралі, або ж її продовженням на більш загальному, формалізованому рівні.

Ж. Рипер говорив про те, що між юридичним правилом і нормою моралі немає принципових відмінностей, стверджуючи, що право, навіть у певних формальних проявах, завжди наслідують моральні норми. В. Жосеран взагалі відхиляв існування меж між правом і мораллю, оскільки, за його словами, право – це не що інше, як «мораль, що наділена здатністю примушувати» [37, с. 92]. Ж. Рубєє слушно помітив, що «принципового протиріччя між правом і мораллю немає», проте, якщо розглядати право як таке, метою якого є установлення порядку у суспільстві, моралі відводиться роль такої моралі, яка прагне до індивідуальної досконалості, юридична оцінка виявляється «об'єктивною і двосторонньою», в той час як моральна оцінка – «суб'єктивною і односторонньою». Відповідно до цієї позиції Ж. Рубєє вважав, що існують принципові розбіжності між правом і мораллю [37, с. 93]. Не погодимось з

такою точкою зору, оскільки, ґрунтуючись на нашому дослідженні, варто говорити, що право є продовженням моралі. З формально правової точки зору, право є санкціонованою мораллю, а отже є по суті логічним завершенням процесу формування моральних норм. Тому, про принципові розбіжності в даному випадку не можна говорити як про певні суперечності.

Професор Я. Шапп вважає, що для аналізу співвідношення права і моралі вихідна точка зосереджена у тезі: право встановлює санкції для випадку порушення відповідних, заздалегідь передбачених моральних норм [38, с. 85]. Х. Л. А. Харт, розглядаючи концепцію права, наголошує: «право найкраще розуміти як «галузь» моралі або справедливості, а його «суттю» є не стільки втілення в наказах і погрозах, скільки відповідність принципам моралі та справедливості» [39, с. 15].

Вважаємо, що єдність права і моралі обумовлена, насамперед, їх відношенням до однієї сфери суспільного регулювання, що знаходить свій вияв у такому: право і мораль є різновидами соціальних регуляторів; єдина мета їх полягає в упорядкуванні суспільних відносин, поліпшенні якостей особистості, у захисті базових прав і свобод людини, утвердженні принципів справедливості та гуманізму; право та мораль окреслюють межі можливої та бажаної поведінки учасників суспільних відносин; безумовно, право і мораль зумовлюються соціо-культурними, економічними та політичними детермінантами, як наслідок, існує ознака однотипності та однорідності у певній соціально-економічній формації, саме тому вони є певними цивілізаційними орієнтирами розвитку суспільства.

Взаємодія моралі та права в процесі регулювання відносин, на думку Г. К. Дмитрієвої, може виявлятися у кількох варіантах: 1) вони регулюють одні і ті ж відносини, впливаючи на них за допомогою різних механізмів; 2) вплив моралі здійснюється через міжнародне право; 3) право регулює один вид відносин, а мораль – інший. Слід сказати, що така взаємодія знаходиться у русі, співвідношення варіантів постійно змінюється [40, с. 57].

Взаємодія та взаємодоповнюваність права і моралі, вважаємо, має вияв у наступному:

- право має відповідати сформованим у суспільстві загальнолюдським цінностям та домінуючим морально-етичним орієнтирам сучасної цивілізації;
- мораль і право є певними ціннісними регулятивними системами, що нормують суспільне життя;
- право усвідомлюється за допомогою правосвідомості та носить ознаку обов'язковості. Мораль пов'язана з духовним життям людини та формується за допомогою індивідуальної свідомості та суспільної свідомості.

Дослідивши погляди Т. Гоббса та інших філософів, які розглядали проблему взаємодії норм моралі і права, варто зазначити, що в сучасних умовах існування та розвитку суспільства, дедалі важливішим стає розуміння моральних цінностей, принципів та ідей, які не повинні йти врозріз із правовими нормами позитивного закону, а мають доповнювати останні під час певних спірних ситуацій [19, с. 43]. Саме взаємодоповнюваність права мораллю та навпаки має стати основним вектором їхнього співвідношення у контексті сучасних умов розвитку суспільства. Тому відповідна проблематика і має становити предмет подальших досліджень з визначеної тематики.

Отже, правова свідомість та моральна свідомість утворюють необхідну основу для дотримання особою моральних і соціальних цінностей, детермінують формування особистості як учасника громадянського суспільства. Така спільність проявляється у спрямованості впливу на особистість та виробленні нею ціннісних орієнтацій. Взаємодоповнюваність правової та моральної свідомості є однією з головних умов втілення ідеалів справедливого суспільства. Під час соціалізації особа на першому етапі сприймає морально-етичні уявлення, а згодом і правові норми., тому моральна свідомість є першоосновою для усвідомлення правових цінностей у громадянському суспільстві.

Специфікою взаємозв'язку і взаємодії моралі та права є те, що певні моральні норми можуть мати силу правових, у випадку санкціонування їх державою, а правові норми набувають моральної складової та етичного спрямування; окремі правові статті стають моральними нормами, норми, які існували виключно в законах, стають загальновизнаними правилами поведінки, дотримання яких є

добровільним і забезпечується впливом суспільства та морального духу. «Активно впливаючи на мораль, право забезпечує більш глибоке її укорінення у суспільстві, у той же час воно під впливом морального фактору постійно збагачується: розширюється його моральна основа, підвищується авторитет, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин» [41, с. 74-75].

З іншого боку, коли ми зіштовхуємося з фактом виникнення нових правових правил, це жодним чином не означає «витіснення» моралі правом, її обмеження. Напроти, подібні факти свідчать про силу моральних основ, про їхній вплив на правові основи.

Мораль і право завжди знаходяться у постійній безперервній взаємодії. Право за своєю сутністю не має суперечити моралі. Крім того, право впливає на формування моральних принципів і норм. Як відзначав Г. В. Ф. Гегель з цього питання, «Моральна сторона і моральні заповіді... не можуть бути предметом позитивного законодавства» [42, с. 233]. Проте правові закони закріплюють у собі принципи гуманізму та рівності, що і є втіленням вищих морально-етичних вимог сучасного суспільства.

Тому за допомогою права у суспільстві затверджуються прогресивні норми моралі. У свою чергу, «норми моралі надають праву певний моральний зміст, сприяють високій ефективності правового регулювання, одухотворяючи дії і вчинки учасників правовідносин моральними ідеалами» [22, с. 200-201].

Спершу, зазначимо, що вплив моралі на правову свідомість проявляється у наступному:

а) правові норми усвідомлюються і оцінюються особою через призму моралі. Інколи норми, що не несуть морального змісту (технічні) оцінюються з моральної точки зору;

б) тлумачення норм права особами, що провадять правозастосовчу діяльність відбувається за допомогою морально-етичних норм та оціночних понять; справедливість і неупередженість правозастосовчих рішень перебуває у залежності від пануючих у суспільстві моральних норм;

в) якщо в соціумі деградують базові моральні уявлення, то значення правосвідомості досягає свого критичного мінімуму та перетворюється у правовий нігілізм.

Можна із впевненістю говорити про те, що правова свідомість впливає на мораль наступним чином:

а) правова свідомість сприяє утвердженню нових моральних уявлень. Так, у статті. 21 Конституції України затверджуються гуманістичні імперативи рівності та справедливості: «Всі люди вільні і рівні у своїй гідності і правах» [43, с. 8];

б) правова свідомість та норми права виступають засобом охорони норм моралі у суспільстві.

Вплив моралі на правову свідомість допомагає зміцненню суспільного порядку. Відповідно мораль через внутрішнє сприйняття прав та обов'язків спонукає розвиток і формування правосвідомості та коригує правову поведінку особи.

Вплив моралі на правову свідомість удосконалює правові норми, сприяючи їх наближенню до ідеального стану. Взаємозалежність правової свідомості та моралі корелює не тільки з моральними засадами суспільства, а і з морально-етичними вимогами до осіб, що здійснюють правозастосовочу та правореалізаційну діяльність.

Таким чином, мораль та правова свідомість виступають взаємодоповнюючими засобами соціальної регуляції, що перебувають у постійній взаємодії і не протистоять один одному. Варто наголосити, що питання взаємодії права і моралі набувало більшої актуальності у перехідні періоди історії, підчас відстоювання демократичних принципів суспільного життя та розбудови громадянського суспільства. Демократизація українського суспільства зумовлює необхідність осягнення взаємного впливу правової свідомості та моралі, а також зміни стереотипного мислення за допомогою впровадження стійких морально-етичних уявлень та гуманістичних імперативів правової свідомості.

2.2 Формування морально-правових імперативів забезпечення сталого розвитку

Говорячи про мораль як необхідну вимогу дотримання правових норм та формування правосвідомості, треба зазначити, що вона віддзеркалює внутрішнє самовизначення особи, її внутрішню свободу та світосприйняття. Керуючись моральними настановами, особа діє відповідно як до своїх внутрішніх спонукань і переконань та волі, своєї самосвідомості, так і до зовнішніх вимог нормативного регулювання. Особливий інтерес являє аналіз питання впливу моралі на формування та забезпечення сталого розвитку у рамках досліджуваної теми. Сталий розвиток, нагадуємо, оцінюється за допомогою відповідного індексу у просторі трьох вимірів: економічного, екологічного та соціально-інституціонального. Фактор правової свідомості в процесі забезпечення впровадження зазначеної тріади відіграє ключову роль у донесенні необхідності забезпечення сталого розвитку, її усвідомлення, виконує функції індикатора концепції. Це, в першу чергу, проявляється в обов'язковості розумного підходу до наукового обґрунтування концепції сталого розвитку, що забезпечується за допомогою праворозумного модусу правової свідомості. Відповідна мотивація суспільства для досягнення сталого розвитку відбувається за допомогою відповідного оцінювання, здійснюваного в процесі досягнення розумного модусу мислення в свідомості людей. Крім того, іншим чинником впливу на забезпечення сталого розвитку є моральність, що означає можливість досягти впливу на свідомість та, відповідно, тлумачення сталого розвитку за допомогою моральних цінностей. Моральна потреба в усвідомленні необхідності забезпечення загальнолюдських цінностей сприяє врегулюванню взаємозв'язку особистих та суспільних інтересів саме на рівні розумного мислення, тому виникає на зазначеному модусі мислення і необхідність у правовому регулюванні суспільних відносин задля забезпечення сталого розвитку.

У людини завжди була потреба у використанні таких ціннісних орієнтирів, які б змістовно наповнювали її існування. На думку українського дослідника моралі М. В. Савчина, «історично і онтологічно сходження людини до вершини свого

морального розвитку відбувалося поступово, починаючи від залучення індивіда до моральних норм суспільства» [44, с. 6].

Мораль виступає як неінституалізована сфера функціонування суспільної свідомості та є орієнтиром, завдяки якому відбувається інтерпретація поведінки особи з огляду на цінності, і тим самим виступає еталоном свободи і потреби такої поведінки людини у соціумі. Моральні закони покликані стримувати та регулювати діяльність людини у відповідності до специфіки її психіки і свідомості, враховуючи природні, соціальні умови її існування та історичний досвід.

Сутність моральності Е.-К. Шефтсбері вбачав в «гармонійному співвідношенні егоїстичних та альтруїстичних мотивів, прагнень особистого блага і блага для інших» [45]. Власне моральною він визнавав лише таку активність, яка спирається на вільний, свідомий вибір суб'єкта і метою такого вибору є прийняття важливих моральних цінностей.

Платон говорив про моральну поведінку як про необхідний продукт пізнання найвищої ідеї – ідеї блага, якій підкоряються усі добродійності [46].

У моральних нормах, як вказує В. А. Василенко, «моделюється ціннісна структура певного вигляду вчинків і стосунків» [47, с. 146]. Така ціннісна структура в подальшому стає фундаментом формування правових норм, а звідси і правової свідомості. Заснована на моральних нормах, правова свідомість суспільства вже на цьому етапі набуває ознак праворозумного модусу.

Ціннісний характер моральних норм впливає з їх філософського тлумачення: «Моральні норми – це стійкий зв'язок моральних цінностей, що затвердився в суспільній свідомості...» [48, с. 105]. Знову ж таки, в даному випадку ми спостерігаємо безпосередній зв'язок моралі і правової свідомості. Саме моральні імперативи здатні забезпечити формування розумного модусу правової свідомості, який вже в свою чергу є необхідною умовою формування відповідного стану свідомості, притаманного концепції сталого розвитку.

Ціннісне підґрунтя моральних норм включає в себе уявлення про добро і зло, правильне і хибне, керуючись якими особа обирає прийнятний варіант моральної поведінки. Фундаментальними імперативами є загальнолюдські моральні норми: не

вбий, не вкради, не обманюй тощо. Моральні норми відрізняються тим, що складають основу моральних цінностей у відповідності до вимоги, яка містить принцип добровільного визнання та виконання їх особою [49, с. 7]. В цьому твердженні радянської вченої ми спостерігаємо підтвердження думки про категорійний зміст правової свідомості, який і визначається саме через поняття свободи в тому числі.

В межах дослідження впливу моралі на забезпечення сталого розвитку, варто вказати на декілька філософських підходів до тлумачення природи та специфіки моралі. У методологічному сенсі доцільним є виділення двох основних концепцій розуміння моралі: історико-системної та історико-генетичної.

Історико-системний підхід – критично налаштований проти уявлень про мораль винятково як про «форму суспільної свідомості». Мораль тут постає як вид духовно-практичного виробництва людини як соціально-моральної істоти [50; 51]

У цілому, дана історико-системна модель пояснення моралі виходить із філософської традиції, де мораль переважно вирішує питання про дихотомію добра і зла. Проте у рамках даної концепції не враховується регулятивний характер моралі та її взаємозв'язок із правом, що дозволяло би вести мову про певний вплив моралі на трансформацію правової свідомості.

Історико-генетична концепція, як зазначає Ю. В. Согомонов у праці «Моральний феномен: труднощі визначення» [52, с. 89] націлена на виявлення загальних, родових ознак морального феномена і мораль тут мислиться як різновид соціальних регуляторів, форма соціального контролю, що має специфічний зміст, форму, способи і методи здійснення вимог суспільної дисципліни.

Таке розуміння моралі визначає її як неінституційний механізм регуляції масового спілкування людей і взагалі всієї соціально-організованої життєдіяльності [52, с. 78].

Слід зазначити, що у межах історико-генетичного аспекту походження моралі як соціального регулятора враховується підхід до розуміння права, в якому звертається увага, насамперед на його регулятивну функцію. Таке тлумачення є більш формалізованим, але в межах нашого дослідження є припустимим.

Пояснюється це більш глибинним розумінням правосвідомості крізь призму соціально-нормотворчої діяльності.

Встановлення категорійного змісту моралі включає вирішення питання про знаходження різниці між категоріями моральності та моралі. У «Філософії духу» та в «Філософії права» Г. В. Ф. Гегель розглядає відмінності між мораллю та моральністю як різних рівнів саморозгортання свободи духу у межах проблематики свободи волі. Він зазначає, що свобода волі є «рефлексованою в себе, так що вона має своє наявне буття в межах самої себе, і внаслідок цього визначена в той же час як *приватна* воля, — право суб'єктивної волі, — моральність» [53, с 328].

У абстрактному праві воля особи знаходить себе у зовнішньому вираженні, тоді як у моралі – воля особи є внутрішньою. Г. В. Ф. Гегель зазначає, що «цінність людини визначається її внутрішнім спонуканням, і тим самим моральність є для себе суцільна свобода» [53, с. 137]. Зрозуміло, що Г. В. Ф. Гегель розглядав мораль з позицій об'єктивного ідеалізму (світ походить від розуму), але ідея про те, що характер взаємодії моралі та права постає основоположним фактором формування праворозумної поведінки заслуговує уваги та буде використовуватись в нашому дослідженні.

На рівні моралі стають важливими питання самовизначення, мотиви, умисел і цілі вчинків особи. Вимога суб'єктивної свободи людини проявляється у тому, що з точки зору моралі така людина є завжди вільною від зовнішніх факторів [54, с. 61].

Мораль ще не є моральністю, вона не досягла ще найвищого ступеню розвитку свободи волі, а тому ще не є досконалою. Але і мораль не виступає кінцевим моментом розвитку свободи, свого поняття свобода набуває у моральності.

Обов'язок у моралі набуває статусу внутрішнього переконання, а якщо особа виконує щось задля того, щоб набути доброї репутації, власної матеріальної вигоди або зі страху покарання, такий вчинок не може вважатися моральним, оскільки має зовнішню щодо особи природу. І ця природа є правом, писаним та формалізованим, яке держава затвердила або санкціонувала.

Мораль за Г. В. Ф. Гегелем не полягає у боротьбі між схильностями і обов'язком, для особи є звичайним шукати свого благополуччя, скоріше,

усвідомлюючи необхідність загальної волі, особа гармонізує, узгоджує загальну і індивідуальну волю.

Мораль є ближчою до визначення свободи, оскільки у ній особа враховує не тільки зовнішню сторону, а й внутрішню. Свідомість особи у моралі направлена на саму себе, особа намагається не вступати у конфлікт з самою собою, у той час як у абстрактному праві особа прагнула ототожнити себе з тими речами, на які вона поширює свою волю. Для того, щоб самовизначитися, особа у моралі вже не стільки ототожнює себе з якимись зовнішніми щодо неї речами, а з самою собою. Завдяки такому заглибленню самосвідомості свобода волі особи реалізується у більшій мірі. Тому важливим в контексті досягнення суспільством праворозумного модусу правосвідомості є визначення меж такої свободи задля можливості особи самоусвідомлення власної поведінки.

Звертає Г. В. Ф. Гегель увагу і на оціночність моралі, він зазначає, що для моралі важливою є оцінка, оскільки особа тут завжди надає явищам оцінки виходячи зі своїх моральних установок. За Г. В. Ф. Гегелем, «для того, щоб вчинок мав моральну цінність, необхідне розуміння того, є він справедливим чи несправедливим, є він хорошим чи дурним» [53, с. 232].

Добро і совість, за Г. В. Ф. Гегелем, також є категоріями моралі. Добром філософ вважав «як реалізовану свободу, як абсолютну мету світу» [53, с. 172]. Співставляючи категорійний зміст моралі з сучасними вимогами забезпечення функціонування моделі сталого розвитку, концептуального значення набувають ті поняття, які забезпечують розуміння моралі – свідомість, совість, добро, справедливість та інші відповідні цінності. Вони допомагають визначити в тому числі індикатори трансформації правосвідомості на шляху до формування праворозумного модусу останньої.

За І. Кантом, добро є «абсолютною кінцевою метою світу», щодо особи добро є її обов'язок [9, с. 203]. Мораль стає імперативом співвіднесення та врегулювання особистих і суспільних інтересів задля загального блага суспільства. Мораль в даному випадку є більш раціональною, ніж абстрактне право. Мораль передбачає здатність людини робити оцінку власних вчинків, а також вчинків людей через

категорійний апарат, а саме категорій добра і зла. Мораль існує вже не тільки у думках, а й проявляється у справах, вчинках, поведінці особи.

В моральній свідомості особи відбувається розвиток правової свідомості особи, коли основним поняттям правової свідомості, як і моралі, стає добро. Критерії такого добра визначаються лише у суб'єктивній свідомості та совісті особи [9, с. 203]. Розуміння моралі крізь призму індивідуальної свідомості не дає нам змоги визначити рівень суспільної свідомості, адже виключно така форма свідомості дозволяє говорити про моральну складову концепції сталого розвитку.

Моральність виступає останнім, третім етапом розвитку об'єктивного духу. Індивід у моральності усвідомлює свою сутність. Виконуючи закони моральності особа стає сама собою. На думку Г. В. Ф. Гегеля, «зобов'язання є не обмеження свободи, а лише її абстракції, тобто несвободи: вона є досягненням сутності, набуттям свободи, що стверджується» [55, с. 203].

Моральність розуміється філософом широко, під цим терміном розуміється не тільки добро, а й духовне, інтелектуальне взагалі.

На думку Г. В. Ф. Гегеля, саме у моральності, спосіб мислення індивідів є знанням про субстанцію і про тотожність всіх інтересів з цілим [5, с. 306]. Моральність позбавлена того недоліку, який був у моралі – на відміну від моралі, моральність є об'єктивною.

Мораль відноситься до сфери індивідуального, у той час як моральність є сферою суспільного. У моралі особа виступає як індивідуальна, суб'єктивна свідомість, совість, власний вибір, у той час як у моральності відображені об'єктивні, загальні принципи, що виражаються у правилах, звичаях, праві, законах, а вони вже мають характер не індивідуальної свідомості, а об'єктивний, суспільний характер. Дуже влучно зауважив П. І. Новгородцев, що Г. В. Ф. Гегель на відміну від І. Канта звернув увагу на об'єктивну сторону моральності – на її здійснення у житті та її зв'язок з дієвими силами історії [55, с. 237]. За Г. В. Ф. Гегелем принципи права і моралі містяться у самій природі буття, вони є розумними і притаманними йому. Тому, зважаючи на тематику та новизну дослідження, варто зазначити, що лише розумний модус мислення та свідомості забезпечують відповідно

трансформацію правосвідомості та реалізацію концепції сталого розвитку суспільства.

У філософському та психологічному словниках категорія «свідомість» розуміється як «властивий людині спосіб відносин до навколишньої дійсності, опосередкований всезагальними формами суспільно-історичної діяльності людей. Свідомість – це ставлення до світу зі знанням його об'єктивних закономірностей» [56, с. 361].

Свідомість є здатністю особистості до ідеального відображення реального змісту предмета у діяльності людини. Моральна свідомість як компонента свідомості особи є і елементом духовної культури, що ґрунтується на основоположних людських нормах і цінностях, моральних імперативах.

Суспільну мораль не можна відділити від індивідуальної свідомості особи. Внутрішній зв'язок людських вчинків сприяє тому, що вони отримують моральний вимір та моральне наповнення. Феномен моралі включає в себе і усвідомлення особою моральної складової своїх вчинків.

Морально-психологічний зміст є показником моральних засад суспільства, його мотиваційних чинників і формування різних аспектів моральної свідомості, реалізація якої відбувається за допомогою моральних норм.

Моральна свідомість виступає неодмінним елементом суспільної свідомості та має всі відповідні ознаки. Мораль виступає формою відображення і духовного осягнення правової дійсності людиною. Основою моральної свідомості є суспільні відносини та соціальне буття. Маючи об'єктивний зміст, як відображення соціального буття, моральна свідомість зазнає змін і розвитку. Зазначений розвиток, успадковуючи особливості суспільної свідомості, є відносно самостійним.

Моральна свідомість є найвищою формою відображення дійсності, основоположним проявом індивідуальної свідомості, де система емоційних та когнітивно-ціннісних уявлень в сфері моральних законів визначають норми співіснування людей у соціумі. Тому за своєю природою моральна свідомість є фундаментальною основою та визначним етапом соціалізації.

Сучасні вчені висувають різноманітні погляди на сутність, функції та особливості моральної свідомості. Зазначені точки зору дають нам можливість розглянути роль моралі у трансформації правової свідомості. Український дослідник моральної свідомості Р. В. Павелків розглядає мораль як «особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію відповідно до них власної поведінки». На його переконання моральна свідомість виступає «культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою суспільного й індивідуального буття людини. Вона є одним з компонентів свідомості людини взагалі, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а іноді й розвитку людиною моральних принципів» [57]. В нашому дослідженні ми не будемо розглядати мораль як виключно психічний аспект, адже це багатогранне явище не можна досліджувати однобічно з точки зору психіки.

З нашої точки зору, саме осягнення людиною моральних принципів надає можливість розвитку та трансформації правової свідомості, що забезпечує праворозумне ставлення до правових явищ. Це, в свою чергу, дає можливість формування аналітичного мислення, індивідуального підходу до кожної окремої ситуації, комплексного розуміння правових ситуацій. Саме такий погляд на свідоме осягнення факторів, що визначають існування суспільства з самого початку сприяв виникненню концепції сталого розвитку. Моральні принципи наряду з економічною необхідністю і соціальним покликанням дозволяють дотримуватись цієї концепції на шляху певного керованого розвитку.

Власне визначення моральної свідомості надає О. Д. Бондаревська. Зокрема, у своїх працях вона говорить, що «моральна свідомість особистості – це процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних подій та актів поведінки, в результаті яких здійснюється їх моральна оцінка, робиться вибір та регуляція діяльності й поведінки відповідно до інтересів суспільства, які виявляються у вимогах (нормах) суспільної моралі особистості» [58]. Дослідниця моралі також виділяє складові моральної свідомості: нормативну, де фундаментальну роль грають моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї;

оціночну, що означає оцінку й самооцінку; та регулятивну, де основою є почуття, переконання та інші складові свідомості, що реалізують емоційний вплив на поведінку людей.

Зазначені елементи моральної свідомості є підґрунтям для сприйняття й засвоєння людиною також і норм права, які формують інституційне поле реалізації концепції сталого розвитку.

На переконання російського психолога Д. Фельдштейна, моральна свідомість є оцінюванням в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємовідносини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства [59, с. 125]. В цьому аспекті варто зазначити, що подальше існування суспільства сталого розвитку неможливе без свідомого сприйняття моральних норм та відповідального ставлення особистості до загальносуспільних проблем, подій оточуючого середовища та міжнаціональних справ.

Моральна свідомість є мисленневим вираженням моральної оцінки у формі деяких загальних уявлень і специфічних понять. Загальні моральні категорії та поняття (добра і зла, почуття обов'язку й честі, почуття гідності й совісті і т.д.) складають основу, базу моральної свідомості. Вони дають можливість оцінювати діяльність людей з найрізноманітніших сторін моральності.

О. П. Целікова зазначає, що «моральна свідомість особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії моральних цінностей; моральних уявлень; моральних поглядів; моральних переконань; моральних мотивів; здійснювані у вчинках й поведінці моменти раціонального та емоційного» [60].

Розглянувши різні підходи вчених до визначення складових моральної свідомості, можна виділити загальні структурні елементи, які є у кожному із підходів. До таких структурних елементів моральної свідомості можна віднести:

- когнітивний: моральні поняття; моральні знання; моральні уявлення;
- світоглядний: моральні переконання; моральні ціннісні орієнтації;
- емоційний: моральні почуття.

Моральна свідомість має наступні рівні, які залежать від сприйняття її суб'єктами:

– буденна моральна свідомість – система простих норм моральності, що містить у собі сформовані впродовж історичного розвитку правила спільного проживання, які призначені для охорони членів суспільства;

– моральна психологія, яка також є сукупністю простих норм моральності, що присутні у думках, почуттях, емоціях;

– на вищому рівні моральної свідомості, на думку російської дослідниці психологічного аспекту моральності Л. М. Антиголови, «розташована моральна ідеологія – теоретично обґрунтована, практична моральна свідомість теоретичні висновки етики, визнані правильними і необхідними, якими, взявши на озброєння, керуються люди» [61].

З точки зору зазначеної вченої, моральна свідомість володіє певними специфічними особливостями. «Перша з таких особливостей полягає у тому, що її сутність становить раніше зазначений взаємозв'язок особистих і суспільних інтересів, що виступає однією із основних закономірностей розвитку і людини, і будь-якого з соціальних організмів. Друга особливість моральної свідомості полягає в тому, що основний її зміст становлять уявлення і погляди про те, якою має бути поведінка людини. Третя особливість полягає у тому, що вона, виражаючи ставлення до поведінки, орієнтує особистість на кращі приклади такої поведінки» [61].

Це обумовлює четверту особливість моральної свідомості, яка виявляється «у спрямованості у майбутнє, орієнтує на нього. П'ята особливість полягає у відображенні суспільного життя у категоріях добра і зла, обов'язку і честі, совісті, маючи справу з нормами поведінки, підтриманими громадською думкою. Шоста особливість полягає у тому, що вона є формою соціально-опосередкованого відображення явищ дійсності.» [61]. В сукупності, такі особливості моральної свідомості виражають її гуманістичний вплив на більш широке коло людей – на громадянське суспільство, в якому люди ведуть діяльність відповідно до розумних засад мислення та розуміння важливості поєднання особистих та суспільних інтересів. В свою чергу, забезпечення зазначеного дає можливість реалізувати концепцію сталого розвитку суспільства. Спрямованість та орієнтованість на

майбутнє у поєднанні з уявленням про те, якою повинна бути поведінка яскраво відображають можливий напрямок впливу моральної складової свідомості на забезпечення керованого сталого розвитку суспільства і держави. Адже без чітко усвідомленого розуміння такої концепції неможливо досягнути паритетності відносин у категоріях «людина – господарство – природа», що має забезпечити перехід до способу взаємодії природи і оточуючого суспільства, який визнається епохою ноосфери і є основою сталого розвитку.

З цієї позиції важливою складовою моральної свідомості виступає моральна самосвідомість, яка є утворенням індивідуальної свідомості, яка є самостійною складовою моральної свідомості, та в якій виражені уявлення про себе людиною як суб'єкта моральності.

Як стверджує Б. Г. Ананьєв, «провідна функція самосвідомості – це саморегуляція поведінки особистості. Саме сукупність уявлень про себе і оцінка цих уявлень являє саморегуляція поведінки особистості. Саме сукупність уявлень про себе і оцінка цих уявлень являє психологічну основу поведінки особистості. Людина у своїй поведінці може собі дозволити рівно стільки, наскільки вона знає себе». [62, с. 175]. Розглядаючи сталий розвиток як розвиток збалансований, а головне – керований, ми вважаємо за необхідне підкреслити, що самосвідомість виступає важливою компонентою прийняття вірних рішень уповноваженими особами щодо не лише декларування запровадження концепції сталого розвитку, але й її дійсної реалізації.

В моральній свідомості людини особливе і всезагальне збігаються в діалектичній єдності та переходять в стан буття. Реальні основи прояву моральності у формах індивідуально-неповторного буття всезагального Г. В. Ф. Гегель розкриває у «Філософії історії». Такий процес визначається як діалектичне сходження суб'єкта модусами досконалості, що виводяться з двох основних джерел: ідеї (всезагальне) та розуму (пристрасті, волі), що в суб'єкті співвідносяться як єдність протилежностей. «Частковий інтерес пристрасті, – говорить Гегель, – нерозривно пов'язаний з виявленням всезагального, тому що всезагальне є результатом часткових і конкретних інтересів та їх запереченням» [63, с 32]. Гегелівське тлумачення розуму

та надання йому переваги на початкових етапах існування світу стало основою запровадження концепції праворозумності як вищого щаблю правової свідомості. За Г. В. Ф. Гегелем, першоджерельний розум визначає походження моралі та права, і доводить важливість і фундаментальність трансформації правової свідомості на засадах розумності, що надає підстави розглядати праворозумність як важливий імператив забезпечення реалізації концепції сталого розвитку.

І саме мораль постає основоположним фактором таких змін в свідомості, оскільки вона містить мотивацію діяльності у вигляді морального мотиву, який уможлиблює переналаштування правової свідомості з розсудкового напрямку до розумного вектору. Суть морального мотиву обумовлена сутністю власне моралі. Український дослідник моралі А. Д. Пилипенко наполягає на тому, що «все те, що сприяє регуляції людських стосунків на ціннісно-нормативній основі, відображене у спонуках до моральної дії, і виступає як моральний мотив» [64, с. 21]. Такий мотив є безумовно однією з рушійних сил на шляху до трансформації правової свідомості.

В контексті концепції сталого розвитку пропонуємо розглянути моральні стосунки як поведінковий компонент моральної свідомості. Під моральними стосунками закладається ставлення людини, яке фіксується та формується як результат її відносин та взаємодії з оточуючими на основі діяльності в межах норм моралі. Володіння моральними і правовими нормами та принципами справедливості, відповідальності, рівноправності, фундаментальності природних прав людини тощо, впливає на формування усвідомленого ставлення до суспільства й суспільних явищ та розуміння необхідності цілеспрямованих дій. На виконання концепції сталого розвитку, Організація об'єднаних націй затвердила Цілі розвитку тисячоліття, де серед екологічних, соціальних, економічних та технологічних завдань, було визначено створення миролюбивого та відкритого суспільства. На шляху до розбудови сталого розвитку, зважаючи на зазначені Цілі тисячоліття, моральні стосунки мають сформувати допомогти реалізації завдання, яке передбачає створення миролюбивого та відкритого суспільства. Необхідно за допомогою вдосконалення моральних стосунків на основі праворозумного модусу правової свідомості досягти практичного впровадження концепції сталого розвитку. Тому

дослідження моральних стосунків та знань є важливим не стільки в науковому плані, як в практичному його значенні для суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку.

Таким чином, моральна свідомість як складова свідомості є елементом духовної культури, основою якої є загальнолюдські цінності, ідеали та принципи. Мораль з її структурними елементами та особливостями визначає розумні засади світу й буття як основний ідеалістичний принцип діалектичного підходу до права та свідомості. Моральна свідомість є визначною компонентою трансформації вже правової свідомості з розсудкової до розумної форми, оскільки мораль здатна забезпечити існування праворозумного модусу у суспільній свідомості завдяки іманентним їй ідеалам та цінностям та, як наслідок, впровадження правоздійснювальної форми організації життя суспільства та держави. Крім зазначеного, морально-правовими імперативами на шляху до забезпечення розумного модусу правової свідомості та, як наслідок, забезпечення сталого розвитку, є усвідомлення та врегулювання взаємних особистих та суспільних інтересів, обізнаність відносно сутності морально-правової поведінки, орієнтація на майбутнє, як важливий чинник впровадження концепції сталого розвитку, розуміння невідворотності відображення змін в суспільному бутті в якості відповідної трансформації суспільної свідомості. Крім того, важливими імперативами в контексті забезпечення сталого розвитку є морально-правові принципи справедливості, верховенства права, невідворотності відповідальності, рівноправності, фундаментальності природних прав людини. Морально-правові стосунки, виходячи з цього, відіграють ключову практичну роль у забезпеченні сталого розвитку суспільства і держави, оскільки «сталий розвиток має глибокий філософський і економічний зміст, в рамках якого система компонент сталого розвитку представляється як єдність протилежностей. Важливим в даному випадку є розумний підхід до наукового обґрунтування концепції сталого розвитку, що забезпечується за допомогою праворозумного модусу правової свідомості. Звідси, відповідна мотивація суспільства для досягнення сталого розвитку відбувається за допомогою розумного модусу мислення в свідомості людей. Сталим розвитком є

гармонія протилежностей: стійкості і мінливості, збереження і оновлення, єдності і різноманітності» [65, с. 26]. І саме мораль та морально-правові імперативи можуть створити всі необхідні умови в свідомості суспільства задля досягнення гармонії протилежностей.

Список використаних джерел до другого розділу

1. Аристотель. Большая этика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 295-374.
2. Аристотель. Метафизика. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1976. Т. 1. С.50 - 367.
3. Гоббс Т. Основа философии часть третья. О гражданине. Антология мировой философии. М.: Мысль, 1970. Т. 2. С. 347 - 349.
4. Локк Д. Опыт о человеческом разуме. Сочинения: В 3-х т. М.: Мысль, 1985. Т. 1. С. 78-582.
5. Руссо Ж-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. М.: «Кучково поле», «КАНОН-пресс», 1998. 416 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: В 3-х т. М.: Мысль, 1970. Т. 1. 501 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: В 3-х т. М.: Мысль, 1971. Т. 2. 248 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: В 3-х т. М.: Мысль, 1972. Т. 3. 371 с.
9. Кант І. Критика чистого розуму. Переклад з німецької Ю. Федорченка. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
10. Чередніченко Г. О. Взаємообґрунтування моралі та права у філософії П.Д. Юркевича: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2007. 207 с.
11. Павлова Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05. Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.
12. Павлова Т. С. Філософсько-правове вчення Гегеля (соціально-філософський аналіз) : автореф...д-р філос. наук; 09.00.03. Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2012. 35 с.

13. Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2007. 20 с.
14. Хрімлі І. О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03. Донецьк : Б.В., 2007. 18 с.
15. Євхутич І. М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства. Форум права. 2012. № 1. С. 289–295. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2012-1/12eimpgc.pdf>
16. Малахов В. А. Етика : навч. посіб. К. : Либідь, 1996. 304 с.
17. Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Бойченко І. В., Розумний В. П. та ін. Філософія : навч. посіб. К. : Вікар, 1997. 584 с.
18. Соколов В. В. Бытие, познание, человек и общество в философской доктрине Томаса Гоббса. Вступительная статья. В кн.: Гоббс Т. Сочинения. В 2 т. М., Высшая школа, т.1, с.3, 1989.
19. Дергачов Є. В. Про взаємодоповнюваність норм моралі і права у філософії Томаса Гоббса. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 10. С. 40-43.
20. Гегель Г.Ф.В. Философия права. М.: Мысль, 1990. 524 с.
21. Радбрух Г. Философия права. Пер. с нем. М.: Междунар. отношения, 2004. 240 с.
22. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Харьков: Фолио, 1999. 210 с.
23. Гроций Г. О праве войны и мира. М.: «Ладомир», 1994. 868 с.
24. Гоббс Т. Левиафан, или Материя форма и власть государства церковного и гражданского. Сочинения в 2-х томах. Т. 2. М.: 1991. С. 3 – 545.
25. Локк Дж. Опыты о законе природы. Сочинения: в 3 т. Т. 3. М.: «Мысль», 1988. С. 3 – 53.
26. Гоббс Т. Основы философии. Часть третья. О гражданине. Гоббс. Сочинения в 2 т. Т. 1. М.: «Мысль», 1991. с. 270 – 506.

27. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Сочинения: в 3 т. Т. 1. М.: «Мысль», 1985.
28. Монтескьё Ш. Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 672 с.
29. Гоббс Т. Человеческая природа. Сочинения в 2 т. Т. 1. М.: «Мысль», 1991. с. 507 – 573.
30. Батиев Л. В. Право и мораль в философии Нового времени. Краснодар, Кубан. гос. ун-т, 2002. С. 136 -152.
31. Локк Дж. Два трактата о правлении. Соч.: в 3 т. М.: Мысль, 1988. Т. 3. 609 с.
32. Кушаков Ю. Філософія права І. Канта і сучасність. Філософ. думка. 2005. № 1. С. 14-30.
33. Кант И. Об изначальном зле в человеческой природе. Соч.: в 6 т. М., 1965. Т. 4, ч. 2. 478 с.
34. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Соч. в 6 т. М., Т. 4. Ч. 2. 1965. 478 с.
35. Калиновський Ю. Ю. Моральна свідомість як детермінанта буття правового суспільства. Гілея: наук. вісн. К., 2013. Вип. 71. С. 426-431.
36. Алексеев С. С. Философия права. М.: Норма, 1998. 336 с.
37. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. М.: Издательский дом NOTA BENE, 2000. 576 с.
38. Шапп Я. О свободе, морали и праве. Государство и право. 2002. № 5. С. 85–96.
39. Харт Х. Л. А. Концепция права: Наук. Видання. Пер. з с пе. Н. Комарова. К.: Сфера, 1998. 236 с.
40. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право. М.: Международные отношения, 1991. 164 с.
41. Агешин Ю. А. Политика, мораль, право. М.: Наука, 1982. 316 с.
42. Гегель Г. Лекции по истории философии. СПб.: Наука, 1993. 350 с.
43. Конституция Украины. К.: Наукова думка, 1996. 30 с.

44. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія за ред. М. В. Савчина, І. М. Галяна. Дрогобич, 2009. 288 с.
45. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 711 с.
46. Платон. Апология Сократа. Критион. Протагор. под общ. ред. А.Ф.Лосев. М.: Мысль, 1999. 863 с.
47. Диагностика эмоционально-нравственного развития. ред. и сост. И. Б. Дерманова. СПб.: Изд-во «Речь», 2002. 176 с.
48. Філософський енциклопедичний словник. за ред. В. І. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. 742 с.
49. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. М.: Наука, 1978. 311 с.
50. Бакштановский В. И. Введение в теорию управления нравственно-воспитательной деятельностью. Томск: АСТ, 1986. 168 с.
51. Бакштановский В. И. Этика мораль, воспитание. Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1982. 314 с.
52. Согомонов Ю. В. Что такое мораль? М.: Мысль, 1988. 284 с.
53. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2 т. М: Мысль, 1970. 668 с.
54. Guyer P. Moral Anthropology in Kant's Aesthetics and Ethics: A Reply to Amerik sand Sherman // Philosophy and Phenomenological Research. A quarterly journal. June, 1995 vol. LV. No.2. p. 112-135.
55. Hegels theologische Jugendschriften. Berlin, 1930. 430 p.
56. Dictionary of Philosophy and Psychology. Ed. James Mark Baldwin. New York : The Macmillan company; London: Macmillan & co., 1901-1902. vol. 1-4.
57. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07. К., 2005. 40 с.
58. Бондаревская Е. В. Формування моральної свідомості особистості. Людина і світ. 2007. №3. С.42-44.

59. Фельдштейн Д. И. Психология развивающейся личности: избранные психологические труды. М.; Воронеж: Институт практической психологии : НПО «Модек», 1996. 512 с.

60. Целикова О. П. Нравственная целостность личности. М, 1983. 158 с. URL: www.socinf.net.

61. Антилогова Л. Н. Психологические механизмы нравственного сознания личности: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.01. Новосибирск, 1999. 35 с.

62. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. СПб. : Питер, 2001. 272 с.

63. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. СПб.: Наука, 1993. 480 с.

64. Пилипенко А. Д. Дослідження науковців моральних аспектів суспільства. Суспільне життя. 2005. №7. 21 с.

65. Ускова Т. В. Управление устойчивым развитием региона: монография. Вологда: ИСЭРТ РАН, 2009. 355 с.

Розділ 3. Гуманістичні імперативи формування правової свідомості суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку

3.1. Сучасні трансформації правової свідомості українського суспільства крізь призму соціологічного знання

Одним із завдань дисертаційного дослідження є оцінювання стану та визначення метаморфоз правової свідомості за допомогою застосування методологічного потенціалу соціологічного дослідження. Тому виникає необхідність емпіричного дослідження правової свідомості та її трансформацій з метою отримання фактичного матеріалу для осмислення сучасних реалій українського суспільства в якості підтвердження теоретичних напрацювань.

Соціологічним дослідженням є певна пов'язана між собою система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-практичних процедур, які здійснюються з метою отримання достовірних даних про якийсь процес чи явище, яке було досліджене, для подальшого використання таких відомостей в практиці.

В теорії та практиці соціологічних досліджень виділяють різноманітні підстави до класифікації досліджень. Так, наприклад, за характером мети соціологічні дослідження поділяються на фундаментальні (теоретичні) і прикладні (емпіричні). Фундаментальні дослідження спрямовані на розробку теорій, виявлення певних тенденцій розвитку системи, аналіз суперечностей, що виникають в ній. Прикладні дослідження спрямовані на вивчення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з вирішенням практичних завдань, регулюванням міжгрупових і внутрішньогрупових відносин та соціальних процесів.

Перш ніж зробити будь-яке дослідження, необхідно скласти його програму, яка не лише описує, що і яким чином ви збираєтесь робити, але і пояснює, чому ви робите кожен даний крок і чому ви робите його саме так, а не інакше.

Програмою соціологічного дослідження є виклад всезагальної концепції дослідження, яка є поетапним програмуванням і правилами науково-практичної діяльності. У нашому випадку програма матиме не такий систематизований вигляд, також наше дослідження загалом є філософським та не потребує такої детальної соціологічної дослідницької діяльності.

Програма являє собою теоретико-методологічну основу здійснюваних процедур дослідження – збирання, обробки та аналізу інформації. Вона включає: визначення проблеми, окреслення об'єкту і предмету дослідження, характеристику цілей і завдань дослідження, формулювання робочих гіпотез, складання плану вибірки, опис методів збору даних, а також опис схеми аналізу даних.

Проблемною ситуацією в нашому дослідженні є невідповідність сутнісних характеристик модусів сучасної правової свідомості імперативам забезпечення сталого розвитку суспільства.

Проблемою ж є відсутність теоретичних обґрунтувань та емпіричних фіксацій правової свідомості та її модусів, причин та детермінант формування нерелевантних модусів правосвідомості відповідно до сутнісних характеристик сталого розвитку.

У нашому випадку мета емпіричного дослідження полягає у з'ясуванні рівня правової свідомості суспільства, векторів трансформації правової свідомості суспільства від праворозсудковості до праворозумності і впливу такої трансформації на забезпечення сталого розвитку суспільства крізь призму громадської думки населення України.

Серед головних завдань нашого соціологічного дослідження було:

1. Вивчити ставлення громадян України до права як соціально-історичного феномену і процесів, пов'язаних з правом на сучасному етапі розвитку української держави.
2. З'ясувати рівень обізнаності громадян щодо правової системи України та особливостей її функціонування.
3. Визначити рівень розвитку правової свідомості українського суспільства.
4. З'ясувати вплив освіти на формування змістовних параметрів правової свідомості населення України.
5. З'ясувати джерела отримання населенням правової інформації та її вплив на рівень правової свідомості громадян.
6. З'ясувати оцінку громадянами дієвості правової системи України.
7. Визначити рівень довіри до правових інституцій.
8. З'ясувати готовність населення України до дотримання законів та міру

припустимості порушення правових норм громадянами на індивідуальному і колективному рівні.

9. Визначити оцінку громадян щодо забезпечення принципу невідворотності відповідальності в сучасній Україні.

10. З'ясувати форми прояву серед населення правового нігілізму, правового інфантилізму, переродження правової свідомості, правового ідеалізму та правового дилетантизму.

Об'єктом соціологічного дослідження виступає явище або процес, на яке направлено соціологічне дослідження. Як об'єкт може виступати сфера соціальної дійсності, діяльність людей або самі люди. Виділення об'єкта здійснюється на основі аналізу проблеми. Він повинен містити проблему, тобто бути носієм протиріччя. Найчастіше об'єктами прикладного соціологічного дослідження виступають соціальні групи і спільності: студенти, молодь, населення держави або окремих регіонів.

В нашому дослідженні об'єктом стали громадяни України старші 16 років, але молодші за 45 років, які обрані на тій підставі, що сучасне українське суспільство перебуває на етапі трансформаційних процесів, в тому числі на етапі трансформації правової свідомості. Правова свідомість, як відомо, формується тривалий час. Зазначений об'єкт був обраний через те, що у більшості громадян України старше за 45 років правова свідомість переважно перебувала під впливом радянської моделі управління, що теоретично може схилити результати дослідження в бік пострадянського праворозуміння. Ми ж обрали ту категорію людей перехідного періоду, правосвідомість яких формувалась під час становлення незалежної української держави. Крім того, на сьогодні досить багато осіб, які вже народились в незалежній Україні. Саме вивчення правової свідомості зазначених категорій громадян надасть можливість повністю здійснити дослідження процесів трансформації правової свідомості українського суспільства. Виборка соціологічного дослідження склала 600 осіб.

Предметом емпіричних фіксацій, які в нашому випадку відбувались протягом 2016-2017 років, стали думки та оцінки громадян, які репрезентують сучасний стан

правової свідомості українського суспільства.

Для однозначного тлумачення понять ми використовували наступні визначення певних категорій.

Правова свідомість – це певна система уявлень ідей, почуттів й емоцій, які формуються в процесі правової діяльності, що притаманна конкретно-історичному типу суспільних відносин, і водночас є необхідною умовою цієї діяльності, та виражають активне відношення окремого індивіда зокрема та соціуму в цілому до права та правового буття.

Правовим нігілізмом є певний «соціальний феномен правової свідомості, сутністю якого є вкрай негативне ставлення до права, розуміння відсутності відповідних правових механізмів для забезпечення соціальної справедливості» [1, с. 28].

Правовий інфантилізм визначається як «нездатність людини в силу тих чи інших обставин адекватно орієнтуватись у правовій дійсності» [1, с. 28].

Правовий ідеалізм виходить з переоцінки, «перебільшення можливостей права і намагання розповсюдити його на регулювання тих відносин, які не є предметом державно-правового регулювання» [1, с. 28].

Правовий дилетантизм означає свавільне та неграмотне поводження із законами або з правовими явищами не через корисливі мотиви, а з причини недбалого ставлення до правових цінностей.

Законосвідомість в свою чергу виступає осмисленою правосвідомістю (або правосвідомістю, що має форму позитивної свідомості), «котра суто ідеологічно, усереднено характеризує законослухняну людину як громадянина, як правило, без постановки питання про правову природу законів та чинної законодавчої бази у цілому тощо з боку будь-кого» [1, с. 28].

Важливим етапом дослідження є операціоналізація теоретичних понять на рівні емпіричних індикаторів. Так, правова свідомість була операціоналізована через правову обізнаність населення, законослухняність громадян та ставлення до суб'єктів влади.

Правову обізнаність населення у нашому соціологічному дослідженні ми

намагались з'ясувати за такими параметрами як знання людьми власних прав, оцінка громадянами інформаційної правової політики держави, знання основ побудови держави, освіченість населення (у тому числі правова освіта загальна та професійна), знання законодавства (володіння базовими знаннями чи поглиблене знання українських законів) та джерела отримання правових знань та правової інформації.

Законослухняність українського суспільства ми досліджували крізь призму вивчення наступних людських цінностей та знань: поваги до права, правової інформованості, розуміння принципу невідворотності відповідальності за правопорушення, оцінки впливу релігійності людини на правомірність її діяльності, рівня готовності громадян до порушення законів та, відповідно, досвід такого порушення та притягнення осіб до юридичної відповідальності.

Що стосується ставлення громадян до певних суб'єктів влади, то зазначене відношення ми операціоналізували шляхом вивчення відношення громадян до діяльності органів державної влади, а саме Президента України, Верховної ради України, Кабінету міністрів України, судів та органів фіскальної служби, та правоохоронних органів – поліції та Служби безпеки України.

Перш ніж проводити дослідження ми також визначили, що є рівнем правової свідомості, що являють собою метаморфози правової свідомості та їхні індикатори.

Застосовуючи поняття «метаморфози» до дослідження проблем правової свідомості, виходимо «з того, що в сучасному суспільстві реалізуються та здійснюються різноманітні трансформації, як позитивні, так і негативні, в якісно новий стан, що свідчить про кардинальні зміни різноманітних сфер суспільного життя» [1, 248]. Метаморфози притаманні також правовій свідомості, оскільки відсутність останніх створює по суті утопічну форму свідомості суспільства. Доречно зазначити, що філософським розумінням метаморфози є перетворення одних явищ та процесів на інші. На думку М. А. Іванова, «метаморфоза передбачає зміну у формі, вигляді та субстанції об'єкта, але включає в себе також і постійність, оскільки об'єкт, який перетворюється, не зникає, а переходить в іншу форму. Сміслова специфіка метаморфози полягає насамперед у вираженні незмінного через

мінливий, у передачі єдиного у своїй основі явища через різноманіття його форм, що змінюються» [2, 248]. Отже, під метаморфозами правової свідомості ми будемо розглядати перетворені форми останньої, притаманні частині українського суспільства.

Правосвідомість є однією з фундаментальних складових загальної теоретичної конструкції більш складних форм свідомостей (наприклад, української національної свідомості). Історичний підхід до дослідження трансформацій правової свідомості, запропонований Гегелем, передбачає обґрунтування зв'язку етапів історичного розвитку суспільства взагалі та рівнів суспільної свідомості зокрема. В нашому дослідженні ми пропонуємо визначити цю діалектичну єдність за допомогою модусів правової свідомості, що характеризуються сукупністю почуттів, поглядів, ідей, емоцій, концепцій та теорій, а також настанов і уявлень про чинне право та правову дійсність. Такими модусами в нашому дослідженні є праворозсудковість та праворозумність.

Індикаторами рівня правосвідомості, які притаманні саме суб'єктам такої форми суспільної свідомості, та є усвідомленням суб'єкта свого ставлення до права та правового буття в тому числі на основі самоаналізу (далі в дослідженні ми будемо їх називати суб'єктивними факторами), виступають уявлення про права та свободи на основі власного досвіду, які можна визначити емпірично через:

- з'ясування ставлення до правосуддя, принципи чесності та законності;
- переконання в цінності прав і свобод особи;
- ставлення до виявлення беззаконня вищих посадових осіб;
- ставлення до справедливості;
- стереотипи про правові норми;
- ставлення до неправомірних дій людей;
- ставлення до правової рівності людей;
- знання про право, поінформованість про нормативно-правові акти, зміст правових норм (без знання про наявність та зміст закону не може бути якогось ставлення до останнього);
- нетерпимість до беззаконня;

- рівень обізнаності у правових нормах;
- ставлення до якості правових норм; усвідомлення власного «Я» як невід’ємної частини механізму соціуму та права;
- рівень розуміння своїх прав та обов’язків.

Важливо також визначити зовнішні соціальні фактори, тобто ті, що виникають в спільноті і притаманні всьому або частині суспільства, які впливають на формування правової свідомості. Їх можна оцінити через:

- оцінювання впливу системи виховання та освіти на розуміння прав і свобод людини;
- впливу референтної групи на формування правової свідомості;
- ролі культури, традицій, норм та принципів нації, до якої належить людина;
- ролі правоохоронних органів в захисті прав та поширенні інформації про них;
- наявності нормативно-правового порядку в державі;
- наявності дисциплін в системі освіти які надають знання про права та свободи людини;
- рівня поінформованості громадян про закони та нормативні акти які приймаються в державі;
- впливу ЗМІ на розуміння прав і свобод людини;
- впливу діяльності міжнародних організацій з захисту прав та свобод людей.

Внутрішні суперечності розвитку українського суспільства на сучасному етапі, які ми виявили в теоретичному дослідженні, дозволили нам сформулювати наші очікування у вигляді гіпотези про наявність у громадян України наступних метаморфоз правової свідомості: правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, правовий інфантилізм. Розглянемо зазначені категорії, які є певними деформаціями правової свідомості українського суспільства більш детально, та визначимо можливість емпіричного підтвердження наявності таких метаморфоз в свідомості українського суспільства.

Нагадаємо, що правовим нігілізмом є деформований стан правової свідомості суб'єкту, який визначається усвідомленням не бажанням виконання норм закону, зневажливим ставленням до правових принципів і вимог та ігноруванням важливості права як соціального регулятора. В нашому дослідженні ми визначали суб'єктивні і соціальні фактори формування правового нігілізму українського суспільства. Суб'єктивні фактори ми оцінювали через:

- ставлення до виконання елементарних, простих норм (правила та норми поведінки у громадських місцях, правила дорожнього руху і т.д.);
- ставлення до своїх обов'язків, які на нього покладає держава;
- вплив певних ідеологічних переконань;
- нездатність захистити власні права;
- схильність до бунтарства та протистояння офіційним суб'єктам влади;
- негативне ставлення до соціальних цінностей, законів та стандартів поведінки;
- негативне ставлення до діяльності правоохоронних органів та судів;
- особистий досвід непорозуміння з правоохоронними органами.

Також важливим є врахування соціальних факторів, які визначаються через:

- прояви нігілізму у ЗМІ;
- невиконання органами державної влади власних обіцянок;
- прийняття суперечних законів;
- наявність в ЗМІ пропаганди насилля та протиправних дій;
- наявність верховенства сили над верховенством права в державі;
- юридичну відсталість, правову невихованість основної маси населення;
- непорядкованість законодавства та відсутність системи інформування про прийняті закони;
- вплив політичного режиму;
- відсутність рівності перед законом в державі;
- відсутність авторитету влади в державі;
- свідоме невиконання органами влади законів.

Поширеним явищем є правовий ідеалізм (романтизм) як один з проявів деформації правосвідомості, що характеризується надмірною переоцінкою суспільством та громадянами реальних можливостей права та законів впливати на суспільні відносини і процеси. Проявом ідеалізму є очікування від права результатів, які зазначене право через об'єктивні причини не має можливості забезпечити. Це призводить до розчарування в праві та правовій системі і може призвести до нігілістичних поглядів і оцінок права.

Ми поставили завдання виявити наявність такої метаморфози правової свідомості на основі оцінки таких суб'єктивних факторів, як:

- ідеалізація діяльності судів та правоохоронних органів;
- віра в те, що закони тільки покращують життя, а не дають привілеї для одних соціальних груп над іншими;
- впевненість в тому, що закони вирішують всі проблеми суспільного життя;
- ігнорування дійсності та слабке розуміння нормативно-правової системи та особливостей її функціонування;
- юридичне невігластво;
- відсутність досвіду відстоювання своїх прав та свобод; схильність до ідеалізації держави та всіх її інститутів;
- вплив ідеології;
- відсутність відчуття правової незахищеності.

Крім того, правовий ідеалізм ми розглядали крізь призму наступних соціальних факторів:

- державну політику, яка спрямована на ідеалізацію законів та політичного режиму;
- попередній історичний досвід держави в правовому полі;
- дефіцит політико-правової культури;
- слабке правове виховання;
- відсутність інформації про недієвість законів та правоохоронної системи;

- завуальованість діяльності всієї системи законодавства.

Ми вважаємо, що українському суспільству також притаманний правовий дилетантизм, який виражається у недбалому поводженні із законом, та визначається через наступні суб'єктивні фактори:

- неадекватне тлумачення правових норм;
- поверхневе судження про чинне законодавство;
- нерозуміння цілей використання права;
- віра в свій високий рівень обізнаності в законах;
- зухвальство при взаємодії з правоохоронними органами;
- відсутність зацікавленості в детальному вивченні законів, правових актів.

Соціальними факторами правового дилетантизму є:

- поширення хибних думок у населення про сутність законів;
- недовіра до влади та нормативно-правових актів які вона приймає;
- відсутність прозорого виконання законів в державі;
- відсутність правової освіти у населення;
- формування державою правового вакууму.

Правовий дилетантизм є більш м'якою формою правового нігілізму, оскільки визнання нікчемності права в даному випадку у правовому нігілізмі відбувається безпосередньо усвідомлено, а правовий дилетантизм характеризується недбалим ставленням до правової дійсності.

Зазначимо, що правовим інфантілізмом є метаморфоза правової свідомості, що проявляється у недостатній глибині правових знань або їх повній відсутності, при особистій впевненості в наявності правових знань високого рівня. Правовий інфантілізм розглядається в нашому дослідженні в якості підвиду правового ідеалізму та є відносно м'якою формою відхилення правосвідомості з огляду на наслідки. Ми досліджували зазначене явище через:

- рівень сформованості правових знань;
- рівень зацікавленості у пізнанні, вивченні законів;

- психологічну та інтелектуальну схильність особистості до несприйняття правових знань;
- ставлення до всіх посадовців у правоохоронній системі як до авторитетів та сліпе слідування їхнім настановам;
- рівень зацікавленості у громадян про прийняття законів, правових актів, вирішенні юридичних питань;
- схильність до слідування за іншими людьми;
- відсутність прозорого виконання законів;
- рівень політичної культури населення;
- наявність ідеології яка передбачає сліпе слідування владі в державі.

В час докорінних змін в українському суспільстві ми вирішили дослідити ту частину цього суспільства, яка є більш, на нашу думку, здатною до таких змін. Це люди, які починали отримувати чи щойно отримали освіту в часи «перебудови» та, звісно, після неї. За цим критерієм нам здається цікавою цільова аудиторія опитування, яка складається з громадян України віком до 45 років. Зазначена категорія людей, на нашу думку, не зазнала істотного ідеологічного впливу радянського періоду та є більш здатною до змін не лише державних чи суспільних, але й схильною до трансформації свідомості, зокрема, правової.

В питанні «В якому випадку, на Вашу думку, можливе порушення закону?» можна спостерігати певною мірою поширення правового нігілізму та інфантилізму. Це підтверджується відповіді на це питання, де варіанти – *у разі, коли це принесе користь суспільству або його частині; у разі коли це необхідно для моєї вигоди чи вигоди моїх близьких; в будь-якому випадку* – в сукупності зібрали думки 54,1% відсотків респондентів. Частка людей, готових до порушення закону з певних підстав становить більше половини опитаних громадян, що є досить високим показником.

Крім того, як свідчить результат аналізу двовимірних таблиць, ті особи, які вважають, що закон не можна порушувати, у разі вчинення ними правопорушення будуть використовувати у більшості випадків законні способи подальших дій (сприйму покарання як справедливе, тому не буду йому суперечити; буду

намагатись зменшити міру покарання або уникнути всіма законними можливостями).

А частина суспільства, яка припускає можливість порушення закону, у разі вчинення ними правопорушення, схильні до нелегітимних засобів ухилення від покарання. Все це свідчить про поширення правового нігілізму, що полягає у припущенні населенням можливості порушення закону та у використанні незаконних методів уникнення від покарання у разі вчинення ними правопорушень, про що сказали 54,1% опитаних.

За результатами дослідження можна встановити кореляцію між думками опитаного українського суспільства про можливість порушення закону від наявності та рівнем освіти безпосередньо членів нашого суспільства. Співвідношення в даному випадку полягає у тому, що чим вище рівень освіти у респондента (науковий ступінь, вища освіта), тим менша ймовірність допущення цією особою можливості порушення закону. Відповідно, члени суспільства з середньою та професійно-технічною освітою більш схильні до думки, що існує можливість, в більшій чи меншій мірі, порушення закону. Незважаючи на прояви правового нігілізму, про що свідчить зазначена кореляція питань, можна впевнено стверджувати, що масова частка населення, яке передбачає можливість порушення закону становить не більше 15%, що знову підтверджує тезу про ймовірну здатність обраної категорії населення до гуманістичної трансформації правової свідомості.

Підтвердженням позиції щодо наявності в правовій свідомості українського суспільства певних метаморфоз, а в даному випадку правового нігілізму та правового інфантілізму, свідчить і результат дослідження (співвідношення відповідей на питання про найкращий спосіб захисту власних прав з родом заняття громадян). Незалежно від виду діяльності, лише близько 30% українського населення готові законним шляхом (в судовому порядку) захищати власні права. З одного боку, це викликано соціальним невдоволенням та суцільною недовірою до органів влади, у тому числі до судів, водночас, близько 30% осіб готові захищати власні права за допомогою використання зв'язків та винагород. Це дуже яскравий вияв правового нігілізму у свідомості українського суспільства. В ході дослідження

було виявлено, що існує пряма залежність можливої участі у протестних акціях, демонстраціях, акціях непокори від виду діяльності (більшою мірою професії, які не потребують високого рівня знань та освіченості – робітники, як кваліфіковані, так і некваліфіковані, безробітні, особи, що займаються домашнім господарством, певною мірою частина службовців) свідчить про досить стійкий (приблизно 20% зазначених осіб) рівень правового нігілізму у своєму радикальному вираженні. Прояв правового інфантилізму ми чітко можемо побачити на прикладі тих осіб, яким важко було відповісти на це питання. Так, за результатами дослідження, близько 25% респондентів не знають яким чином їм можна захищати власні права. Крім феномену незнання права та правових процесів ніяким чином не можна пояснити такий високий рівень байдужості до власних прав.

Питання «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Якщо закон існує, то його потрібно виконувати» мало виявити наявність певної ідеалізації законів з боку суспільства. Варіанти відповіді *повністю згоден* та *швидше згоден, ніж не згоден* в сукупності обрали 97% підтримки населення, молодшого за 45 років. «Сліпа» віра в закони та необхідність їхнього виконання, незважаючи на якість таких законів, є класичним прикладом правового ідеалізму, який проявляється у ідеалізації діяльності держави в сфері правотворчості, у вірі в те, що закони тільки покращують життя, слабкому розумінні нормативно-правової системи та особливостей її функціонування тощо.

При дослідженні взаємовідношення питань: «В якому випадку, на Вашу думку, можливе порушення закону?» та «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Якщо закон є, то його потрібно виконувати» ми спостерігаємо прямий зв'язок. Ті особи, які не допускають можливості порушення закону, вважають, що якщо закон існує, то його потрібно виконувати. Зазначена закономірність в повній мірі відображає ставлення до закону в сучасному суспільстві. При наявності елемента правового нігілізму у свідомості сучасного українця, масова частка законослухняних громадян значно переважає кількість осіб, які зневажливо ставляться до чинного законодавства та які в тій чи іншій мірі готові до порушення закону. Тут ми вкотре переконуємось в тому, що опитана категорія населення є

рушійною силою, свідомість якої не деформована до «мертвої» точки. За допомогою української молоді, трансформуючи правосвідомість якої на гуманістичних засадах, українська держава має можливість забезпечити сталий розвиток суспільства.

Гуманістичною трансформацією правової свідомості в дії ми можемо назвати відношення до закону та до необхідності виконання вимог такого закону з боку осіб, які притягувалися до певного виду відповідальності. Ми можемо із впевненістю стверджувати, що певна частина суспільства, яка притягувалась до відповідальності за чинним законодавством України переглянула власні погляди на право та правові явища в бік законослухняності. Як не прикро говорити про викорінення таким способом метаморфоз правової свідомості населення, але, як свідчить практика, притягнення до відповідальності винних осіб є досить ефективним способом трансформації правової свідомості. А саме гуманістична трансформація правосвідомості є одним із факторів забезпечення сталого розвитку суспільства.

За результатами дослідження, більше половини опитаного українського суспільства (70%) схильні вважати, що вони добре знають власні права. Так, на питання «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Я добре знаю про власні права», варіанти відповідей *повністю згоден* та *швидше згоден, ніж не згоден* обрали більше ніж дві третини опитаних. Це підтверджує думку про досить високий рівень такої деформованої форми правової свідомості як правовий ідеалізм. Впевненість у знанні власних прав за українським законодавством є одним із індикаторів правового романтизму. Це досить чітко підтвердило наше дослідження.

Звертаємо увагу на те, що при аналізі співвідношення відповідей на деякі питання, ми спостерігали цікаву кореляцію, яка є дуже характерною для сучасної України. Так, категорія населення, яка вважає, що неможливо досягти такої ситуації в державі, коли кожен член суспільства буде дотримуватися вимог законів, впевнена, у своїй більшості, що знає повністю чи частково власні права. Це дуже яскравий приклад зв'язку правового нігілізму з правовим ідеалізмом, що проявляється безпосередньо у впевненості неможливості подолати метаморфози правової свідомості у поєднанні з беззаперечним знанням права в об'єктивному та суб'єктивному тлумаченнях. Обнадійливим є той факт, що частина населення, яка

вважає, що володіє знаннями про власні права, досить обґрунтовано підійшла до визначення можливості такої ситуації в державі, коли кожен член суспільства буде дотримуватися вимог законів. Це полягає у виваженому підході до визначення можливості такого стану суспільства, який не передбачає переважної переконливості в один бік чи інший, що пояснюється на сьогодні різноманітними належностями до певних суспільних класів та освітніх рівнів.

Нами виявлена закономірність ще одного співвідношення в даному контексті, яке полягає у тому, що чим більше особа володіє власними правами, тим менше ймовірність її участі у масових виступах на захист цих прав. Можна довго досліджувати джерела подібного взаємовідношення, але однозначно можна сказати, що тут спостерігається певний рух суспільної свідомості в бік трансформації процесу мислення. При тому, що досить велика частина суспільства (70%) вважає, що повністю або частково знає власні права, що само по собі є позитивним вектором розвитку знань української молоді, ця частина населення здатна аналізувати правові процеси, правові явища та можливі наслідки власних дій або бездіяльності. Для важливого процесу гуманістичної трансформації правової свідомості українського суспільства зазначена тенденція є дуже впливовим важелем розумного підходу людей до права та правових процесів, що є правосвідомістю.

На противагу вищезазначеним твердженням, можна навести розподіл відповідей на наступне питання: «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Закони існують для того, щоб їх порушувати». Лише невелика частина опитаних (16,1%) повністю чи часткового погодились з цим припущенням. Цей результат підтвердив думку, що українське суспільство в категорії до 45 років найбільш яскраво висвітлює позицію представників сучасного та прогресивного суспільства та такої частини населення, яка найбільш схильна до трансформації правової свідомості у відповідності до найголовніших викликів сучасності.

Досить позитивною є тенденція, яку ми виявили при дослідженні співвідношення відповідей на питання: «В якому випадку, на Вашу думку, можливе порушення закону?» та «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Закони існують для того, щоб їх порушувати», яке підтверджує спрямованість думок

опитаної частини населення України. Зазначена спрямованість є логічною та послідовною, а, найголовніше, відповідає нашій меті про поступовий процес гуманістичної трансформації правової свідомості українського суспільства. Зазначений процес в певних своїх проявах може сягати дуже високих показників. У даному випадку можна стверджувати, що переважна більшість українців впевнена в тому, що закони не можна порушувати в будь-якому випадку, в той же час вважаючи, що закони не призначені для їхнього порушення. За певними виключеннями (*у разі, коли це принесе користь суспільству або його частині та у разі коли це необхідно для моєї вигоди чи вигоди моїх близьких*), українське суспільство не допускає можливості порушення чинного законодавства. Розглядаючи цей результат в контексті тези про існування законів не для їхнього порушення, можна із впевненістю стверджувати про вже триваючі трансформаційні процеси в свідомості українців, що дає можливість сподіватися на певну гуманістичну урегульованість суспільних процесів.

Гуманістичну трансформацію правової свідомості суспільства дуже яскраво виявляє співвідношення ставлення особи до закону з іншими, визначаючими правосвідомість факторами. Наприклад, із ставленням до наслідків у разі порушення особою закону, тобто вчинення правопорушення. Переважна більшість законослухняних громадян або приймуть покарання як неминучий наслідок, або будуть використовувати законні шляхи зменшення рівня суворості покарання. І лише незначна частина осіб, яка вважає, що закони необхідно порушувати, використовуватимуть незаконні методи ухилення від покарання, навіть доходючи до використання корупційних шляхів. Зазначена невелика категорія осіб і уособлюють абсолютний правовий нігілізм, частково притаманний українському суспільству. Але, більше 80% опитаної української молоді мають досить високий рівень правової свідомості, і здатні до подальшої трансформації останньої на гуманістичних засадах.

Підтвердженням поширення ознак правового нігілізму у свідомості українського суспільства є відповіді опитуваних на питання: «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Значна частина законів в нашій державі не працює». Лише 15,1% сучасного українського суспільства не поділяють (повністю або частково)

зазначену точку зору. Тобто, більше трьох четвертин опитаного населення України впевнені в тій чи іншій мірі, що більшість українських законів не виконують ту функцію, яка на них покладена, а саме, дійсне регулювання суспільних відносин. Такі висновки підтверджують і відповіді на наступне питання: «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Закони в нашій державі працюють тільки на «обрану» частину населення». І знову ми бачимо 83,2% респондентів, які впевнені, що закони в Україні працюють виключно на ту частину населення, яка або «при владі», або «при грошах». Таким чином, більше 80% українського суспільства впевнені, що закони або взагалі не працюють, або працюють на «обрану» частину населення. Не можна на 100% стверджувати, що ці питання свідчать про виключний правовий нігілізм, оскільки в сучасній правовій та соціальній дійсності України, в сучасних умовах розвитку економіки, значна частина суспільства не впевнена щодо обіцяного з боку української влади майбутнього. Тут ми маємо справу з класичним випадком правореальності, де відсутня єдність між правовою суттю та існуванням. Тому в даному випадку ми скоріш спостерігаємо за правовим нігілізмом в сучасному розумінні цього поняття, викликаним не минулим, а саме діями чи бездіяльністю сучасних очільників держави. Концентрація на правоздійсненні допоможе подолати наслідки правового нігілізму, елементи якого виявлені під час дослідження.

Крім зазначеного, прикладом правового нігілізму виступає виявлене в нашому дослідженні співвідношення ймовірності масових виступів на захист власних прав з думкою про те, що при ухваленні законів від громадян нічого не залежить. Проблема полягає в тому, що особи, які вважають, що масові виступи на захист власних прав малоімовірні, переконані в тому, що при ухваленні законів від них нічого не залежить. Але на противагу зазначеній кореляції виступає той факт, що серед осіб, які вважають, що виступи на сьогодні є досить ймовірними, в основному не вірять в те, що при прийнятті законів від них щось залежить. Тобто, ми спостерігаємо певну тенденцію, яка проявляється в тому, що люди мають сумніви у власному впливі на процес прийняття законів.

Ще цікавішим є розподіл думок тих осіб, які вважають, що ухвалення законів є залежним від них процесом. Більшість таких представників впевнені, що ймовірність масових виступів є високою.

Факти, отримані в ході дослідження вказують нам на глибокий рівень деформації правової свідомості українського суспільства, оскільки навіть ті, хто переконаний у власній впливовості на процес ухвалення законів, вважають що масові виступи на захист власних прав є актуальними на сьогодні й дуже ймовірними.

На підтвердження нашої гіпотези виступає і результат відповідей представників українського населення на питання: «На забезпечення чого, в першу чергу, спрямовані закони в нашій державі?». 77,7% респондентів впевнені, що закони в Україні спрямовані на реалізацію інтересів держави, чиновників та посадових осіб та «привілейованої» частини суспільства. Тобто, впевнено підтверджують точку зору, що українське законодавство функціонує не за призначенням, яке закони мають виконувати в правовій, демократичній державі.

Досить рівномірним є розподіл відповідей у зазначеному двовимірному порівнянні вищезазначеного питання з рівнем освіти респондентів. Незалежно від ступеня освіти дуже невелика частина суспільства вважає, що українські закони працюють на забезпечення прав і свобод громадян або соціальної справедливості у суспільстві. Натомість, інша частина (більше 70%) освіченого населення впевнена, що закони працюють на забезпечення реалізації інтересів держави, захисту інтересів чиновників і посадових осіб, реалізацію інтересів «привілейованої» частини суспільства. Цей феномен, звичайно, викликаний багатьма факторами, серед яких головне місце займають корупція, бюрократизм державного управління, бездіяльність представників органів державної влади в сфері реформування держави. Тут ми бачимо вже правовий нігілізм з боку цієї правлячої політичної еліти України. Саме нехтування законами та інтересами держави і суспільства спричинило таку закономірність думок всього населення, навіть незалежно від рівня освіти його представників. В даному випадку ми вже із впевненістю можемо говорити про метаморфози правової свідомості представників української влади.

Тому, подальше дослідження гуманістичної трансформації правової свідомості українського суспільства можна проводити й окремо щодо українських чиновників та високопосадовців. Ми же вважаємо за потрібне здійснювати таке дослідження комплексно та системно, відповідно до викликів сучасного суспільства.

Виявлено прямий зв'язок і у відповідях на наступні питання: «На забезпечення чого, в першу чергу, спрямовані закони в нашій державі?» та «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Значна частина законів в нашій державі не працює». Значна частина тих людей, які впевнені, що закони в Україні спрямовані на захист інтересів чиновників і посадових осіб та реалізацію інтересів «привілейованої» частини суспільства, вважають, що закони в Україні не працюють. Тобто, послідовність думок у даному випадку полягає у тому, що опитані представники українського суспільства ототожнюють «роботу» законів в інтересах чиновників, посадових осіб та «привілейованої» частини суспільства з неефективністю українських законів. Така позиція є обґрунтованою та логічною, оскільки «робота» законів полягає у забезпеченні інтересів суспільства та громадян, які є найвищою соціальною цінністю згідно Конституції України. Якщо ж закони цього не забезпечують, то, на думку людей, такі закони не працюють. Тільки в демократичному громадянському суспільстві ефективність законів виявляється у задоволеності громадян системою законодавства. За такий стан думок відповідають, безпосередньо, ті самі «чиновники, посадові особи та «привілейована» частина суспільства». Це ще раз дає нам підстави говорити про гуманістичну трансформацію правової свідомості суспільства в комплексному, системному вимірі. Адже, ефективна правляча еліта створює передумови для такої трансформації правової свідомості у власних громадян.

Поєднанням правового ідеалізму з правовим нігілізмом, а також, головним чином, з правовим інфантілізмом, ми можемо прослідкувати, проаналізувавши питання: «Наскільки Ви можете реалізувати власні права в нашій державі?». Так, частина населення (33,8%) впевнена в можливості їхньої реалізації, а частина (29,5%) впевнена у протилежному. Це дуже яскравий приклад правового ідеалізму (романтизму) та правового нігілізму відповідно. Що ж стосується такого виду

метаморфози правової свідомості як правовий інфантилізм, то в даному випадку важливо не перейти ту тонку грань між адекватним розумінням дійсності та, власне, правовим інфантилізмом, який полягає у несформованості правових знань або їх недостатній глибині. Тобто, частина опитаного суспільства (36,7%) або не розуміє та не володіє знаннями про механізм реалізації прав, або ця частина українців досить вдумливо підійшла до тлумачення вищезазначеного питання та, без конкретизації перш за все сфери згаданих прав, вибрала найбільш нейтральний варіант відповіді. Але, знаючи схильність нашого суспільства до метаморфоз правової свідомості, можна припустити, що в даному випадку ми маємо прояв саме незнання правових аспектів сучасного буття та, як результат, симбіоз вже трьох видів деформації правової свідомості: правового нігілізму, правового ідеалізму та правового інфантилізму.

Проявом правового ідеалізму можна вважати розподіл відповідей на питання: «Наскільки можливо досягти такої ситуації в державі, коли кожен член суспільства буде дотримуватися вимог законів?». Оскільки правовий ідеалізм є метаморфозою правосвідомості, що характеризується таким станом правосвідомості громадян, при якому відбувається переоцінювання дійсних можливостей правових форм здійснювати вплив на суспільні відносини і процеси [1, с. 28], впевненість половини українського суспільства в можливості досягнення ситуації, коли кожен член суспільства буде дотримуватися вимог законів є яскравою формою зазначеної форми деформації правової свідомості. Навіть в найбільш розвиненому громадянському суспільстві неможливо досягнути такого стану, при якому б жодна особа не порушувала чинні закони. Саме віра в можливу 100%-ову законослухняність українського населення і є яскравим прикладом правового ідеалізму нашого суспільства.

При тому, що переважна більшість опитаних згодна з тезою, що кожен злочин має бути покараним, ця ж частина суспільства не завжди впевнена в тому, що можливо досягти ситуації, при якій кожен член суспільства буде дотримуватися вимог законів. Це можливо пояснити тим, що прогресивно налаштована частина української молоді впевнена в тому, що не тільки за допомогою покарань можлива

трансформація правової свідомості. В першу чергу, як ми вже переконались раніше, основною, але не єдиною, передмовою гуманістичної трансформації правової свідомості суспільства є якісна освіта громадян, фундаментом якої є, в нашому випадку, основоположні знання про право, правові явища та процеси, тобто елементи правової освіти. Обов'язковою умовою такої трансформації є ґрунтування зазначених змін, здійснюваних за допомогою правової освіти, на моральних імперативах та принципах гуманізму, демократизму, законності, верховенства права та рівності прав людини.

Відображенням поєднання правового нігілізму, правового дилетантизму та правового інфантилізму є реакція на питання: «Якими будуть Ваші дії, коли Ви будете введені в оману при купівлі чого-небудь або при користуванні послугами?». Єдиною відповіддю, що містить правомірні дії, є – *подам претензію в письмовому вигляді, відстоюю свої інтереси всіма законними способами, звернуся до суду*. Зазначені дії, у випадку порушення прав споживача, будуть намагатися реалізувати 52,3% опитаних українців. Це достатньо високий показник, який вчергове підтверджує правильність обрання аудиторії нашого опитування. Але, тим не менш, майже половина опитаного українського населення свідомо не використовуватимуть легітимні засоби впливу на порушника, а збираються здійснювати такі дії, які, на їхню думку, допоможуть відстояти власні права, а саме: *буду проявляти агресію проти тих, хто порушив мої споживацькі права (8,1%); буду здійснювати дії щодо пошкодження майна чи фізичної помсти проти осіб, які ввели мене в оману (7,3%); висловлю словесні претензії тим, хто порушив мої споживацькі права (27%); нічого не буду робити (5,2%)*. Кожна з цих відповідей яскраво характеризує весь набір метаморфоз правової свідомості українського суспільства: правовий нігілізм, правовий дилетантизм та правовий інфантилізм.

Чітку залежність ми можемо прослідкувати у співставленні рівня освіти представників українського суспільства з їхніми діями у випадку, коли вони будуть введені в оману при купівлі товарів або при користуванні послугами. Чим вищим є рівень освіти у особи, тим більше ймовірність, що вона обере законний спосіб відновлення власних прав у разі їх порушення при купівлі чого-небудь. Тому, ми

можемо із впевненістю говорити про підвищений рівень прояву такого явища як правовий нігілізм у представників з середньою та професійно-технічною освітою. Особливої уваги заслуговують результати обрання такої дії, як висловлення словесних претензій тим, хто порушив споживацькі права. Варто зазначити, що такий спосіб захисту є найменш ефективним з усіх легітимних засобів відновлення порушених прав. Обрання таких дій при порушенні прав особи як споживача свідчить про відсутність фундаментальних знань про порядок дій в таких випадках, тобто про правову процедуру відновлення прав. Вивчаючи метаморфози правової свідомості, ми можемо говорити про такий вид деформації останньої в даному випадку, як правовий інфантилізм. Зазначимо, що найбільш схильними до такої метаморфози правової свідомості є категорії населення, які мають більш низький рівень освіти.

Наступним підтвердженням наявності в правовій свідомості українського суспільства такого відхилення як правовий інфантилізм є реакція опитуваних у ході дослідження на питання: «Якби український уряд ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого?». 52,3% респондентів не змогли відповісти на це питання, обравши варіант *важко відповісти, що міг би зробити*. Відсутність знань про право, правові процеси та явища, у тому числі й про процедуру правового впливу на прийняті рішення обраною цим суспільством влади, і є одним з найбільш ґрунтовних індикаторів саме правового інфантилізму.

Дуже цікавою виявилася позиція респондентів щодо відповіді на питання: «У разі, коли порушено Ваші права, в яких заходах Ви готові брати участь?». Наведемо відповіді у формі таблиці.

Таблиця 3.1

Варіант відповіді	Кількість осіб	Відсоток
збирання підписів під колективними петиціями;	243	42,1%
мирні мітинги, демонстрації;	143	24,8%
захоплення державних установ, блокування роботи державних органів;	25	4,3%
створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань;	10	1,7%
бойкот (невиконання рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування);	26	4,5%

жоден з зазначених заходів не є ефективним та припустимим для захисту своїх прав;	125	21,7%
важко відповісти.	68	11,8%

В даному випадку абсолютно незаконними способами (*захоплення державних установ, блокування роботи державних органів; створення відокремлених від Президента та уряду озброєних формувань; невиконання рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування*) боротись за власні права готові лише 10,5% опитаного населення. На нашу думку, така позиція українців є наслідком подій, які відбувались взимку 2013-2014 років. Суспільство, прагнучи європейської інтеграції, обирає саме цивілізовані, демократичні та законні способи захисту власних прав. Громадяни України розуміють можливі наслідки незаконних способів відстоювання прав та роблять свідомий вибір в бік легітимних і співрозмірних щодо наслідків способів захисту прав.

Відзначаємо, що більша частина респондентів більшою чи меншою мірою переконана, що при ухваленні законів від них нічого не залежить. Крім того, ця частина населення вважає, що якби український уряд схвалив рішення, яке обмежує їх права та інтереси, вони не мали б можливості щось зробити проти такого рішення. Зазначений прояв правового нігілізму яскраво характеризує крім стану правової свідомості українців також їхню довіру до всієї політичної системи України. Але це проблема не лише довіри до органів державної влади, а також проблема демократичного режиму нашої держави. Адже саме участь суспільства в процесі складення, обговорення та прийняття законів є формою безпосередньої демократії. А впевненість більш ніж половини опитаного населення у тому, що від нього нічого не залежить при прийнятті таких законів, а також при прийнятті рішень, які порушують права, яскраво засвідчує факт політичної кризи демократії України. Тому, наряду з фіксуванням такої метаморфози свідомості як правовий нігілізм, справедливо зазначити, що для подолання її шляхом гуманістичної трансформації правової свідомості необхідним вважається вихід із стану демократичної кризи задля забезпечення таким чином сталого розвитку суспільства і держави.

Реакція опитаної частини українського суспільства на питання про скасування смертної кари є досить неочікуваним, хоча і виправданим (44,5% виступили проти

скасування смертної кари, при тому, що 35,5% підтримують таке скасування). Зважаючи на те, які події українці пережили з 2013 року, реакція населення вважається зрозумілою, оскільки в наш лексикон увірвалися такі поняття, як війна, АТО, зрадник тощо. Саме через це, а також через відсутність змін в принципах та концепціях державного управління, що продовжують використовувати такі «методи» державної влади, як бюрократизм та корупція, відсутність обіцяних реформ, позиція української молоді щодо смертної кари, як покарання за особливо тяжкі злочини, свідчить про безумовну підтримку майже половини суспільства. В даному випадку, на нашу думку, не можна говорити про правовий нігілізм чи якусь іншу метаморфозу правової свідомості, оскільки зазначена реакція викликана не незнанням права та законів, а емоційною реакцією на ті події, які відбуваються в сучасній українській державі. Варто звернути увагу на те, що про певний рівень гуманізму в свідомості українського суспільства нам дає підставу говорити взаємозв'язок відношення осіб з різними рівнями освіти до скасування смертної кари в Україні. Відразу варто зазначити, що загальна кількість респондентів, які не підтримують скасування смертної кари є достатньо великою, що з одного боку є виразом суспільних настроїв сьогодення, а з другого – певним виявом правового нігілізму та антигуманістичної метаморфози правової свідомості сучасного українського суспільства. Зворотна закономірність полягає у тому, що чим вище рівень освіти громадянина, тим гуманістичнішим є його відношення до смертної кари. Це дає нам підстави стверджувати, що освіта, її рівень та вид, безпосередньо впливає на можливість гуманістичної трансформації правової свідомості.

Варто зазначити, що законослухняні особи (категорія людей, яка вважає, що закони, якщо ті існують, потрібно виконувати) приблизно співрозмірно однаково ставляться до скасування смертної кари в Україні. Така позиція, знову ж таки, викликана сучасним станом розвитку держави, правляча еліта якої здійснює державне управління, в більшій мірі, на «засадах» корупції та бюрократизму. Більш очевидною є позиція громадян, які зневажливо ставляться до виконання вимог закону. Основна частина таких представників суспільства вважають, що смертна кара мала б залишитися в якості покарання за особливо тяжкі злочини. Це яскравий

приклад поєднання відразу двох метаморфоз правової свідомості – правового нігілізму та правового інфантилізму. Саме зневажливе ставлення до права призводить до значної кількості випадків відсутності знання про основи правової дійсності. Безпосередній зв'язок небажання знати основи законодавства наряду з нехтуванням нормами такого законодавства є основною підставою гальмування розвитку суспільства та гуманістичної трансформації правової свідомості членів такого суспільства.

Так, серед законослухняних громадян є особи, які позитивно ставляться до смертної кари як до покарання за особливо важкі злочини. Але говорячи про метаморфози правової свідомості суспільства, зазначений результат є очікуваним. Більший інтерес викликає наступне. Люди, які вважають, що закон не призначений для його порушення у переважній більшості впевнені, що скасування смертної кари є правильним кроком в бік демократичного розвитку держави. Це вкотре дає нам підставу констатувати вже триваючий процес трансформації свідомості суспільства на засадах людяності, гуманізму та невідчужуваності основоположних і фундаментальних прав людини.

Окремо варто зупинитись на питанні довіри опитаних українців до центральних органів державної влади та місцевого самоврядування. Проблема довіри до зазначених органів є болючим питанням для українського суспільства вже дуже тривалий час. Але викликана ця проблема саме діями (або навіть бездіяльністю) представників української влади. Якби аванси та кредити довіри не видавало українське суспільство Президентам України, Прем'єр-міністрам та іншим представникам новітньої української влади в останні чверть сторіччя, зазначені члени української політичної еліти ніколи не виправдовували покладених на них надій. Звідси ми і маємо в ретроспективі надзвичайно низькі «рейтинги» певних гілок державної влади та муніципальних органів. Повна довіра до податкових органів складає 2,1% населення, до поліції – 4,2%, при тому, що на момент реформування правоохоронної системи, підтримка та довіра до нової на той час поліції складала більше ніж 60% українського населення. З прокуратурою та судами традиційно ситуація майже безнадійна: 2,9% та 1,7% підтримки відповідно. Трохи

краще ситуація виглядає у Служби безпеки України – абсолютна підтримка цього центрального органу державної влади складає 5,7% респондентів. Це пояснюється, по-перше, не публічним характером діяльності цього правоохоронного органу, а по-друге, певним професіоналізмом в діяльності. Суто політичні органи, такі як Верховна рада України та Кабінет міністрів України мають «суто політичний рейтинг» у 0,9% та 0,7% підтримки та довіри відповідно. Схожа ситуація і з Президентом України, рівень повної довіри до якого складає лише 2,1%. Але, варто зазначити, що за варіантом відповіді *переважно довіряю*, не все виглядає так безнадійно, але скоріш за все це результат не діяльності вищезазначених органів, а результат безальтернативності в сучасних умовах військових дій та затяжної кризи української економіки.

Позитивною з позиції можливої трансформації правової свідомості суспільства є реакція українських громадян на питання: «Як Ви вчините у разі загрози покарання за вчинене Вами правопорушення?». Легітимні шляхи виходу з подібної ситуацій (сприйму покарання як справедливе, тому не буду йому суперечити; буду намагатись зменшити розмір покарання або уникнути всіма законними можливостями) обрали 86,2% респондентів. Тобто переважна більшість опитаних людей готова обирати законні шляхи розвитку подій у разі вчинення правопорушення. Зазначений результат вкотре підтверджує правильність обрання вибірки опитуваних осіб (вік – молодше 45 років). Саме зазначена категорія людей є тим рушійним фактором, який дозволить нашій державі розвиватися в бік демократичних цінностей, при чому основними принципами змін в суспільстві будуть гуманізм, законність та рівність. Відповідно, саме молоде покоління українського населення є фундаментальною основою розвитку України, якому відповідає високий рівень правової свідомості з мінімальним впливом на правомірну поведінку з боку метаморфоз цієї свідомості. Зазначаємо, що під час аналізу двовимірних таблиць, ми визначили, що ставлення громадян до закону та наслідків вчинення ними правопорушень яскраво характеризує законослухняність українського суспільства. Ми можемо побачити, що більше ніж 90% представників населення, які вважають, що закони потрібно виконувати, оберуть виключно

легітимні засоби подальших дій (*сприйму покарання як справедливе, тому не буду йому суперечити та буду намагатись зменшити розмір покарання або уникнути всіма законними можливостями*). На противагу цьому, особи, які не вважають обов'язковим виконувати вимоги чинного законодавства, в своїй більшості обирають незаконні методи уникнення покарань за вчинене правопорушення (*буду шукати знайомих, які допоможуть «вирішити» справу на мою користь та буду намагатися уникнути покарання за допомогою знайомих або хабарів*). Переважна більшість української молоді досить поважно ставляться до вимог чинного законодавства хоча і зустрічаються випадки виключень з цієї гіпотези. Це пояснюється достатньо високим рівнем деформації правової свідомості, або ж ще несформованістю правосвідомості певної частини українського суспільства.

Зазначену позицію з моральної точки зору підтверджує й визначення важливості для молодого українського суспільства наступних тверджень:

- «Можливість висловлювати свою думку, не побоюючись за особисту свободу».
- «Можливість прямої публічної критики дій органів».
- «Знання громадянами власних прав та можливостей за українським законодавством».
- «Можливість у законному порядку захистити свої права без корупційної складової».

І знову ми бачимо, що значна, переважаюча частина населення (80-90% опитаних) вважають вищезазначені твердження важливими. Це означає, що значна частина українців розуміє основні засади розвитку в європейському напрямку та бажає реалізовувати можливості такого розвитку на принципах свободи думки, слова, пріоритетності прав громадян, демократизму, законності та гуманізму, виключаючи при цьому «спрощений» порядок вирішення будь-яких ситуацій шляхом застосування корупційної складової. Окрім як прагненням до європейського вектору розвитку таку ситуацію назвати ніяк не можна. І, знову ж таки, такі погляди українських громадян свідчать про належний рівень правової свідомості, який дозволяє проводити необхідні зміни в українських реаліях.

Ще цікавішою та обнадійливою позицією є реакція громадян на наступне питання: «У випадку, якщо Ваше віросповідання дозволяє вчиняти дії, які заборонені законом, чи будете Ви їх вчиняти?». 58,9% впевнено зазначили власну категоричну позицію, яка полягає у недопустимості вчинення дій, які заборонені законом, навіть у випадку, якщо віросповідання це дозволяє. Ще 20,4% виразили позицію, що вони швидше не будуть порушувати закон у зазначених випадках. Тобто, 79,3% релігійних респондентів діючий закон та правопорядок ставлять вище за релігійні норми. Розглядаючи правову свідомість, не можна не зазначити про важливість такого результату для подальшої гуманістичної трансформації правової свідомості українського суспільства.

В цьому контексті важливо зазначити, що більше 90% опитаних відповіли, що жодного разу не притягувалось до жодного виду юридичної відповідальності. Також, важливою передумовою трансформації правової свідомості суспільства є володіння основними засадами чинного законодавства України. Не менше половини українського населення володіють основами законодавства, а знання певних галузей права декларують 80% опитаних громадян. Явний вплив рівня освіти на притягнення особи до відповідальності ми можемо спостерігати у наступному співвідношенні. Чим вищий рівень освіти, тим менше ймовірність скоєння правопорушення, як ми зазначали вище, і, як наслідок, притягнення до відповідальності. Це свідчить про більшу освіченість людей з науковим ступенем або вищою освітою з основами правового порядку та правової дійсності. Тобто, особи з нижчим рівнем освіти, в тому числі правової, більше схильні до певних відхилень у правовій свідомості, а саме до правового нігілізму та правового інфантилізму.

Проводячи політику, спрямовану на популяризацію правової освіти, сприяючи більш якісному правовому вихованню громадян, держава та суспільство можуть та зобов'язані таким чином подолати негативні метаморфози правової свідомості суспільства. Саме під час отримання освіти здійснюється належне правове виховання, правовий вплив на свідомість української молоді. Приділяючи увагу саме освіті, держава має можливість шляхом реалізації людського капіталу не лише

вийти із затяжної кризи, але й стати на шлях сталого розвитку. Саме формування знань, навичок та мислення може призвести до формування такої еліти, в тому числі і політичної, яка буде спроможною реформувати всі галузі української економіки на шляху до виходу з кризи. Висока освіченість населення, як показує досвід європейських країн, сприяє підвищенню правової безпеки суспільства та створення відповідної правової дійсності.

Безпосередня залежність існує між відношенням людей до порушення закону та притягненням цих людей до відповідальності. Зазначена залежність полягає у тому, що у випадку, якщо особа вважає належним та обов'язковим порушення закону, то зростає ймовірність притягнення її до певного виду відповідальності (кримінальна, адміністративна тощо). Тобто, в даному випадку ми спостерігаємо красномовний прояв правового нігілізму з боку частини українського суспільства. І, чим більша повага громадян до закону та його вимог, чим вищий рівень обізнаності населення у чинному законодавстві, тим менше шанс на порушення закону цими особами і, як наслідок, притягнення таких осіб до відповідальності.

Але, певна закономірність у відповідях присутня і в співвідношенні цих питань: *Чи притягували Вас до кримінальної відповідальності та Як би Ви оцінили добробут Вашої сім'ї?* Зазначений зв'язок не настільки явний, але з переконаністю можна стверджувати, що чим кращим є добробут українських громадян, тим менше ймовірність скоєння ними злочинів та, як наслідок, притягнення цих осіб до кримінальної відповідальності. Зазначене співвідношення є логічним та відповідає тезі про правовий нігілізм в свідомості українців. Але, спираючись на гіпотезу про схильність молодшої частини українського суспільства до гуманістичної трансформації правової свідомості, зазначаємо, що масова частка опитаних осіб, які притягувались до кримінальної відповідальності, є досить невеликою. Все це дає підстави стверджувати, що при розумній побудові подальшого українського життя, рівень правового нігілізму буде й надалі зменшуватись. Це ж саме стосується і менш протиправних діянь з боку українського населення у вигляді порушень правил дорожнього руху, навіть у випадках крайньої необхідності. Але в даному випадку результат є не 100-відсотковою копією попереднього співвідношення, оскільки тут

присутній фактор крайньої необхідності. Тобто українське суспільство починає розуміти та адекватно оцінювати наслідки будь-яких власних дій. Українці можуть визначити співрозмірність наслідків порушення правил дорожнього руху та інших негативних наслідків у разі дотримання цих правил у випадку наявності обставин крайньої необхідності. Тобто, інколи краще порушити певний нормативно-правовий акт для уникнення більш складних негативних наслідків для власного життя, здоров'я чи майна чи зазначених цінностей третіх осіб. В цій ситуації ми бачимо, що чим заможнішою є особа, тим більше вона здатна розглядати кожен ситуацію індивідуально та приймати рішення в залежності від співрозмірних наслідків власних дій або бездіяльності.

Доказом того, що гуманістична трансформація правової свідомості вже відбувається в українському суспільстві є припущення молоддю можливості наступних дій: «Ухилятися від виконання військового обов'язку, якщо вважаєте, що війна є «несправедливою»», «Порушувати правила дорожнього руху у випадках крайньої необхідності», «Вчиняти самосуд над особами, які порушили закон, проте ухилялися від покарання». Тенденція підвищення рівня правової свідомості за допомогою належного правового виховання спостерігається і в цих випадках. Ухилятися від виконання військового обов'язку, при впевненості, що війна є «несправедливою», готові 63,3% населення. Це свідчить про те, що перш ніж сліпо виконувати вказівки керівництва держави, необхідно все ж таки розуміти події, які відбуваються в кожному випадку. Те ж саме можна говорити й про порушення правил дорожнього руху у випадках крайньої необхідності. 62,7% громадян порушують правила дорожнього руху у випадку крайньої необхідності, наприклад, для рятування чийогось життя чи майна. Звичайно, в даному випадку важлива співмірність наслідків порушення та крайньої необхідності, але розуміння кожної ситуації окремо від інших, бажання не «бездумно» виконувати встановлені норми, а аналізувати їх вплив на оточення, свідчать про правильні зрушення в правовій свідомості представників української молоді. Звідси, і готовність здійснювати самосуд над третіми особами, які порушили закон, виявили лише 27,4%. Всі

вищезазначені реакції дають нам можливість говорити про саме гуманістичну трансформацію правової свідомості українського суспільства.

У співвідношенні відповідей на питання «Чи вважаєте Ви припустимим: Вчиняти самосуд над особами, які порушили закон, проте ухилялися від покарання» з рівнем освіти респондентів ми можемо ще раз переконатись у важливості освіти, в тому числі правової, для подолання метаморфоз правової свідомості суспільства. Ми бачимо, що чим вище рівень освіти громадянина, тим меншою є ймовірність вчинення ним самосуду на особами, які порушили закон. Звичайно, ухилення від відповідальності у разі вчинення правопорушення є досить негативним явищем суспільної моралі та свідомості, але вчинення самосуду над такими особами є ознакою деформації правової свідомості суспільства. Для гуманістичної трансформації правової свідомості українці повинні відмовитись від самосуду як від незаконної помсти правопорушникам. Значною мірою на цей процес може вплинути підвищення рівня та якості освіти в державі. Оскільки особи, які мають нижчий рівень освіти, а саме середню та професійно-технічну, більше схильні до самосуду над особами, що порушили закон. Як відомо, самосудом є позасудова розправа, а демократичний розвиток на засадах європейських цінностей передбачає таку процедуру як справедливий суд. Нам необхідно якомога швидше позбутись цієї метаморфози правового нігілізму задля можливості претендувати на соціальний прогрес на засадах сталого розвитку, який передбачає гуманістичну трансформацію правової свідомості суспільства.

Дуже обнадійливим є результат співставлення думок наших співгромадян у відношенні до самосуду з їх ставленням до ймовірності порушення закону. Значна частина українського суспільства, яка не допускає самосуду, вважає що закон існує не для того, щоб його порушувати. Така послідовність у поглядах населення справляє враження готовності суспільства до підвищення рівня правосвідомості шляхом її гуманістичної трансформації на засадах законності, верховенства права, поваги до права і закону та права на справедливий суд. Оскільки в демократичному суспільстві виключно за допомогою справедливого суду можливе доведення вини особи, та за допомогою ефективно працюючої правоохоронної системи

здійснюються покарання за вчинені правопорушення. Робота всіх перелічених вище факторів є передумовою для формування дійсно громадянського суспільства, в якому немає місця думці про можливість чи обов'язковість порушення правового закону та вчинення самосуду.

Говорячи про сучасні трансформації свідомості суспільства, з огляду на ті кризові події, які відбуваються в українських реаліях, значна підтримка позиції щодо неефективності роботи українських законів вбачається логічною та послідовною. В умовах вже тривалих та триваючих військових дій на сході України, частина нашого суспільства не розуміє підстав, передумов таких військових дій, а найголовніше – не розуміють чітко за що та з ким відбуваються військові сутички в нашій державі. Звідси, суспільне невдоволення українськими законами та їхньою «роботою» також розповсюджується і на виконання військового обов'язку. Окрім того, що більше 60% опитаних відмовляться від виконання військового обов'язку, при думці, що війна є «несправедливою», більша частина цих людей вважають закони в Україні неефективними. Всі ці фактори можуть призвести до бурхливого сплеску суспільного невдоволення, що може мати певні негативні наслідки. Для уникнення небажаних наслідків таких процесів необхідним, на нашу думку, є процес гуманістичної трансформації правової свідомості на користь розумного та осмисленого підходу до вирішення будь-яких питань та проблем суспільного життя нашої держави.

З викладеного вище слідує, що логічним і послідовним є особисте відношення українців до злочинів та інших правопорушень. Це стосується і власних правопорушень, і порушень закону іншими особами. Та переважна більшість, яка вважає, що за кожен злочин має бути покарання, також на засадах справедливості та чесності відноситься і до власних правопорушень. Більше 80% осіб, підтримуючих принцип невідворотності покарання, оберуть законні шляхи дій у разі вчинення ними покарання (*сприйму покарання як справедливе, тому не буду йому суперечити та буду намагатись зменшити розмір покарання або уникнути всіма законними можливостями*). Висловлюючи тезу про надання переваги у соціологічному опитуванні особам, що не досягли 45 років, ми зазначали, що саме ця категорія

українського суспільства має бажання та здатна пройти процес гуманістичної трансформації правової свідомості. Застосування принципу невідворотності відповідальності до себе є вагомим підтвердженням нашої гіпотези, адже, якщо суспільство бажає змін, то першим кроком для цього має бути зміна в свідомості членів такого суспільства, що ми і можемо спостерігати у даному випадку.

Зворотна залежність спостерігається при порівнянні відповідей на наступні питання: «Наскільки Ви можете реалізувати власні права в нашій державі?» та «Наскільки Ви згодні з наступним твердженням: Закони в нашій державі працюють тільки на «обрану» частину населення». Зазначена закономірність полягає у тому, що, чим більше особа погоджується з тезою, що закони в Україні працюють тільки на «обрану» частину населення, тим більше її впевненість у неможливості реалізації власних прав. І, чим більше людина переконана у «роботі» законів в інтересах суспільства та самої людини, тим більше така особистість впевнена у можливості реалізації власних прав у нашій державі. Певна частка правового нігілізму у поєднанні з правовим дилетантизмом, тобто незнання правових процесів та небажання їх знати, присутня у населення, яке впевнене у «роботі» законів на благо «обраної» частини суспільства і на цій підставі відмовляються навіть спробувати реалізувати власні права. Але частина таких людей досить невелика, що є підтвердженням дії змін в правовій свідомості на засадах розумності та пріоритету мислення.

Цікавим за закономірним видається співвідношення думок людей, які вважають Україну правовою державою з можливістю ними реалізувати власні права. Безпосередній взаємозв'язок цих питань полягає у наступному. Чим більше особа схильна до думки, що Україна є правовою державою, тим більше впевненість цієї особистості у можливості реалізації власних прав у нашій державі. І навпаки, чим більше особа переконується у відсутності ознак правової держави в Україні, тим менше віра в те, що така людина має можливість реалізувати власні права в сучасних умовах. Для вирішення комплексної проблеми визнання України правовою державою, передумовами мають бути реальні можливості для реалізації прав людини в громадянському суспільстві. Для створення цих передумов необхідний

комплексний підхід з боку правлячої політичної еліти в інтеграції з самим суспільством, який полягає у планомірному реформуванні майже всіх галузей економічного та соціально-політичного буття держави. І тільки після досягнення в Україні перших успіхів при побудові громадянського суспільства, ми можемо говорити про певні результати гуманістичної трансформації правової свідомості українців та досягнення рівня праворозумного відношення до правової дійсності.

Провівши соціологічне дослідження з метою виявлення рівня правової свідомості українського суспільства та метаморфоз останньої, можна говорити про наступне. Українському суспільству притаманні перетворені форми правової свідомості. В першу чергу, правова свідомість суспільства страждає від такої метаморфози, як правовий нігілізм. Це викликано проявами нігілізму у ЗМІ, наявністю пропаганди насилля та протиправних дій, наявністю верховенства сили над верховенством закону в державі, юридичною відсталістю, правовою невихованістю основної маси населення, невпорядкованістю законодавства та відсутністю системи інформування про нові закони та норми, відсутністю рівності перед законом в державі, свідомим невиконанням органами влади законів. Зазначені дії, або ж в деяких випадках бездіяльність, призвели до такого ставлення громадян до права і правової системи, яке характеризується відповідним ставленням до виконання, в першу чергу, елементарних, простих норм; ставленням до своїх обов'язків, які на нього поклала держава; присутністю схильності до бунтарства та протистояння офіційним стандартам; негативним ставленням до соціальних цінностей, законів та стандартів поведінки, до діяльності правоохоронних органів та судів, що, в свою чергу має наслідком особистий досвід непорозуміння з правоохоронними органами.

Певній частині населення притаманні перетворені форми правової свідомості, що проявляється у ідеалізації діяльності судів та правоохоронних органів, вірі в те, що закони тільки покращують життя, а не дають привілеї для одних соціальних груп над іншими, ігноруванні дійсності та слабке розуміння нормативно-правової системи та особливостей її функціонування, схильності до ідеалізації держави та всіх її інститутів. Наука визначає подібні фактори правового буття суспільства

правовим ідеалізмом, або ж правовим романтизмом. Зазначене відхилення від адекватного сприйняття права та правової дійсності є наслідком відсутності досвіду відстоювання своїх прав та свобод, відсутності відчуття правової незахищеності, державної політики, спрямованої на ідеалізацію законів, дефіцитом політично-правової культури, відсутністю належного правового виховання, відсутністю або спотвореністю інформації про недієвість законів та правоохоронної системи.

Більш м'якою, але не менш спотвореною формою правової свідомості українського суспільства на сьогодні є правовий інфантилізм, який полягає у тому, що правові знання не сформовані або недостатньо глибокі. Виявляється ця метаморфоза правової свідомості у рівні зацікавленості у пізнанні, вивченні законів, психологічній та інтелектуальній схильності особистості до несприйняття правових знань, ставленні до всіх діячів у правоохоронній системі як до авторитетів та сліпе слідування їхнім настановам, схильності до слідування за іншими людьми.

Правовий дилетантизм, притаманний громадянам в єдності з правовим нігілізмом, виявляється у неадекватному тлумаченні правових норм, нерозумінні цілей використання права, вірі в свій високий рівень обізнаності в законах, зухвальстві при взаємодії з правоохоронними органами, відсутності зацікавленості в детальному вивченні законів, правових актів.

Єдність зазначених перетворених форм правової свідомості в суспільстві призводить до поширення хибних думок у населення про сутність законів, недовіри до влади та нормативно-правових актів, які вона приймає, і, звідси, свідоме нехтування такими законами та ігнорування вимог офіційних представників правлячої еліти.

Досягнувши прозорого виконання законів в державі, розвиваючи правове ідеологічне спрямування державної політики на засадах гуманізму, рівності та демократизму, та забезпечення належного рівня правової освіти у населення, вбачається можливим трансформація правової свідомості українського суспільства, подолання перетворених форм останньої – метаморфоз, та зміна парадигмальної концепції правової свідомості, що передбачає сприйняття права та правової дійсності на новому, більш якісному рівні – праворозумному модусі правової

свідомості, що забезпечить можливість впровадження правоздійснення на державному рівні на відміну від правореалізації.

Вважаємо за необхідне в контексті фіксації метаморфоз правової свідомості та необхідності її трансформації та формування праворозумного модусу правової свідомості поглибити дослідження праворозсудковості та праворозумності за допомогою філософських категорій «розсудок» та «розум».

В руслі нашого дослідження праворозумності важливо підкреслити особливості розумного ставлення людини до права. Філософські дослідження визначають розум як спосіб мислення, для якого характерно встановлення універсального зв'язку речей, їх сутностей [3]. «Природі розуму властиво споглядати речі не як випадкові, але як необхідні». «Природі розуму, – зазначає Б. Спіноза, – властиво сприймати речі правильно, а саме як вони існують в собі не як випадкові, але як необхідні; що й треба було довести» [4]. Розсудок такою здатністю, на думку філософів, не володіє; він лише пов'язує судження і поняття в процесі умовиводу. Розум і розсудок – філософські категорії, за допомогою яких визначаються рівні розумової діяльності людини.

Як ми вже згадали, І. Кант писав з цього приводу наступне: «Як і розсудок, розум може мати чисто формальне, тобто логічне застосування, причому він відволікається від усякого змісту пізнання, але він має також і реальне застосування, тому що сам служить джерелом походження деяких понять, які він не запозичує ні з почуттів, ні з розсудку». І далі філософ зазначає відмінність між зазначеними людськими феноменами: «... тут ми відрізняємо розум від розсудку тим, що називаємо розум здатністю, (що дає) принципи» [5].

Дослідник вчення І. Канта і його учень К. Фішер справедливо помічав, що розум і розсудок потрібно розрізняти: «Тут відкривається дійсне розходження між розумом і розсудком в сенсі І. Канта ... Поняття розсудку стосуються тільки явищ, які за своєю природою завжди умовні; поняття ж розуму відносяться виключно до безумовного, які за своєю природою ніколи не є явищем. Розум в силу своїх понять є здатність правил, які мають завжди відносне, обумовлене досвідом значення. Розум в своїх поняттях є здатність принципів, що мають абсолютне значення.

Різниця між принципом і правилом становить відмінність між розумом і розсудком. Ніяке розсудкове правило не має безумовного значення, тому що воно справедливе тільки в ставленні до явищ. У цьому сенсі і основами чистого розуму є не принципи, а тільки правила» [6]. І далі автор зазначив наступне: «Людський розум повинен стати таким неупередженим суддею, який би не слухав ніякого іншого голосу, крім голосу розумного закону. Іншого інтересу суддя або критичний розум мати не повинен, якщо він тільки хоче правильно вирішити свою власну спірну справу» [6].

Філософські категорії «розсудок» і «розум» тісно взаємопов'язані [7]. Похідні від них – «розсудковий» і «розумний» – також взаємовизначені і пов'язані. Тим часом, незважаючи на взаємопов'язаність понять «розсудок», «розум» і похідних від них, ці поняття, безсумнівно, не ідентичні. І це важливо для розуміння категорії «розумність» в праві та правовому регулюванні. У своїх міркуваннях людина зазвичай в більшій мірі використовує категорії «розсудка» як затребувані та пов'язані з його мисленням і діяльністю, що виявляється в судженнях, оперуванні поняттями і ін. У випадках, коли говорять «розсудковий», мова йде про здатність людини робити правильні, що впливають з відповідних посилок умовиводи, і оперувати поняттями. Розум – категорія більш загальна, де розумове мислення є лише необхідною умовою, мета якого – встановлення універсальних зв'язків речей, їх сутності, визначення мети і єдності протилежностей [8].

Як вже було зазначено, зміни в суспільному бутті призводять до переходу від розсудкового мислення до розумного. Звідси, і правова свідомість суспільства у зв'язку зі змінами в суспільстві трансформується за допомогою розумного мислення. Результатом такого процесу є формування праворозумного модусу правової свідомості, який характеризується можливістю розглядати всебічно та об'єктивно будь-яку життєву ситуацію за допомогою ґрунтового та фундаментального діалектичного логічного мислення, і приходять на зміну праворозсудковому підходу, який характеризується категорійним чорно-білим мисленням та вмінням проводити лише найпростіші логічні висновки [9]. Але, перехід до праворозумного мислення здійснюється лише після засвоєння права та правового буття на етапі праворозсудковості.

Механізм трансформації праворозсудковості у праворозумність може бути розкритий на основі законів діалектики. Проте досягнення істинної та всебічної праворозумності є утопічним, оскільки ці протилежності існують у постійному переході від одного до іншого у свідомості індивідуума. За законом заперечення заперечення при трансформації праворозсудковості у праворозумність має залишитися усвідомлення необхідності дотримання правових приписів, проте таке усвідомлення наповнюється новим змістом. Тобто, праворозумність по суті «знімає» праворозсудковий модус та його принципи мислення. Зникає неусвідомлене, формальне, стереотипне відношення, разом з тим, з'являється волевиявлення людини, спрямоване на розуміння того, до яких наслідків призведе поведінка. Життєздатні елементи праворозсудковості залишаються та синтезуються в праворозумності. Заперечення – це і відхід від того, що сповільнює розвиток, відхід від автоматичного виконання до осмислення, осягнення, усвідомленого вибору. Заперечення праворозсудковості праворозумністю веде до розв'язання суперечності і трансформації її у власну протилежність. Праворозумність відповідає об'єктивним закономірностям безперервного розвитку сучасного суспільства, вона виникає з праворозсудковості, є її наступницею, вбираючи в себе прагнення до законослухняної поведінки, тобто відбувається самоперехід однієї якості явища в іншу - це єдність різних аспектів правової свідомості, єдиної суперечності, процесу прогресивного саморозвитку. Перехід від праворозсудковості до праворозумності є закономірністю розвитку правової свідомості. У цьому контексті трансформація правосвідомості від праворозсудковості до праворозумності виступає як її саморозвиток. Такий саморозвиток послідовно проходить три етапи: деструктивний, що полягає у руйнуванні праворозсудковості, подоланні її негативних характеристик, кумулятивний, що проявляється у збереженні наступності та позитивних рис розсудковості та конструктивний, де відбувається перехід від праворозсудковості до праворозумності на її власній основі.

Джерелом саморозвитку правової свідомості є її внутрішня суперечність – єдність та боротьба між праворозсудковістю та праворозумністю. Ці протилежності є взаємообумовленими, одна не може існувати без іншої, що пов'язано з існуванням

явища правової свідомості як єдиної неподільної системи. Суперечлива єдність праворозсудковості та праворозумності продукує джерело саморозвитку правосвідомості у суспільстві. Єдність між праворозсудковістю і праворозумністю є відображенням сталості правової свідомості, проте така сталість є відносною і зумовлюється об'єктивними законами розвитку суспільства та його конкретно-історичним етапом. Боротьба вказаних протилежностей носить абсолютний характер, оскільки виникнення протиріч між різними сторонами правової свідомості одночасно зумовлює виникнення нових протиріч та суперечностей у подальшому, що обумовлює безперервний процес розвитку правової свідомості.

Закон переходу кількості у якість допомагає розкрити механізм трансформації правової свідомості, пояснює за допомогою яких процесів це відбувається та яким чином ці процеси зазнають кількісно-якісних змін. Кількісні зміни у таких процесах і явищах, як правове виховання, застосування покарання, законотворчість, рівень розвитку громадянського суспільства, – усе це шляхом накопичення у певний момент часу призводять до глибинних якісних зрушень та трансформації у самій правовій свідомості. Якісна зміна відбувається шляхом переходу від праворозсудковості до праворозумності, проте такий процес може бути і зворотнім, дивлячись на те, який саме масив змін накопичується. У разі зміни політичного режиму з демократичного на авторитарний чи тоталітарний відбувається і зміна кількісно-якісних характеристик правових явищ, що неминуче призведе до трансформації від праворозумності до праворозсудковості. Об'єктивне існування кількісних і якісних характеристик правової свідомості зумовлює їх нерозривну єдність та взаємообумовленість, якість відображає сталість, у свою чергу, кількість показує мінливість.

Соціальним елементом реалізації такого механізму гуманістичної трансформації є правова освіта. Впровадження правової освіти є тим важелем, що, допомагаючи усвідомити і осягнути сутність правових приписів, у кінцевому результаті допомагає досягти такого рівня правової свідомості, коли кожен громадянин є поінформованим про власні права та накопичив певний базис правових знань. Основним результатом правової освіти є те, що дотримання законів

відбувається не під страхом примусу чи покарання, а усвідомлено, наділено вольовою ознакою, завдяки існуючій внутрішній потребі особи. Правова свідомість ґрунтується на усталених власних переконаннях, звичках, досвіді, що зумовлюють усвідомлену правомірну та соціально корисну поведінку. Разом з тим, сучасне правове виховання має тенденцію до трансформації ціннісних орієнтирів від соціалістичного принципу верховенства влади до гуманістичного принципу верховенства права. Відбувається перехід від позитивістських концепцій до природно-правових, тобто змінюється сама методологія праворозуміння, що не може не вплинути на процес правової освіти. Це є наслідком заперечення праворозсудковості праворозумністю, зміни парадигми праворозуміння.

Отже і підставами та передумовами гуманістичної трансформації правової свідомості, на нашу думку, є належним чином збудована правова освіта; усвідомлення членами суспільства невідворотності відповідальності за скоєне правопорушення; створення державою «правил гри», однакових для всіх; впевненість громадян, що дотримання норм права є гарантією правової безпеки; забезпечення справедливості права та закону; забезпечення рівності всіх перед законом; ґрунтування норм права на моралі, взаємодоповнюваність норма права нормами моралі; забезпечення свободи вибору в межах правової дійсності.

Ми розуміємо, і за результатами соціологічного дослідження підтвердили, що визначальну роль у трансформації свідомості відіграють соціальн-правові практики. Для трансформації правової свідомості необхідна зміна правового буття, але ж і для зміни буття необхідна певна трансформація свідомості. Більш детально питання правової освіти, правової ідеології та їхнього впливу на гуманістичну трансформацію правової свідомості ми розгляне далі, в наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

3.2. Діалектика правової свідомості та правової ідеології в категоріях цілого та частини

За умов розгортання демократичних подій у розвитку України важливого значення набуває дотримання законності і порядку, прийняття виважених, поміркованих нормативно-правових актів, як у глобально-стратегічному сенсі, так і в певному тактичному – реалізації схвалених законів, нормативно-правових актів. Правова ідеологія як одна із фундаментальних основ буття суспільства, держави та громадян здійснює беззаперечно важливий вплив на цю діяльність. Правова ідеологія в даному випадку не тільки є засобом регулювання суспільних відносин, соціального простору, поведінки людини, а й характеризує усталені морально та правові засади функціонування суспільства. В контексті нашого дослідження, ґрунтуючись на безумовній взаємодії та взаємодоповнюваності моралі і права на шляху трансформації правової свідомості, необхідно зазначити, що правова ідеологія може зіграти чи не найголовнішу роль у процесі забезпечення сталого розвитку.

Не менш актуальним завданням дослідження уявляється намагання з'ясувати ступінь впливу правової ідеології на трансформацію правової свідомості суспільства задля подолання метаморфоз останньої, формування праворозумного характеру правової свідомості на зміну праворозсудковому модусу останньої.

Актуальність дослідження питань правової свідомості, її розвитку та впливу на таку трансформацію правової ідеології важко переоцінити. Насамперед від рівня правової свідомості суспільства і залежить подальший розвиток української держави на шляху до забезпечення сталого розвитку, адже саме народ на сьогодні має вирішити свою подальшу долю.

Спонукають до наукового пошуку також і виклики сьогодення, що пов'язуються, передусім, з фактичною трансформацією правової свідомості українського суспільства, яку ми можемо спостерігати протягом останнього часу. Відсутність єдиного підходу до аналізу механізму формування, функціонування та реалізації правової ідеології, має своїм наслідком формування в суспільній свідомості українського суспільства певних відхилень, метаморфоз останньої. Звідси є очевидним, що саме правова ідеологія стає визначним фактором формування сучасного громадянського суспільства шляхом трансформації правової

свідомості, що врешті призведе до впровадження концепції сталого розвитку та ефективного функціонування українського соціуму.

Правова ідеологія набуває особливого значення для суспільств, що трансформуються, перебувають на стадії формування громадянського суспільства шляхом трансформації правової свідомості.

Доречно стверджувати, що правова ідеологія працює на утвердження єдності сутності й духу закону, його розуміння з точки зору справедливості, подолання метаморфоз правової свідомості, формування громадянського суспільства та трансформацію правової держави в Україні.

Перш ніж розтлумачувати поняття правової ідеології, слід більш детально визначити тлумачення правової свідомості в сучасному суспільстві, та яка роль правової ідеології як елементу правової свідомості. Важливим в даному випадку є досвід розуміння та тлумачення правової свідомості в європейських державах, які вже пройшли шлях подібної трансформації, де праворозумний модус має пріоритет у суспільній свідомості.

Поняття правосвідомості зазвичай характеризується як сукупність ідей і думок про закон та про право. Відповідно до визначення правосвідомості за В. Кнаппом [10], особи мають знати про існування закону, і не повинні знати суті закону. Правосвідомість є проекцією правового поля, зокрема, об'єктивного права як системи правових норм.

Важливість правосвідомості обумовлена тим фактором, що правова свідомість як духовний прояв права, утворює проміжну ланку між об'єктивним законом і правовою поведінкою і діями [11].

Про розвиток концепції права як психологічного фактору суспільного життя говорив польський філософ права і соціолог Л. Петражицький [12]. За його словами, закон, перш за все, є психологічним феноменом, оскільки єдиним реальним законом є те, що існує в психіці людей. Людина перебуває під впливом власного досвіду застосування позитивного права та інтуїтивного права, що складається з досвіду власної совісті, ціннісної орієнтації, емпіричних доказів і фактичних правових знань особистості [13]. Зазначена концепція відомого прихильника психологічної теорії

права не відповідає напрямку нашої роботи, оскільки ми дослідили співставлення права і моралі як взаємодоповнюючих елементів на шляху до трансформації правової свідомості та домінування праворозумного модусу останньої.

Правосвідомість пояснюється за допомогою логіко-теоретичних досліджень ряду термінів, але вони не повністю ідентичні. Європейські науковці виділяють наступні аспекти відношення до правового буття:

- правосвідомість – сьогодні, найбільш часто використовуваний термін в європейській і американській правовій теорії, соціології та праві;
- почуття справедливості – частково використовуваний термін, що зустрічається в англо-американській соціології права;
- юридичне почуття – підкреслює емоційний аспект правосвідомості;
- моральні відносини співтовариства – відображає специфіку правової свідомості в суспільстві;
- інтуїтивне право – підкреслює природне право;
- KOL – знання і думки про право і закон – термін, створений і встановлений міжнародною дослідницькою групою європейських правових соціологів, – аббревіатура, що ідентифікує дослідження, зосереджені на аналізі правосвідомості [14].

У юридичній та філософській теорії, соціології сьогодні терміном, який найбільше використовується, є універсальне поняття правової свідомості.

Розглянемо правову ідеологію більш детально і в якості елементу правової свідомості, і в якості окремої, не залежної від інших понять і категорій.

Перш ніж говорити про правову ідеологію, необхідно зазначити, що представляє собою ідеологія, яких типів вона може бути з точок зору провідних українських та світових науковців.

Поняття «ідеологія» представлено великою кількістю наукових інтерпретацій, серед яких філософсько-правові тлумачення відображають даний концепт як складний соціально-правовий феномен.

Варто зазначити, що вперше поняття «ідеологія» в сучасному розумінні терміну було обґрунтовано представниками марксистської філософії та визначалось

як елемент надбудови, який є відображенням в свідомості суспільства їхнього суспільного буття [15]. Теза, безперечно, має ключовий характер в дослідженні свідомості, оскільки ідеологія є складовою свідомості, яку визначає буття.

На погляд І. В. Владленової, «ідеологія являє собою складне соціально-політичне явище, базові характеристики якого можна виділити за допомогою філософського аналізу в рамках різних підходів. Екзистенційний підхід забезпечує розуміння ідеології як програми формування особи людини, ініціатора мотивів і цілей діяльності, що ведеться в контексті онтологічного сенсу переживання» [16]. Структурно-функціональний підхід визначає ідеологію як механізм адаптації соціальної системи, що «підвищує її стійкість, ефективність взаємодії з різними компонентами, регулює внутрішні зв'язки і поведінку окремих частин системи, реалізовує взаємозв'язок між її елементами, визначає функціонування соціального знання, політичних систем, цінностей. Герменевтичний підхід уявляє ідеологію у вигляді теоретико-концептуальної схеми, яка розробляє ідеї, погляди, моделі розвитку суспільства, в якій ставиться питання про людину, котра здатна до рефлексії, розкривати горизонти розуміння: себе, свого місця в політичній системі суспільства, навколишній реальності» [16]. Подібний підхід до розуміння загальнонаукового поняття «ідеологія» найбільш влучно надає змогу досягнути багатогранний зміст категорії та виокремити ті особливості, які будуть доречними для пояснення поняття в контексті нашого дослідження. Герменевтичний підхід, на нашу думку, розкриває ідеологію також як компоненту свідомості, здатну трансформувати цю свідомість шляхом зміни суті ідеології.

Німецький дослідник К. Мангейм сутність сучасних ідеологій вбачає в необхідності співвіднесення сутності останніх «як духовних утворень» з соціальними позиціями їх носіїв як суб'єктів діяльності [17]. Говорячи про духовні утворення неможливо оминати співвідношення ідеології в інтерпретації К. Мангейма з моральним впливом на трансформацію правової свідомості, що в контексті трансформації останньої виглядає як аксіома.

Українські дослідники функціональну адекватність влади вбачають у відповідність її ідеології та політики об'єктивним потребам розвитку суспільних

відносин. Так, зокрема, А. Ф. Аблов стверджує, що ідеологія є методологією політики, її теоретичним і ціннісним орієнтиром [18]. Вказані цінності ідеології надають можливість обрати найбільш вдалі, розумні та ефективні шляхи і способи трансформації правової свідомості та, як результат, «прищеплення концепції сталого розвитку на духовному рівні».

Маючи необхідність виокремлення сутності ідеології щодо її родових форм - правової та політичної, зазначимо, що ідеологія є сукупністю основних ідей і положень, які втілюють інтереси, цінності, принципи певного суспільства, групи людей тощо.

Відповідно до вчення радянського соціолога Є. Й. Вятра, «сутність ідеології полягає в тому, що вона: а) озброює суб'єктів діяльності розумінням мети й засобів її досягнення, знанням про світ, суспільство, цінності та ідеали, дає директиви для дій; б) об'єднує своїх прихильників у межах формальних політичних структур; в) поряд з раціональними ідеологія містить у собі й емоційні настанови як певну сукупність символів, що мають спонукальне, стимулююче та мобілізуюче значення, виступають засобом інтенсифікації дій політиків, політичних партій і рухів, електорату» [19].

Більш точно поняття «ідеологія» відображене у формулюванні, викладеному Л. С. Тупчієнком, який зазначає, що «ідеологія – це система поглядів та цілей, в яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності та один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямовані на закріплення чи зміну (розвиток) даних суспільних відносин» [20]. Зазначеним вище, зокрема, обумовлюється своєчасність та актуальність даної теми, у зв'язку з чим доцільним є наукове обґрунтування ролі ідеології, а конкретно – правової ідеології, як одного із головних факторів впровадження правових цінностей незалежної держави, що має результатом якісну трансформацію правової свідомості на засадах гегелівського розумного підходу до категорії мислення.

Питанню правової ідеології в філософській літературі приділяли увагу такі учені, як В. Д. Бабкін, С. С. Алексєєв, М. І. Козюбра, М. В. Вітрук, О. М. Костенко,

В. В. Лисенков, М. І. Михальченко, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович,
В. С. Нерсисянц, М. В. Цвік тощо.

Філософське розуміння поняття правової ідеології та правової свідомості можна простежити у наукових доробках В. Брюггера, В. А. Бачиніна, М. А. Козловець, О. М. Костенка, Ю. М. Оборотова, С. М. Сливки, Ю. І. Римаренко, Ю. Ж. Шайгородського та ін.

Для правової ідеології, згідно з українським дослідником О. В. Петришиним, характерне «цілеспрямоване наукове осмислення феномену права та різних аспектів його цінності, проникнення в сутність правових явищ, виявлення існуючих закономірностей і зв'язків між ними та формування на їх основі догми права» [21].

Сутність терміну «правова ідеологія» визначається у наступному: а) як сукупність ідей, поглядів, уявлень, принципів, що у концентрованому вигляді відображають і оцінюють правову дійсність; б) як теоретико-філософське осмислення права як цілісного інструмента регулювання основних сфер суспільних відносин [22].

Головна функція правової ідеології вбачається у впливі на процес формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, на зміцнення в суспільстві правових знань. Зазначене завдання набуває особливої актуальності у зв'язку з критичним станом правосвідомості, що знаходить свій вияв в ігноруванні законів, правовому нігілізмі та інших формах деформації правової свідомості. Формується новий запит на зміни, адекватна відповідь на який пов'язується у тому числі і з теоретико-методологічним потенціалом правової ідеології.

У Великому енциклопедичному юридичному словнику правова ідеологія представлена як «система правових ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність» [23]. Правова ідеологія передбачає цілеспрямоване осмислення феномену права та його ціннісних орієнтирів, осмислення сутності правових ідей та закономірностей і зв'язків між ними. Правова ідеологія включає в себе: 1) правові погляди, теорії, переконання; 2) правові поняття та категорії; 3) правові принципи. Провідним елементом правової ідеології виступає інтелектуальна правова ідеологія, яка поряд із правовою

психологією входить до структури правосвідомості. При цьому наголошується, що неможливим є окреме існування правової психології і правової ідеології, оскільки вони перебувають у тісній взаємодії [23]. Зазначена структура правової ідеології повністю відповідає нашому розумінню правової ідеології, необхідної для трансформації правової свідомості.

Дане визначення є достатньо обґрунтованим, яке одночасно відображає структуру правової ідеології. Так, перша складова – правові погляди, теорії і переконання – формують психолого-правову складову правової ідеології. Український дослідник правової ідеології Н. М. Оніщенко вважає правовими поглядами сукупність наукових підходів щодо наукового тлумачення певних явищ, процесів, відносин та інших феноменів наукового знання у цілому і юридичної науки зокрема [24]. Правові погляди відтворюють в свідомості людини суспільні явища в контексті праворозуміння, що відповідає нашій інтерпретації праворозумності як вищого модусу правової свідомості.

Правові теорії як складова правової ідеології є науковими дослідженнями у сфері права, котрі висвітлюють і узагальнюють фундаментальні та прикладні проблеми сучасної науки. Саме даний науково-теоретичний масив і стає фундаментом для усвідомлення суспільної значущості і цінності права, що і є основою правової ідеології. Переконання ж як системний елемент правової ідеології так само носять стереотипний характер, створюючи ціннісні нормативи [24]. Варто зазначити, що переконання ми розглядаємо також в якості соціального інструменту та методу державного управління. З допомогою таких переконань держава в особі її органів досягають певних успіхів на шляху до трансформації правової свідомості в контексті розумного модусу мислення.

Необхідність трансформації правової ідеології, а звідси і правової свідомості, розглянута як діалектика філософських категорій «цілого» і «частини», пояснюється потребами сучасного розвитку, в основі якого – законність і правопорядок, формування системи правових ідеалів і норм, справедливості, формування правової держави і громадянського суспільства, трансформація правової свідомості, забезпечення концепції сталого розвитку під час реформування держави.

В цьому сенсі правова ідеологія може бути розглянута як складова ідеології суспільства, що є сукупністю «взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій» [25].

У сучасній правовій науці використовуються й інші підходи до розкриття змісту і структури правової ідеології. Так, А. І. Луцький зазначає, що ідеологія є системним утворенням, що включає в підсистеми такі різновиди ідеологій, як громадська ідеологія, державна, національна, моральна, політична, правова. Намагаючись розкрити структуру та зміст правової ідеології, А. І. Луцький виходить із сутнісного, ціннісного аспектів ідеологічного механізму її формування [26].

Слід зазначити, що у філософсько-правовій науці склалися декілька підходів щодо розуміння сутності правової ідеології: переважна більшість науковців розглядають її як невід'ємну складову правосвідомості. Інші зазначають про правову ідеологію як про самостійний соціально-філософський та правовий феномен. Потенціал та розвиток правової ідеології пов'язуються в будь-якому випадку з метою формування правової держави та громадянського суспільства в Україні, трансформації правової свідомості – як результат, та досягнення в процесі реформування сталого розвитку як концепції безперервного та безпечного розвитку.

До зазначених підходів можна із впевненістю додати гіпотезу, відповідно до якої правова ідеологія та її формування покликана забезпечити трансформацію правової свідомості українського суспільства задля подолання метаморфоз останньої та формування праворозумного модусу правової свідомості. В контексті нашого дослідження правова ідеологія є невід'ємною складовою правової свідомості. Тому їх співвідношення можна розуміти як діалектику цілого і частини.

У ряді досліджень цього напрямку можна виокремити обґрунтування сутності правової ідеології як: а) сукупності ідей, поглядів, уявлень, принципів, що у концентрованому вигляді відбивають і оцінюють правову дійсність [27]; б) теоретико-філософське, а також повсякденно-побутове осмислення права як цілісного інструмента регулювання основних сфер суспільних відносин [28, с. 28–30]; в) систему правових знань, ціннісно орієнтованих поглядів на суспільство, тенденції та перспективи його розвитку [29].

При цьому функціональне призначення правової ідеології ми розуміємо у забезпеченні впливу на формування і розвиток правової і моральної свідомості, світогляду та трансформації правової свідомості. Феномен правової ідеології дозволяє долати стереотипи пострадянської свідомості, коли термін «ідеологія» відповідав тоталітарному режиму та вважався його атрибутом. Наразі правова ідеологія в контексті нашого дослідження покликана забезпечити трансформацію правової свідомості, досягаючи формування праворозумного модусу останньої, задля забезпечення сталого розвитку суспільства та держави.

Російський дослідник П. П. Баранов зазначає: «Правова ідеологія представляє собою більш високий, науково-теоретичний, концептуальний рівень правосвідомості, більш глибоке осягнення людьми правових явищ суспільного життя», постає «внутрішньою єдністю наукових положень, ідей, теорій і вчень, що характеризують ... правову систему» [30 с. 475, 476]. Зазначена інтерпретація правової ідеології не відповідає сформованим на сьогодні концепціям правової ідеології, оскільки правова ідеологія не може бути рівнем правової свідомості, тим паче в контексті відповідності діалектичним категорія цілого і частини правова ідеологія в такому випадку виступає складовою частиною правової свідомості.

Структура правової ідеології, на погляд Р. А. Калюжного проявляється у її функціональному застосуванні. Так, вчений стверджує, що правова ідеологія «виражена: по-перше, як різновид правової діяльності та взаємодії різних суб'єктів права; по-друге, як сукупність заходів, завдань, програм, настанов для досягнення певних цілей (насамперед, розбудови правової держави і захисту прав і свобод людини та громадянина); по-третє, як соціально-правове явище, іманентно пов'язане із правовою культурою і правовою свідомістю; по-четверте, як правова категорія» [31]. Досить широке розуміння правової ідеології дає нам можливість застосовувати розширений категорійний апарат діалектики для визначення впливу зміни правової ідеології на трансформацію правової свідомості суспільства як вплив зміни частини на зміну цілого.

Правова ідеологія, відповідно до вчення естонської дослідниці С. Каугія, являє собою систему принципів, що стосуються правових ідей, теорій і поглядів однієї

соціальної групи або інші інтереси певної соціальної групи. Основними характеристиками правової ідеології є такі [32]:

- систематичне вираження формулювання інтересів соціальної групи в суспільстві;
- розвиток ідеологами тієї чи іншої соціальної групи;
- бажання реалізувати свої можливості через засоби масової правосвідомості;
- використання правової ідеології в практичній юридичній діяльності даної групи.

Варто підтримати низку концептуальних положень щодо правової ідеології. Так, розглядаючи функціональні характеристики правової ідеології як елемент правової системи сучасного суспільства, потрібно говорити про вплив: по-перше, правової ідеології на правосвідомість; по-друге, на інші елементи правової системи; по-третє, на суспільство загалом. Оскільки під час виконання деяких функцій правовою системою сучасного суспільства використовується ресурс правової ідеології, то ці функції доцільно вважати соціальними функціями правової ідеології. Правова ідеологія – практично орієнтований світогляд, раціоналізована правосвідомість, що володіє механізмом трансляції свого змісту [33].

На сучасному етапі функціонування правової ідеології зумовило формування відповідних напрямів у її розумінні. Дослідник сучасних проблем правової ідеології А. І. Луцький виділяє такі сучасні течії: 1) позитивістське трактування правової ідеології; 2) природничо-правова модель правової ідеології; 3) екзистенціалістський підхід до правової ідеології; 4) феноменологічний підхід до правової ідеології [34, с. 134].

Позитивістське трактування правової ідеології полягає, на погляд А. М. Ковтонюк у тому, що «позитивне право формується відповідними державними органами за допомогою відповідної процедури на певний час і з певним змістом. Якщо зобов'язуюча сила природного права не забезпечується ніякими реальними санкціями, то за нормами позитивного права стоїть державний апарат примусу». Прихильники ж природного права говорять, що норми права настільки є очевидними, та їх не потрібно доводити, як, наприклад, закони логіки. Для їх

реалізації застосування примусу не є необхідністю. Прихильники ж правового позитивізму говорять про чинне право як про примусову систему і не вимагають справедливості під час їхньої реалізації. Тому, природне право є вільним від примусу порядком, а позитивним правом виступає система норм примусу. Держава, яка є органом, що здійснює примус – найважливіший гарант їх перетворення в життя [35, с. 40-43]. На наш погляд, юридичний позитивізм як напрям у правовій ідеології складає надзвичайно важливий сегмент сучасного правового менталітету в Україні, що є характерним для пострадянського синдрому правомислення. Проте його негативні якості призводять до хибного уявлення про правову систему, до патерналістського сприйняття держави та інші викривлення правосвідомості.

Водночас екзистенціалістський підхід до правової ідеології демонструється усвідомленим ставленням до правових норм, де правилами виступають не лише закони, а власне усвідомлене прагнення їх дотримуватися. На погляд А. І. Луцького, у такому трактуванні набувають юридичної сили побутові поняття «справжня істина», «людська справедливість» тощо. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології на такому ґрунті відображається в тому, що екзистенція будь-якого правового рішення суб'єкта правовідносин розглядається науковцем як суб'єктивно-вольове рішення, розраховане на ідейне впровадження в ситуації соціальної взаємодії. Розвиваючи цю думку, вважаємо, що ідеологічно очікувана правова поведінка громадян (рівень законослухняності) формується на основі екзистенції природного права, тобто «живої» правової ідеології з урахуванням практичних реалій життя [36, с. 13].

У правовій ідеології феноменологічний підхід до розуміння правового буття виходить з усвідомлення права та правових явищ як феноменів, що можуть розумітися не тільки раціонально, але й чуттєво [37, с. 101]. Феноменологічний підхід в контексті тематики нашого дослідження є дуже значимим, оскільки дозволяє застосовувати у праві екзистенційну методологію.

Правова ідеологія у різних країнах у першу чергу спирається на ментальні основи суспільства. На наше переконання, правова ідеологія – це інструмент формування та функціонування правосвідомості, що має своїм наслідком результат

у вигляді формування правового менталітету. Правовий менталітет, на наше переконання, є нічим іншим як правовою свідомістю з яскраво вираженим напрямком, яка сформувалась як результат визначення національної ідентичності та вектору розвитку суспільства. Тут ми спостерігаємо кореляцію правової ідеології та менталітету у вигляді впливу змін в ідеологічній складовій на зміни в менталітеті, по суті – в правовій свідомості.

Н. М. Оніщенко не погоджується із таким твердженням тому, що правова ідеологія, на його думку, виступає самостійним соціально-правовим феноменом, який має інструментальне значення. Правосвідомість, зазначає вчений, може існувати без правової ідеології, за допомогою якої вона може культивуватися. Наприклад, норми звичаєвого міжнародного права характеру *jus cogens* – це результат усвідомлення важливості імперативу заборон. Такі норми виражають правосвідомість, проте продукування даного принципу може бути у формі правової ідеології, а якщо продукування не здійснюється, а норми визнаються - у такому разі потрібно констатувати наявність правосвідомості як самостійного феномену, не пов'язаного із правовою ідеологією як процесом [24]. Наша позиція, на відміну від розуміння дослідника, ґрунтується на визнанні діалектичної єдності правової свідомості та правової ідеології як цілого і частини, а отже правова ідеологія, в контексті нашого дослідження, виступає не самостійним елементом, а структурною частиною правової свідомості.

Відповідно, в нашому дослідженні правова ідеологія розглядається як структурний елемент правової свідомості та складова ідеологічної функції держави, державної правової політики. І в цьому сенсі не можна не погодитися з А. С. Сиротіним, який стверджує, що правова ідеологія впливає на правову політику держави, визначає перспективи розвитку пріоритетних напрямів сфери правового регулювання, планування правотворчої діяльності органів держави, формування поваги до права тощо [38, с. 15]. На нашу думку саме правова ідеологія може постати тим необхідним елементом впливу держави на трансформацію правової свідомості суспільства для формування у громадян праворозумного модусу. Цей процес є взаємовигідним, оскільки, застосовуючи термінологію Е. В. Ільєнкова,

суспільство вчиться мислити, а держава створює умови для забезпечення сталого розвитку такого суспільства.

Для цього правова ідеологія має відповідати певним вимогам. Так, О. В. Петришин формулює такі вимоги, визначаючи, що «правова ідеологія повинна: 1) формуватися на основі пріоритету загальнолюдських стандартів і цінностей, зокрема, верховенства права і закону, принципів демократії, прав і свобод людини і громадянина тощо; 2) будуватися на критичному сприйнятті вітчизняного і зарубіжного історичного досвіду, вивченні нових поглядів та підходів до правових явищ; 3) орієнтуватися на досягнення соціального і політичного компромісу, раціональне поєднання інтересів особи, суспільства і держави, виходячи при цьому з тези, що саме людина, її права та свободи визнані найвищою соціальною цінністю» [39]. Додамо до цього, що правова ідеологія має забезпечити трансформацію правової свідомості, визначивши розумний модус мислення в якості пріоритетного під час процесу праворозуміння.

З огляду на це, зазначає А. М. Буховець, ідеологія може розглядатися і як предтеча права, як своєрідний правоутворюючий фактор [40, с. 6], з чим не можна не погодитись, досліджуючи правову ідеологію як частину правової свідомості та фактор її трансформації.

Отже, сучасна наука визначає правову ідеологію у якості складової правової свідомості, яка є формою систематизованого та теоретичного знання. Саме так визначає сутність правової ідеології, зокрема, В. Л. Толстенко, стверджуючи, що вона, будучи визначним складовим елементом у композиції правової свідомості, «являє собою систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, концепцій, які формуються в суспільстві (самостійно або завдяки цілеспрямованій державній діяльності)», відображає «існуючий стан правовідносин», визначає «основи суспільного сприйняття правопорядку», встановлює «основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави» [41, с. 14].

Таким чином, ми бачимо, що правова ідеологія нерозривно пов'язана з правовою свідомістю. Формування правової ідеології суспільства має наслідком

формування та зміну правової свідомості суспільства. Наголошуємо на тому факті, що саме за допомогою зміни правової ідеології можливим вбачається трансформація правосвідомості суспільства та подолання таких метаморфоз, притаманних масовій правовій свідомості українського суспільства, як правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм та правовий дилетантизм. Важливим є той фактор, що зазначена трансформація правової свідомості має здійснюватись в напрямку праворозумності. Задля подолання праворозсудкового характеру української правосвідомості та піднесення її на більший якісно високий рівень, вважаємо необхідним формування правової ідеології, побудованої на принципі розумності, що передбачає розумне ставлення до права в інтерпретації цього поняття на підставі категорійного апарату.

Проаналізувавши в нашому дослідженні поняття розсудок і розум та вивівши власну концепцію модусів правової свідомості у вигляді праворозсудковості та праворозумності, необхідно дослідити, яким чином правова ідеологія, як складова правової свідомості, здатна трансформувати цю правову свідомість на засадах розумного підходу до праворозуміння.

Процес формування правової ідеології має бути здійснений на основі утвердження нашої країни як соціальної, суверенної, правової та демократичної країни, що має підпорядковуватись принципу формування та трансформації правової свідомості в уніфікованій єдності з морально-етичними засадами функціонування суспільства.

Сучасні виміри правової ідеології в Україні засвідчують її інструментальний характер. На погляд Н. М. Онищенка, правова ідеологія – це сукупність юридичних стереотипів, яка сформована у правових принципах, ідеях, доктринах і нормах, що виступає інструментом формування правосвідомості у суспільстві і відіграє головну роль у подоланні правового нігілізму та інших негативних соціально-правових явищ. Важливість і значення правової ідеології полягає у тому, що даний інструмент впливу на правосвідомість здійснює формування ставлення індивідів до регулюючої функції права, визнання обов'язковості і універсальності правових норм [24]. Тим важливішим стає роль правової ідеології як компоненти правової свідомості в

контексті сталого розвитку. Оскільки саме за допомогою належним чином сформованої правової ідеології в суспільстві можливим є формування в державі дійсно потужного громадянського суспільства. І в такому випадку правова свідомість зазначеного суспільства обов'язково має носити розумний характер з позиції праворозумного модусу правової свідомості.

Будь-яка держава, незалежно від форми правління, політичного режиму, який вона уособлює, не може не підтримувати, не захищати, більше того – керуватися в своїй діяльності певною ідеологією як ціннісно-раціональною формою мотивації політичної поведінки, світоглядної основи політики [24]. Саме завдяки діяльності держави ідеологія, якою вона керується, знаходить пояснення у світосприйнятті її громадян, світобаченні та світовідношенні, морально-правових засадах діяльності держави, її посадових осіб, соціальній політиці тощо. Ідеологія постає таким чином як реальна сила, що відіграє важливу роль життєдіяльності країни, суспільства і держави. Відсутність ідеології реформування українського суспільства негативним чином, на думку багатьох науковців, позначається на соціальній трансформації органів державної влади, країни і суспільства, добробуті громадян, міжнародному іміджі України.

Правова ідеологія, на нашу думку, є вищою формою досягнення правової дійсності. Вона має встановлювати та утверджувати найвищі соціальні цінності, стандарти життя та складові розвитку. Тому, правова ідеологія формує об'єднавчий підхід до створення та функціонування правової дійсності та, як наслідок, правоздійснювальної форми правового буття в державі.

Правова ідеологія, на думку українського дослідника М. П. Недюхи надає можливість:

а) виокремити вектори соціального розвитку, а також шляхи, правові інструменти їх досягнення;

б) впровадити правові механізми врегулювання взаємовідносин як в середині влади, так і соціуму, правові регулятори діяльності країни, держави і суспільства як суцільного простору, що функціонує та розвивається згідно з вимогами, запитами і потребами інтересів нації;

в) надати правову оцінку суспільно-політичній ситуації в країні в аспекті близькості до соціальної мети, стандартів якості життя, суспільного порядку і справедливості [22].

Зв'язки правової ідеології з політикою держави можуть забезпечуватись:

- «виробленням й обґрунтуванням правової політики держави. При цьому визначаються й обґрунтовуються цілі та етапні завдання правового регулювання суспільних відносин, принципи права та його системи, принципи законності та правопорядку» [22].
- визначенням та науковим обґрунтуванням перспектив розвитку національної системи права, її гуманізації.
- визначенням пріоритетних напрямів правового регулювання окремих галузей державної правової політики – економіки, політики, соціальної сфери тощо.
- формуванням правової позиції суб'єктів права як обумовленої ступенем усвідомлення ними соціальної цінності права та переконаності у «необхідності її дотримання, внутрішньої готовності до дії чи бездіяльності в юридично значущій ситуації шляхом» [22].
- формуванням поважного ставлення до закону та права. Інтелектуальний аспект поважного ставлення до права є позитивним впливом на свідомість та поведінку суб'єктів права [38, с. 15].

Говорячи про роль правової ідеології під час здійснення правової політики, варто акцентувати увагу на тому, що будь-яка держава здійснює ідеологічну функцію, завданнями якої є морально-правова та ціннісна консолідація суспільства.

Здійснюючи ідеологічну функцію, право набуває статусу інструменту ідеології. Стан розвитку сучасних держав доводить, що роль права у вирішенні ідеологічних завдань поступово зростає. З іншого боку, ідеологічна функція в теоретичній науці завжди займала важливе місце в системі функцій права.

Однак у будь-якому випадку ідеологічна функція держави спрямована на формування правової та політичної свідомості громадян, утвердженню цінностей правової держави та громадянського суспільства, єдності народу. [42, с. 115]. А це

означає, що Основний Закон має розглядатися як політичний, правовий та ідеологічний акт вищої юридичної сили.

П. І. Новгородцев на початку ХХ століття писав: «...нові завдання правової держави... вимагають... застосування моральних, виховних засобів, інших факторів суспільного впливу на розум і характер людей» [43, с. 370].

Далі пропонуємо розглянути процес формування правової ідеології, її впливу на відношення суспільства до права та правових явищ, на прикладі всім відомих подій, що відбувались і відбуваються в Україні з осені 2013 року. Визначимо, що зміна правової ідеології, як складової правової свідомості, здатна сформувати в свідомості людей праворозумний тип мислення та оцінки правових процесів.

Події останніх років характеризуються систематичними порушеннями прав та свобод людини, нехтуванням суверенітетом та незалежністю нашої держави, зокрема, масовим вбивством з боку владних структур мирних демонстрантів під час Революції гідності (2013-2014 рр.), розгулом сепаратизму всередині держави, наростаючою зовнішньою воєнною агресією і т. ін. З огляду на це, можна констатувати жорстку боротьбу двох антагоністичних ідеологій, якими є ідеологія насилля та тоталітаризму, і ідеологія, що ґрунтується на природно-правових цінностях, яка спрямована передусім на людину як вищу соціальну цінність, що по суті закріплено в Конституції України.

Підчас безкарного катування та вбивства співгромадян за вказівкою вищих посадових осіб держави, вищою цінністю у державі виявилася не особистість, а інтереси олігархів. А силові формування фактично гарантували необмежену владу Президента через силове придушення мирних демонстрацій громадян, які відкрито заявили свою позицію стосовно політики існуючої влади [24].

Саме це показало існуючий конфлікт ідеологій всередині країни, коли сподівання народу не співпадали з переконаннями влади. В даному випадку, зважаючи на конфлікт ідеологій народу та представників державної влади, навіть основоположних цінностей, визначених в Конституції держави, виявилось недостатньо для захисту громадян.

Крім цього, варто зазначити про важливість розумного модусу мислення в свідомості суспільства в контексті прийняття певних рішень. І це стосується не лише рішень вищих посадових осіб держави, але й рішень кожного члена суспільства. Вкрай необхідно замислюватись над наслідками певних власних рішень, в тому числі – над правовими.

Правова свідомість та її модуси, які ми розглянули в нашому дослідженні, грають дуже важливу роль в цьому. Доведемо це через дослідження суспільної поведінки під час проведення так званих «референдумів» щодо від'єднання від України, проведених в окремих районах Донецької та Луганської областей навесні 2014 року. Кожна особа має розуміти наслідки, які спричинить навіть рішення з'явитись на такому «референдумі». Звичайно, не всі володіють знаннями законодавства, але, приймаючи подібне рішення, особа зобов'язана дізнатись про наслідки такого рішення. Відсутність волі та ідеологічного переконання оволодіти такою інформацією призвело до того, що члени суспільства, які були присутніми на «референдумі» навіть не знали про те, що питання території в Україні, відповідно до Конституції, вирішуються виключно на всеукраїнських референдумах, а місцеві референдуми законодавчо не врегульовані. Звичайно, інформаційна пропаганда та відсутність об'єктивних знань щодо ситуації в державі також зіграли свою роль у згаданих подіях, але елемент праворозсудкового модусу правової свідомості, який в даному випадку полягав у безумовній довірі правлячого на той момент «клану», виявився фундаментальною рушійною силою, завдяки якій громадяни прийняли рішення, результати якого переслідують їх й до сьогодні.

Тому, трансформація правової свідомості суспільства на засадах праворозумності, є основною метою формування національної правової ідеології, яка буде ґрунтуватися на основоположних демократичних цінностях сучасного цивілізованого суспільства.

Відсутність в Україні на той момент об'єднаної національної ідеології є однією з причин розвитку сепаратизму, анархії та інших деструктивних тенденцій. На переконання М. А. Козловець, «відсутність державної, демократично орієнтованої ідеології призвела до штучної ідеологізації функцій влади

регіонального рівня, до проблем свободи слова і розвитку інститутів громадянського суспільства. Відсутність єдиної ідеологічної концепції не дає змоги виробляти цілісну політику і в економіці, і в соціальній сфері» [44]. На нашу думку, така ідеологія має відповідати наступним вимогам: державна ідеологія має бути направлена на об'єднання людей та виключення національних суперечностей; основним принципами ідеології має бути свобода, справедливість та гуманізм; державна правова ідеологія не має бути примусовою, адже завдяки реалізації попередніх положень, вона повинна мати обґрунтований характер, наслідком чого стане добровільне сприйняття такої ідеології.

В Україні держава поки що, нажаль, не справляється із зазначеною місією. Хоча певні рухи в напрямку формування національної правової ідеології вже можна спостерігати й сьогодні, але українське суспільство вимагає більш активної діяльності в цьому напрямку з боку держави.

Правова ідеологія «спроможна посприяти законодавчому забезпеченню шляхів становлення України як країни, правової держави і громадянського суспільства, суттєво посилити вітчизняну правову систему, складовою якої вона є разом із законодавством і юридичною практикою» [45, с. 27-30]. «Будучи уособленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм осмислює соціальну реальність під кутом зору нинішнього і уявного станів права, шляхів їх досягнення, відповідно до якого формує правосвідомість суспільства, окремої особистості, сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та особливості функціонування політичного режиму тощо» [22]. Не можна не погодитись із зазначеною думкою. Саме формування правової свідомості суспільства і є основною метою створення та підтримання державної правової ідеології. Єдине, що варто зазначити, це те, що зазначена правова свідомість має носити праворозумний характер. Тому, вбачається, що основною метою формування правової ідеології є трансформація правової свідомості від засад праворозсудковості до вищого модусу правової свідомості – праворозумності. Оскільки, як показало наше дослідження,

українському суспільству притаманні ознаки праворозсудковості, то трансформація правової свідомості цього суспільства на принципі право розумності є досить важливим завданням формування належної правової ідеології.

Як ми вже зазначали в дослідженні співвідношення правової свідомості та правової ідеології, доцільно застосувати філософські категорії «ціле» та «частина». У межах філософії нового часу при вирішенні співвідношення між цілим та частиною спиралися на досягнення науки, стверджуючи, що ціле являє собою сукупність всіх частин. Т. Гоббс у праці «Про тіло» надав визначення цілого та частини, обґрунтовуючи, що частина є те, що можна порівняти з іншим явищем, складовою якого частина є. Ціле ж представляє собою те, що утворюється з частин та таке, що ділиться на частини [46, с. 144].

На думку Р. Декарта, який винайшов аналітичний метод мислення, ціле є більшим від його частини. Сутність аналітичного методу полягала у розчленуванні цілого на певні складові частини [47, с. 259].

Г. В. Ф. Гегель стверджував, що не існує цілого поза частинами, ціле має сенс тільки через його частини, проте воно не дорівнює ані сукупності частин, ані їх властивостям [48, с. 275].

В питанні співвідношення цілого та частини склалося три основних підходи, а саме: холізм, який виходить з якісної своєрідності та пріоритетності цілого над його частинами (ціле завжди щось більше ніж сума його частин), меризм, який пояснює упорядкованість світу, виходячи з того, що ціле є сукупністю частин (сумативний підхід), від якої залежить його якість та антиномізм, як діалектичне протистояння цілого та частини.

Виходячи з наявних підходів, необхідно дослідити співвідношення правової свідомості (цілого) та правової ідеології (частини). Категорійне співвідношення частини та цілого є відношенням, що їх об'єднує і одночасно спричиняє появу нових якостей та закономірностей. У межах цієї діалектичної єдності не тільки частини створюють ціле, але й якісні характеристики цілісності впливають на частини, трансформуючи їх.

Так, правова ідеологія представляє собою не тільки специфічність цілого, але і певну своєрідність. Правова ідеологія відокремлена від правової свідомості та є автономним утворенням. Властивості правової свідомості не зводяться до переліку властивостей її складових. Відношення правової свідомості та правової ідеології, їх єдність утворює сукупність якісно нових властивостей, не притаманних їм у разі їх розчленованості.

Діалектична єдність правової свідомості та правової ідеології, призводить до виникнення нової якості, яка не дорівнює сумі їх властивостей, проте така єдність визначається взаємодією цих частин. Правова свідомість являє собою єдність її частин у багатоманітності їх зв'язків, правова ідеологія є складовою цілісності і своєрідності. Властивості правової свідомості не є сукупністю властивостей правової ідеології, охоплюючи властивості складових, що входять до правової свідомості, правова свідомість наділена додатковими властивостями, що носять більш високу якісну характеристику. Правова свідомість впливає на правову ідеологію за допомогою цих характеристик і тим самим впливає на себе, що являє собою саморозвиток даного явища. Сукупність частин призводить до виникнення нових інтегративних властивостей правової свідомості, що не притаманні окремо її складовим. У цьому аспекті правова свідомість наділена ознакою інклюзивності (від франц. *inclusif* – той, що включає в себе), оскільки, вміщує в себе правову ідеологію, одночасно не поглинаючи її.

Правова свідомість складається з її складових частин, синергетичне поєднання яких продукує нову якість, що не властива частинам у їх роз'єднаності. Не суттєво, чи правова ідеологія передує правовій свідомості, оскільки правова ідеологія не існує відокремлено від її усвідомлення. У співвідношенні правової свідомості та правової ідеології, перша виступає базисом, тобто будь-які зміни правової ідеології не торкнуться зміни правової свідомості як цілісності. Складові правової свідомості є структурованими та взаємопов'язаними, зв'язок між правовою свідомістю та правовою ідеологією надає правовій свідомості ознаку системності та синергізму.

Отже, з отриманням незалежності Україною у 1991 році вітчизняна система поступово перейшла на принцип ідеологічного плюралізму, що було закріплено у

Конституції України. Варто зазначити, що такі норми закріплені майже у всіх сучасних демократичних країнах світу, розвиток яких спрямований на забезпечення функціонування стандартів соціальної, правової держави. Разом з тим, багатоманіття ідеологічних установок, які характерні відповідним сферам життя суспільства, є суттєвою перешкодою на шляху до формування відповідної загальнодержавної ідеології, у тому числі в правовій сфері, яка б була сприйнята і підтримана переважною більшістю громадян. Державна політика в такому випадку полягає у досягненні єдності в умовах визнання права на різні погляди. В правовій сфері така єдність досягається через визнання верховенства права, необхідності виконання законів та водночас через можливість дискусій в межах законодавчого органу та серед науковців щодо сутності таких законів.

Таким чином, вбачається, що єдино можливим варіантом формування концептуально визначеної державно-правової ідеології в умовах наявності ідеологічного плюралізму є забезпечення втілення на конституційному рівні положення, згідно з яким в Україні визнається багатоманітність ідеологій, що відображають світогляд, систему поглядів та уявлень, які виражають відповідні цінності різних соціальних груп та окремих індивідів, однак не суперечать змісту положень загальної, об'єднуючої для народу України державно-правової ідеології, в якій виражені вищі соціальні цінності Української держави та суспільства. При цьому визначальним є те, щоб сформована на загальнодержавному рівні правова ідеологія не нав'язувалася суспільству за допомогою примусу, а була б сприйнята, усвідомлена та підтримана ним як прогресивна через комунікативний елемент соціальної діяльності в цілому. Тому, першочерговим завданням сучасної демократичної, правової держави визнається забезпечення формування такої загальнодержавної правової ідеології, яка б відповідала суспільним очікуванням та була б усвідомлена таким суспільством як основа подальшого правового розвитку в цілому. В цьому контексті варто зазначити, що ця правова ідеологія має бути направлена на трансформацію правової свідомості українського суспільства, якому на сьогодні притаманний праворозсудковий модус, а саме категорійне «чорно-біле» правове мислення, або ж взагалі відсутність будь-яких знань про право, правові

явища та правові процеси. Основним же завданням є формування праворозумного напрямку правового мислення, який характеризується процесом усвідомлення права за допомогою ідей та принципів; всебічний та об'єктивний аналіз життєвих ситуацій за допомогою ґрунтовного та фундаментального діалектичного логічного мислення; дослідженням кожної події індивідуалізовано, шляхом застосування основних законів діалектики.

Тому можна з впевненістю стверджувати, що основним вектором розвитку і трансформації правової свідомості суспільства від праворозсудковості в праворозумність, безумовно, є побудова та підтримання на належному демократичному рівні правової ідеології, що формується на принципі гуманізму суспільних відносин.

Таким чином, спираючись на вищезазначене, можна стверджувати, що рівень усвідомлення правових процесів (правової свідомості) як посадових осіб держави, так і пересічного громадянина є важливим фактором розвитку суспільства. В той час, коли праворозсудковість суспільства та держави в особі її очільників трансформується в праворозумність, тоді можна з впевненістю говорити про побудову держави європейського зразку з демократичними, соціальними та правовими цінностями найвищого рівня, про подолання метаморфоз правової свідомості та забезпечення правоздійснення як основного напрямку активності держави в сфері права. Саме такий розвиток правової свідомості на підставі розвитку правової ідеології і має стати основним вектором досліджень в цьому напрямку.

3.3. Роль правової освіти (виховання) у формуванні та трансформації правової свідомості суспільства

Проблематика формування правової свідомості за допомогою правової освіти носить міждисциплінарний характер. Проте, її фундаментальність вимагає, перш за все, філософської рефлексії. Дана проблема має досліджувати як з позицій філософії права, так і з позицій філософії освіти. Якщо філософія права, за Г. В. Ф. Гегелем, є єдиною справжньою наукою про право, то філософія освіти є тим теоретичним

полем, на якому можна найбільш плідно вирішувати питання визначення сучасних імперативів освітньої політики [49, с. 73]. Так, аналізуючи працю А. Еделя «Інтерпретація освіти. Наука, ідеологія, цінності», відомий російський філософ В. Розін вказує на зв'язок філософії освіти з політикою. Філософський аналіз освіти повинен включати в себе: аналіз місця освіти в суспільстві, можливостей її розвитку, внутрішніх цілей, розуміння нормативного характеру освітньої політики і повнішого «співвіднесення цієї політики з нормативною базою, тобто визначення базису ціннісних суджень і застосування базису в світлі засобів і технік навчання в даний момент» [50, с. 78]. Філософія освіти має своєю метою допомогу в проясненні та розумінні основних ідей і цінностей освіти.

Наразі існуючі виклики функціонуванню і розвитку традиційних соціальних інститутів викликають необхідність у пошуку та науковому обґрунтуванні шляхів забезпечення гуманістично-орієнтованого соціального розвитку для забезпечення сталого розвитку суспільства. Ключовим соціальним інститутом, який може забезпечити баланс суспільних інтересів виступає інститут права [49]. Але навіть найдосконаліша соціально-правова система не здатна запобігти суспільним кризам, якщо поряд з модернізацією суспільного буття не буде сформована адекватна йому гуманістично-орієнтована правова свідомість суспільства. Погоджуємося з литовськими вченими В. Слапкаускасом і Й. Біеляускайте, які зазначали: «...правова свідомість стає надзвичайно важливою тоді, коли суспільство починає реформи, радикально змінює за змістом і формою систему цінностей суспільного життя» [51, с. 149].

Необхідно зазначити, що під правовою свідомістю, зазвичай, розуміють одну з форм суспільної свідомості, таке складне системне утворення, яке є сукупністю знань, переконань, уявлень, оцінок і відчуттів, в яких відображається ставлення людей до діючого права та існуючої правової системи [49]. Більш ширше це поняття розтлумачила українська дослідниця Є. П. Євграфова, яка визначила, що «правосвідомість – це погляди, ідеї, міркування, переконання, ціннісні орієнтації людей, які виражають знання, розуміння та усвідомлення необхідності встановлення і функціонування певного правопорядку в суспільстві, ставлення до потреб людини,

що проявляються у формі активних вчинків у сфері суспільних відносин, як урегульованих нормами права, так і тих, що потребують такого регулювання» [52, с. 82].

Правова свідомість суспільства перебуває у залежності від існуючої системи освіти та виховання. За умов розбудови громадянського суспільства в Україні у значній мірі підвищується значення правової освіти, за відсутності якої сталий розвиток держави й суспільства є неможливим [49]. Такі складові правової свідомості як правова психологія та правова ідеологія у кінцевому рахунку визначають правову культуру всього суспільства чи окремого індивіда. На підтвердження цього наведемо слова П. Б. Кокорева, що «актуальним питанням сьогодення в галузі освіти є всіляке сприяння інноваційному розвитку, в тому числі й у питаннях правової культури, за допомогою створення широкого соціального середовища, що дозволяє сформуванню правильну правову свідомість і відповідно правильну поведінку» [53, с. 214].

У межах нашого дослідження буде використовуватися термін «правова освіта» в широкому його розумінні, яке поглинає поняття «правове виховання», оскільки в перекладі на англійську мову вони обидва вживаються як «legal education» і, зазвичай, в англійських публікаціях не відокремлюються.

Правова освіта, завдання якої визначаються правовою ідеологією, є неодмінною умовою формування та трансформації правової свідомості. Становлення громадянського суспільства передбачає розвиток правової свідомості, а відбувається це цілеспрямовано та усвідомлено чи ні – залежить від правового виховання та правової освіти [49]. Сьогодні правова освіта стає найважливішим фактором розвитку та становлення громадського суспільства і демократичної правової держави, забезпечуючи можливість впровадження концепції сталого розвитку в сучасній Україні.

Розповсюдженим тлумаченням права в рамках марксистського підходу є його розуміння як «матеріально обумовленої та зведеної до закону, волі панівного класу», що в сучасних реаліях означає іманентність функціонування інституту права та характеристик, що йому притаманні. Постає важливе питання: чи є перспектива

формування такої правової свідомості, яка б на рівні праворозумності (на відміну від праворозсудковості) забезпечувала адекватне відображення суспільного буття? «Ідеальним» імперативом в даному аспекті було б формування відповідного типу суспільно-економічної формації, за якої суспільне буття не просто стихійно відображується у суспільній свідомості, а суспільна свідомість відображує суспільне буття у формі науково-обґрунтованих рішень і прогнозів і, таким чином, передвизначає напрямок усього історичного процесу [49]. В протилежному випадку, коли розвиток суспільства ще не досяг відповідного рівня, залишається покладати сподівання на такий суспільний інститут як інститут освіти. Привертання уваги до гуманістичного потенціалу освіти є ключовим фактором трансформації суспільної свідомості. Так, М. Ю. Зирянов розуміє, що «проблему правового виховання варто розглядати виключно з матеріалістичних позицій. Правосвідомість всіх людей так чи інакше детермінована їх матеріальним добробутом, приналежністю до того чи іншого класу» [54, с. 50]. «Добробут», тут, безумовно, не відіграє ключової ролі. Важливим аспектом в даному випадку виступає реальне буття, відношення до засобів виробництва, розподіл знарядь праці тощо, що і визначає приналежність до того чи іншого класу.

Теоретичні досягнення правової герменевтики безсумнівно повинні враховуватися при філософському осмисленні засобів формування правової свідомості. На думку Н. І. Сатохіної, «герменевтичне переосмислення природи здійснення права висвітлює епістемічні, технічні та фронетичні сенси правової освіти і в такий спосіб відкриває шляхи подолання радикального розриву між теоретичним і практичним вимірами нашого існування, розриву, який спричинив не тільки сучасну кризу юридичної освіти, а й кризу західної людини в цілому» [55, с. 148].

Про необхідність розвитку правової освіти говорить цілий перелік проблем в Україні, серед них – серйозні зміни в системі духовних цінностей внаслідок поширення перетворених форм духовного та практичного буття людини. Здійснюється стрімке розповсюдження різноманітних метаморфоз правової

свідомості і, зокрема, розвиток правового нігілізму, правового ідеалізму, правового інфантилізму та правового дилетантизму тощо.

Розвиток освіти, в тому числі правової, виступає пріоритетною функцією сучасного суспільства, втілення якої повинно бути належним чином забезпечено, змістовно та організаційно. Маємо на увазі, насамперед, не тільки традиційну підготовку фахівців з юридичною освітою, а про правову освіту як складову загального процесу соціалізації особистості, яка, за таких умов [49, с. 74], має здійснюватися саме у своїх концентрованих формах – освіті та вихованні. В сучасних філософських та педагогічних теоріях виділяється й такий вид соціалізації як правова соціалізація. Так, О. А. Попандопуло, досліджуючи проблеми правової соціалізації особистості, вважає, що «у суспільстві, яке модернізується, правова соціалізація повинна виступати як відкрита система, що чинить адаптивний вплив на людину і суспільні групи, за допомогою механізмів виховної та навчальної діяльності, в яку включені інститути громадянського суспільства» [56, с. 96-97].

Останнім часом в науковій літературі зустрічається поняття правової грамотності, як підстави та передумови формування правової свідомості. Спочатку цим терміном називається професійна юридична освіта, яка навчає юристів, здатних читати юридичні тексти і писати короткі правові тексти, виражати думки і рішення. Поступово цей термін слід тлумачити широко і вже відносити до студентів різних гілок і рівнів освіти, які знайомляться із законом під час навчання [57, с. 184]. Далі – спеціалізовані курси правової грамотності, що сприяють інтеграції людей в суспільство після отримання основних знань щодо орієнтації в правовій системі, ознайомлення з правами та обов'язками, щодо того, куди звернутися за допомогою. Це набуває певного важелю для правової грамотності для ефективної участі громадян в житті суспільства, хоча середньостатистичний громадянин не повинен безпосередньо досягти професійного рівня, «думати і писати як юрист».

За даними Канадської асоціації адвокатів правовою грамотністю є «здатність розуміти слова, які використовуються в правовому контексті, а потім використовувати ці відомості в конкретному випадку» [58]. За даними Американської асоціації адвокатів, правовою грамотністю є «здатність робити

критичні судження про зміст закону, судового процесу та наявних правових засобів, щоб ефективно використовувати правову систему, а також здатність розробити стратегії, щоб поліпшити таку правову систему» [58].

Всебічність осягнення досліджуваної проблеми вимагає дослідження особливостей правового регулювання правової освіти. В Україні систему суспільних відносин, пов'язаних з правовою освітою, врегульована великою кількістю нормативно-правових актів. Зокрема, у статті 3 Основного Закону держави – Конституції України – викладено основоположний принцип, згідно з яким «людина визнається найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [59, с. 141]. Не менш важливою в контексті досліджуваної проблеми є стаття 21 Конституції, в якій можна простежити збіг її головної ідеї з державно-правовими уявленнями представників французького Просвітництва. Зокрема, в ній зазначено, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Водночас, стаття 53 Конституції закріплює право кожного на освіту [59, с. 141]. Аналіз зазначених норм Конституції України дає підстави зробити висновок, що вищевказані статті регулюють також і питання правової освіти, яка є обов'язковою складовою освіти в цілому.

Крім Основного закону держави питання функціонування і розвитку освіти, в тому числі правової, здійснюють Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», Національна доктрина розвитку освіти та інші закони й підзаконні нормативно-правові акти. Ці правові акти визначають основу виховання і навчання дітей та молоді, а головною метою освіти визначають «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі

інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [60].

Що стосується безпосередньо правової освіти, то питання її функціонування і розвитку сьогодні регулює Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року (далі – Програма). Ця Програма передбачає, що «становлення України як демократичної, правової держави, формування засад громадянського суспільства зумовлюють необхідність підвищення рівня правової культури населення» [61]. Як відомо, відповідно до теорії права та філософсько-правової традиції, адекватно-сформована правова свідомість є основною та фундаментальною складовою правової культури. Кроки для підвищення рівня правової культури населення з необхідністю передбачають формування та певну трансформацію правової свідомості суспільства.

Метою Програми є «вирішення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму» (одна з найбільш розповсюджених метаморфоз правової свідомості українського суспільства, подолання якої є одним із головних завдань трансформації правової свідомості), задоволення потреб громадян у одержанні знань про право, що може бути забезпечено, насамперед, удосконаленням правової освіти населення [61]. Передбачається створення державою відповідних умов для правового виховання суспільства, що сприятиме засвоєнню необхідних правових знань та ознайомленню з навичками у їх застосуванні.

Ключовими пріоритетами Програми у сфері «підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення визначено такі:

- 1) підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику;

- 2) створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки;
- 3) широке інформування населення про правову політику держави та законодавство;
- 4) забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації;
- 5) вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері» [61].

Зазначене декларування завдань в сфері правової освіти є достатньо ґрунтовним, сучасним та прогресивним, оскільки в епоху становлення інформаційного суспільства та суспільства знань вкрай важлива правова освіченість громадян, починаючи від знання основоположних прав людини і закінчуючи розумінням порядку функціонування державного механізму. Більше того, варто погодитися з думкою, що «в сучасних умовах правова освіта і виховання молоді має стати найважливішим чинником розвитку особистості, вирішення соціальної проблеми подолання правового нігілізму, становлення громадянського суспільства, демократичної правової держави (громадяни якого зможуть жити в соціально-правовій згоді один з одним і з державою)» [62, с. 297].

Про суспільну необхідність запровадження правової освіти зазначено і в Законі України «Про загальну середню освіту», в якому п'ята стаття визначає завдання загальної середньої освіти, серед яких слід звернути увагу на таке: «виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина» [63]. Звичайно, вбачається неможливою повага та неухильне дотримання того, про що особа навіть не знає. Тому, законодавець ще раз звернув увагу на важливість та значущість правової освіти та правового виховання.

Зважаючи на те, що міжнародні акти та договори, ратифіковані Верховною Радою України мають пріоритет над внутрішнім законодавством держави, варто зробити наголос на міжнародній регламентації ролі правової освіти. Відзначаючи ключову роль освіти громадян згідно з принципами демократії, Рада Європи

прийняла «Декларацію і програму виховання громадян в дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків» [64]. Вітчизняна програма фактично повторює деякі положення зазначеної Декларації. Це стосується того, що таке виховання (по суті – правова освіта) повинно здійснюватися всебічно: в родині, в навчальних закладах, через інформаційні ресурси, діяльність державних органів влади.

Форми забезпечення правової освіти громадян в контексті формування правової свідомості суспільства можуть бути різноманітними, починаючи з органічного взаємного поєднання правової освіти з такими формами як загальна середня і професійна освіта, розповсюдження інформації щодо процесів у правовому бутті держави та суспільства, участі професійних юристів та науковців у розповсюдженні правових знань і розвиваючи медійні та дослідницькі проекти в правовій сфері. Так, І. Ф. Рябко та О. А. Лукашева в роботі «Правова свідомість і правове виховання мас» виділяють кілька напрямів даної діяльності: 1) юридичну освіту в країні; 2) правову підготовку працівників державного і громадського апаратів; 3) форми правового виховання молоді; 4) форми правової просвіти мас [65].

Слід зазначити, що на сьогодні в українському суспільстві однією з найбільш важливих форм правової освіти, в якості комплексу дисциплін, є шкільна правова освіта. Надання правових знань в юному віці та формування уявлень про дійсну (а не декларовану) справедливість дозволяють за відносно короткий термін сформувати такий рівень розвитку правової свідомості, якого буде важко досягнути і дорослому віці. Тут ми слідуємо за М. Монтенем, який на відміну від Ж.-Ж.Руссо, закликав не відкладати на потім моральне і розумове виховання дитини [49, с. 75]. Кожна особа, починаючи зі шкільного віку, повинна рухатися до усвідомлення фундаментальних цінностей справедливості, правового, демократичного громадянського суспільства. Саме в школі набувають ті навички мислення, які формують особистість та свідомість кожної людини.

В свою чергу, правове мислення передбачає наявність правових потреб до досягнення певної мети. Відтак, правове мислення сприяє формуванню

індивідуальної правової свідомості на початковому етапі та трансформації останньої в подальшому розвитку людини та суспільства [49, с. 76]. Дослідник Г. А. Фірсов тлумачить правове мислення як: «формування системи понять, правових знань, свідомого ставлення до закону, особистої переконаності щодо доцільності та необхідності співвіднесення своїх дій і поведінки із законом, а також зобов'язання суворо дотримуватися вимог закону» [66, с. 511]. Відтак, метою шкільної правової освіти є створення відповідних умов у навчанні, що забезпечували б розвиток особистості, в якій розвинуте правове мислення, сформований достатній рівень правової культури та правової свідомості, що дозволяє їй брати участь у розбудові громадянського суспільства, правової держави та забезпечення сталого розвитку в Україні.

З моменту здобуття Україною незалежності поступово змінювалася і концепція правової освіти. На сьогодні, остаточна інституціалізація правового виховання була пов'язана з ухваленням вже згадуваної Національної Програми правової освіти населення у 2001 році.

Виникає необхідність в аналізі дефініції правової освіти, беручи до уваги особливості сучасних реалій українського соціуму, в яких, на думку В. М. Селіванова, важливим є «переосмислення традиційної для радянської науки державоцентристської правової ідеології (людина для держави), зміна її на людиноцілеспрямовану (держава для людини), інтенсивне розроблення новітніх ідей праворозуміння, сучасних проблем методології й теорії пізнання правової дійсності» [67, с. 12]. Зазначене пов'язано зі складним процесом формування нового гуманітарного світогляду та такої його складової як сучасна правосвідомість, де елементи вітчизняної правової дійсності «мають становити органічну частину демократичної правової культури, яка має змінити правову культуру, «успадковану» від колишнього радянського державного устрою, політичного режиму і правового порядку, спрямованих на захист інтересів держави» [67, с. 12]. Виконання зазначеного завдання ускладнюється тим, що сучасна правова свідомість українського суспільства є переважно нестійкою, їй притаманні всілякі метаморфози. «У ній, – зазначає Г. В. Тригубенко, – мають місце як застарілі

стереотипи, так і найновіші віяння та тенденції. Вона складно, суперечливо відображає характер сьогодення, умонастрої й позиції різних верств населення. Найбільш помітною рисою сучасної правосвідомості є такий соціально-правовий феномен як правовий нігілізм» [68, с. 127], який є девіантною формою суспільної свідомості та деструктивним соціальним явищем. Тому «місією правої освіти повинно стати викорінення правового нігілізму і підвищення рівня правової культури особистості за рахунок послаблення впливу локальної моральнісної культури, що грає роль провідного соціального регулятора, який протистоїть праву» [69, с. 10].

Правова свідомість виступає результатом синергетичної дії елементів правової освіти та не є сукупністю існуючих знань, що були засвоєні індивідами. Правова свідомість включає в себе окрім правових знань також і систему цінностей, певних правових установок та переконань особистості у сфері правового регулювання суспільних відносин. Правосвідомість, вказує професор І. П. Голосніченко, «характеризує соціальну практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражається суб'єктивне ставлення людей до чинного права, уявлення про свої права та обов'язки, про справедливість і несправедливість норм права, про сутність і принципи правової організації суспільства, почуття, настрої, емоції, пов'язані з оцінкою існуючого правового режиму» [70, с. 24].

Подальше впровадження правової освіти сприятиме усвідомленню суспільством аксіологічних імперативів права, прав і свобод людини, правових та моральних цінностей, формуванню у людей навичок оцінки чинного права на основі його відповідності національним та загальнолюдським цінностям. Крім того, зазначена освіта має формувати правову свідомість на засадах гуманістичної спрямованості відношення індивідів до права та правової системи.

У зазначеному ракурсі спробуємо в межах теоретико-правового аналізу розглянути категорії «правова освіченість», в якості результату, і «правова освіта», в якості процесу досягнення такого результату. Ми розглядаємо освіченість як засвоєння різноманітних знань, а правова освіченість як засвоєння саме правових знань у визначених темпорально-просторових координатах в державі. Правова

освіченість, в свою чергу, визначає та демонструє рівень правової освіти в суспільстві.

Поширення європейських інтеграційних процесів на всі сфери життя соціуму, поява нових складних інтеграційних систем, сприяло активізації спроб теоретичного і практичного пошуку нових освітніх програм [49].

Зміни, що відбуваються в Україні, в світі, зокрема, мають значний вплив і на існуючу соціокультурну ситуацію, яка, в свою чергу, вимагає від суспільства певної мобільності і адекватної відповіді на сучасні вимоги до освіти [71].

Пріоритетною метою освіти взагалі стає створення відповідних умов в суспільстві, що надали б у майбутньому можливість такому суспільству існувати і успішно функціонувати у світлі цінностей гуманізму. З освітньої точки зору дане положення означає, що визначальним результатом процесу освіти має стати не безпосередньо система знань та умінь, а налаштованість, готовність до сучасних інтелектуальних, соціально-правових, комунікативних, інформаційних практик.

Система багаторівневої правової освіти має в своїй основі єдину державну політику, яка спрямована на забезпечення динамічного функціонування освіти у симбіозі з розвитком юридичної науки. Нинішня правова освіта повинна забезпечувати задоволення інтересів людини в безперервному зростанні, підвищенні конкурентоспроможності в умовах професійної мобільності та соціальної захищеності [72].

Сьогодні під правовою освітою слід розуміти систему, що функціонує в рамках освітнього процесу, «організовану на ідеї права систему виховних і навчальних дій, спрямованих на формування пошани до права, власних уявлень і установок, що спираються на сучасні правові цінності суспільства, правової культури, заснованої на функціональній правовій компетенції, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи, правомірної реалізації її громадянської позиції, а також позитивного досвіду діяльності в соціально-правовій сфері» [24].

Таким чином, сучасна правова освіта сприймається і розуміється в якості необхідної умови формування індивідуальних здібностей особи, проходження соціалізації. Ці три елементи правової освіти реалізуються різними шляхами на

кожному етапі такої освіти. Відповідно, всезагальні освітні цілі уточнюються, враховуючи логіку й особливості вікового розвитку, зміни правового статусу, практичного значення будь-якої галузі правових знань, можливості отримання відповідного досвіду відносно кожного вікового ступеня. Формулювання певних блоків, спираючись на зазначених загальних цілях і результатах навчання для різних форм освіти забезпечуватиме безперервність і послідовність правової освіти в цілому.

Особливість сучасної правової освіти багато в чому полягає у роботі з величезним постійно змінним масивом інформації. При цьому із зміною тих або інших нормативно-правових актів попередньо освоєна інформація не тільки втрачає свою актуальність, а й може стати принципово неправильною. Враховуючи швидке зростання обсягів правової інформації, її змінюваності, завдання правової освіти не можуть охоплювати лише вивчення чинного законодавства.

Розбудова правових освітніх систем у сучасній Україні має бути орієнтована на ретрансляцію способів розуміння дійсності: мислення, діяльності, спілкування, поведження. При цьому навчання припускає накопичення теоретичних і практичних правових знань, умінь і навичок, а освіта сприяє розвитку загальнокультурних параметрів особистості. Особливе значення правової освіти – у впливі на становлення правового життя суспільства, а також у тому, що вона формує соціально-правову активність особистості. На думку Н. М. Оніщенко, «правова освіта включає: системний, планомірний вплив на особистість із метою доведення до її свідомості системи правових цінностей, норм, принципів; створення належних умов для інтенсивного засвоєння особистістю норм і принципів права, що діють у суспільстві; витіснення зі свідомості громадян негативного (нігілістичного) ставлення до навколишнього світу; залучення громадян до суспільно-практичної діяльності, що сприяє формуванню в них потреби в правових знаннях; закріплення й перетворення останніх у переконання, а також забезпечення правомірного поведження й зростання правової активності особистості» [24].

Сучасні правові системи особливу увагу приділяють важливості виховання людини з високим рівнем правової культури, обізнаної у своїх правах, людини, яка

поважає права інших, толерантною в спілкуванні, демократично і гуманно налаштованою на вирішення правових конфліктів, отже з відповідним правовим світоглядом людини.

У цьому контексті до цілей правової освіти Н. М. Оніщенко відносить:

- підвищення рівня правової культури суспільства;
- виховання людини, здатної самостійно захищати свої права;
- формування знань та навичок правомірної поведінки, а також поваги до законів країни і міжнародного права;
- формування нетерпимості правопорушень [24].

На життя в правовому суспільстві впливає правова свідомість (позитивне або негативне ставлення), незалежно від того, відбувається це стихійно, чи цілеспрямовано в рамках правового утворення. Правова освіта є фундаментальним чинником розвитку навичок членів суспільства до застосування правових механізмів у власній діяльності та житті взагалі. У сучасних умовах правова освіта стає найважливішим фактором становлення громадянського суспільства й демократичної правової держави.

При цьому освітні цілі, а саме розвиток вказаних вище здатностей, знань й умінь, повинні забезпечуватися на всіх освітніх рівнях, поєднуючи загальну логіку вікового розвитку, реалії соціального функціонування, насамперед, у його правовому аспекті.

Досягнення загальних цілей сучасної правової освіти може бути забезпечене за умови виокремлення права в самостійний предмет у рамках сучасних освітніх програм.

Умовами реалізації освітніх програм ми вважаємо:

- наявність освітнього середовища, що забезпечує можливість власної участі у квазіправових ситуаціях і аналізу різних позицій учасників на відкритих обговореннях;
- запровадження відповідних освітніх форм:
 - навчально-інформаційний блок, спрямований на теоретичне знання про право як необхідну умову існування й розвитку суспільства;
 - практичні блоки, метою яких є формування вмінь практичного застосування теоретичного матеріалу.

Правове регулювання охоплює всі сфери суспільного життя. Діючи у суспільстві, людина є суб'єктом різноманітних правових відносин - цивільних, адміністративних, трудових, сімейних тощо. Використання у навчанні відповідного правового матеріалу сприяє формуванню складного, багатомірного розуміння світу.

Таким чином, право створює умови для розвитку компетентностей та здібностей, що істотно відрізняються від здатностей, які формуються на науковому рівні, у тому числі на матеріалах інших дисциплін соціально-гуманітарного циклу.

Крім того, діяльність правового характеру забезпечує формування цілого комплексу здібностей, пов'язаних з розвитком мови та мислення. З одного боку, у праві застосовують дидактичні вправи, тренінги, які дозволяють практикуватися в застосуванні права. З іншого боку – аналіз кожного окремого правового випадку вимагає багатомірного розгляду законодавчих актів, норм, інтересів і позицій сторін. Під час застосування правових норм у кожному індивідуальному випадку, окрім формування праворозумного модусу правової свідомості, реалізує себе також і діалектика загального й одиничного, де загальним виступає система відповідних застосовуваних норм, а одиничним – та сама розглядувана ситуація.

Здатність проектувати норму на конкретну ситуацію й бачити конкретне кризь призму норми – унікальна здатність, що виникає саме в сфері права й заснована на особливому типі мислення. Цей тип мислення зумовлює дослідження ситуацій «відкритого типу»: де немає еталонного рішення, вони зв'язані не тільки із традиційними розумовими операціями, а й із ціннісним вибором, з визнанням множинності правильних рішень. Тим паче, у зв'язку з багатогранністю та множинністю джерел законодавства, інколи «єдино вірного» рішення може і не існувати. В такому випадку важливою стає здатність тлумачити закони на засадах справедливості та рівності. Це і є одним із завдань сучасної правової освіти задля формування праворозумного модусу правової свідомості, про який мова йшла вище.

Матеріал для розвитку присутній і в інших соціально-гуманітарних науках, насамперед, у деяких філософських науках. Але принципова відмінність правових дисциплін виявляється в тому, що саме мислення формується «усередині»

практичних дій, при аналізі ситуацій, тобто формується як складова практичної свідомості.

Аналіз наявного досвіду, результати проведених науковцями досліджень стверджують, що без обліку й використання можливостей, наданих у сфері права, ні той, ні інший підходи не можуть у цілому вирішити завдання підготовки людини до життя й діяльності в правовому суспільстві, самостійного прийняття рішень щодо свого майбутнього, здатності діяти вільно й відповідально. Тому питання правової освіти в сучасному світі викликає пильну увагу вчених, які намагаються розібратися в існуючих методиках, принципах і підходах у сфері правової освіти.

Використовуючи різну методики навчання, ми здійснюємо дії, спрямовані на вирішення конкретних завдань. Вони і становлять поняття «методичні прийоми». Правова освіта може розглядатися як система виховних дій, спрямованих на формування:

- поваги до права;
- власних уявлень, які спираються на сучасні правові цінності;
- знань, що будуть достатніми для забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів людини та правомірного захисту її позиції.

Реалізація вищезазначених цілей, досягнення певних визначених результатів, надасть можливість сформувати належний рівень правосвідомості громадян та трансформувати її на засадах праворозумного модусу мислення.

Правова освіта спирається на дані педагогіки та правничих наук, при цьому педагогіка застосовується для найбільш ефективного правового виховання [19, с. 77], при цьому використовуючи вже розроблені й ефективні принципи, методи та способи виховання особистості. Тому формування і розвиток правової культури повинні бути тісно взаємопов'язані не лише з правовою наукою, а й з іншими гуманітарними галузями знань.

Величезного значення у зв'язку з вищенаведеним набуває соціальне управління процесом правової освіти. Уявляючи цей процес як комплексну систему, ми вважаємо, що змістовна сторона управління складається з двох напрямів: зовнішнього і внутрішнього [19, с. 77].

Перший виявляється у цілеспрямованій діяльності держави та її органів, завданням якої є забезпечення важливих, з точки зору правової політики, напрямів по здійсненню правовиховного впливу і розробка державної політики по правовій освіті. Другий, який є внутрішнім напрямом, відображається у формі реалізації конкретних програм правової освіти, що реалізуються певними визначеними суб'єктами з метою реалізації правоосвітніх заходів.

На переконання Н. М. Онищенка, правові норми не є єдиними соціальними нормами – регуляторами суспільної поведінки. Було б серйозною помилкою вважати, що право відразу стає внутрішнім регулятором поведінки конкретного індивіда. Сьогодні серйозна увага повинна приділятися взаємодії, взаємообумовленості та «взаємопідтримці» всіх діючих у державі соціальних регуляторів (моралі, етиці, релігійним нормам тощо) як складової державної правової політики [73].

На наш погляд, основним завданням держави в сфері правової освіти є досягнення формування такого рівня правової свідомості, при якому кожен член суспільства буде дотримуватись правових норм виключно внаслідок осмисленої внутрішньої необхідності, власних переконань, а не під острахом примусу. Поведінка особи в даному випадку має бути свідомою, в результаті чого у особи з'являється звичка до правомірної поведінки, що по суті і є головним завданням правової освіти.

Ми хочемо констатувати, що рівень правової освіченості кожної особистості, безумовно, сприятиме ефективному полілогу громадянського суспільства, держави, влади, науки і людини.

Без трансформації правосвідомості неможливо прищепити суспільству найважливіші принципи верховенства права, справедливості і рівності, на підставі яких в сучасних умовах відбувається формування громадянського суспільства та держави сталого розвитку. При цьому варто зазначити, що правосвідомість включає в себе правову ідеологію та правову психологію. Крім того, правова свідомість і правова ідеологія на наш погляд співвідносяться як ціле і частина, або, як результат засвоєння права та їхній напрямок. При деструктивній правовій ідеології,

сформованій внаслідок відсутності правового виховання, виникає деформована правосвідомість, що має наслідком формування метаморфоз останньої.

Не варто абсолютизувати вплив інституту правової освіти на правову свідомість, оскільки відомий на пострадянському просторі філософ В. С. Стьопін вказує, що поряд з іншим «для виховання правої свідомості необхідно враховувати три фактори: традиції, сучасні економічні умови розвитку країни і міжнародну ситуацію [74, с. 16-28.]. Іншими словами, йдеться про соціокультурні, економічні та політичні чинники формування правової свідомості. Крім того, на думку В. Р. Петрова, який розглядає правове виховання як завершальний процес формування правосвідомості, «вплив правового виховання на правосвідомість особистості обумовлюється особливостями усієї сформованої у неї ціннісно-нормативної системи» [75, с. 162-163].

До ключових орієнтирів правової освіти як чинника формування і трансформації правової свідомості, забезпечення сталого розвитку суспільства пропонуємо віднести наступні: сприяння особистісному розвитку людини; формування правової компетентності; вироблення у людини системи правових знань; вміння застосовувати знання, набуті у процесі навчання правознавства; розвиток правового та критичного мислення; вироблення умінь та навичок одержувати правову інформацію з різних джерел (нормативно-правових актів, засобів масової інформації тощо); формування навичок самоосвіти, бажання постійно поповнювати правові знання та використовувати їх у власній діяльності та у житті взагалі; орієнтуватися в політико-правовій сфері суспільства й держави; формування системи гуманістичних і демократичних правових цінностей суспільства, орієнтирів й ідеалів, де пріоритетними є демократичні цінності на основні принципи права – законність, гуманізм, рівноправність; виховання поваги до Конституції та законів України; формування правового світогляду та громадянської позиції особистості, здатності громадянина до свідомого суспільного вибору.

Головним завданням на шляху до забезпечення сталого розвитку виступає формування правової свідомості суспільства на засадах праворозумності. До

трансформації правової свідомості від праворозсудковості до праворозумності необхідно застосувати кантівське розумінні відмінності між феноменами розсудку та розуму, що проявляється у наступному: «ми визначали розсудок як здатність давати правила; тут ми відрізняємо розум від розсудку тим, що називаємо розум здатністю давати принципи» [76, с. 288].

Варто зазначити, що нормативно-правова база правової освіти громадян розроблена в Україні на достатньо високому рівні, проте дефіцит гуманістично-орієнтованих правових знань ще підлягає подоланню. Перспективним напрямком розвитку правової науки у контексті забезпечення сталого розвитку, який потребує широких досліджень, є інституціоналізація права сталого розвитку як комплексної галузі правових знань. Проводячи операціоналізацію термінології правової свідомості до рівня пересічного розуміння населенням права, відзначимо, що саме від того як громадяни розуміють право, залежить і рівень дотримання законності в державі, а це, в свою чергу, є показником руху суспільства до сталого розвитку. Наразі основним завданням для українського суспільства є спрямування діяльності в сфері правової освіти на підвищення рівня правової свідомості, що може стати запорукою формування праворозумного модусу на шляху до забезпечення сталого розвитку суспільства.

Список використаних джерел до третього розділу

1. Дергачов Є. В. Метаморфози правової свідомості в контексті сучасних державотворчих процесів в Україні. Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 2. 2015. С. 27-35.
2. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд. Т. 3. М.: Мысль, 2000-2001. 692 с.
3. Кондаков И. И. Логический словарь-справочник. М., 1976. С. 510.
4. Спиноза Б. Этика. М., 1932. С. 70.
5. Кант І. Критика чистого розуму. Переклад з німецької Ю. Федорченка. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.

6. К. Фишер. История новой философии. – М.: Директмедиа Пабблишинг, 2008. 814 с.
7. Власенко Н. А. Разумность и определенность в правовом регулировании: монография. М.: ИНФРА-М, 2014. 157 с.
8. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. М., 1974. С. 206.
9. Дергачов Є. В. Правова свідомість суспільства: від праворозсудковості до праворозумності. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 3-4. К., 2016. С. 155-168.
10. Knapp V Teorie práva. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 82.
11. Vecera M., Urbanova M. Právnívědomí v teoreticko-empirickém pohledu. Brno: Masarykova univerzita, Právnická fakulta, 2015. 194 s.
12. Brostl A. Frontisterion. Bratislava: Kalligram. 2009. s. 243.
13. Banakar R. Sociological Jurisprudence. An Introduction to Law and Social Theory. Oxford: Hart Publishing. 2002. p. 37.
14. Podgorecki A. Vizsborník k výsled kům právně sociologický chvých kum ů právní hovědomí. Knowledge and Opinion about Law. London: MartinRobertson. 1973. 138 p.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Сочинения. Т.1. Издание второе. М., 1955, с.31-34
16. Владленова І. В. Концептуальне оформлення поняття «ідеологія»: філософські підходи. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 2. С. 50-57.
17. Мангейм К. Идеология и утопия. Диагноз нашего времени. М.: Наука, 1994. С. 221–289.
18. Аблов А. Ф. Деякі політико-ідеологічні проблеми трансформації українського суспільства в сучасних умовах. Вісник Одеського національного університету. Вип.10. Соціологія і політичні науки. 2011. Т.16. С. 710–716., с. 713.

19. Вятр Е. Социология политических отношений. М.: Межд. отношения, 1979. С. 17–149.
20. Тупчієнко. Л. С Політологія: підруч. К. : Вид-во Нац. авіац. Ун-ту «НАУ-друк», 2010. 268 с.
21. Петришин О. В. Правова ідеологія. Великий енциклопедичний юридичний словник (за ред. Ю.С. Шемчушенка). К.: Юрид. думка, 2012. С. 710.
22. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства: Монографія. К. : «МП Леся», 2012. 400 с.
23. Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. акад. НАН України Ю. С. Щемшученка. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
24. Оніщенко Н. М. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів: монографія. кол. авторів; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 472 с.
25. Лісовий В. Ідеологія. Філософський енциклопедичний словник. Редкол. В. І. Шинкарук. К.: Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2002. С. 235.
26. Луцький А. І. Філософсько-правові підходи до розуміння структури та змісту правової ідеології. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2013. № 7. С. 25-31.
27. Большая советская энциклопедия. М.: «Советская энциклопедия», 1975. С. 485.
28. Гранин А. Ф. Правовая культура и ее роль в укреплении социалистической законности. Проблемы социалистической законности на современном этапе развития Советского государства. Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1988. с. 28–30.
29. Балюк Г. И. Взаимосвязь правовой культуры и демократии в социалистическом обществе. Дисс. ... канд. юрид. наук. К.: 1986. 295 с.
30. Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание. Общая теория права. Курс лекций. Под ред. В.К. Бабаева. Нижний Новгород: Пресса, 1993. 499 с.

31. Калюжний Р. А. Проблеми і перспективи розвитку національної правової ідеології в умовах глобалізації. Повітряне і космічне право: Юридичний вісник. 2014. № 4. С. 35
32. Silvia Kaugia. Structure of legal consciousness. *JuridicaInt'l*. 16. 1996. Pp. 16-20.
33. Калтінський В. М. Філософсько-правові аспекти правової ідеології. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2014. Вип. 29. Ч. 2. Т. 3. С. 17.
34. Луцький А. І. Правова ідеологія в українському державотворенні: теорія і практика: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01. Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». К., 2015. 417 с.
35. Ковтонюк А. М. Юридичний позитивізм: історія та сучасність. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2007. Вип. 74-76. С. 40-43.
36. Луцький А. І. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології. Теорія і практика: Национальный юридический журнал. 2015. № 2/1 (12). С. 13
37. Сидоренко О. М. Догма права у структурі правової реальності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 101.
38. Сиротин А. С. Юридическая практика как фактор утверждения правовой идеологии. Вопросы теории и практики: Монография. М.: МГИУ, 2009. 169 с.
39. Петришин О. В. Великий енциклопедичний юридичний словник. за ред. Ю.С. Шемчушенка. К.: Юрид. думка, 2012. – 710 с.
40. Буховец А. Н. Идеологическая функция государства: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01. Академия управления МВД России. М., 2002. 20 с.
41. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 41. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. С. 10–18.

42. Сальников В. П. Государственность как феномен и объект типологии: теоретико-методологический анализ. СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. 375 с.
43. Новгородцев П. И. Кризис современного правосознания. М.: Б.и., 1909. 423 с.
44. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. 558 с.
45. Недюха М. Світоглядно - теоретичні засади правової ідеології. Віче. 2009. № 21. С. 27-30.
46. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. М.: Мысль, 1989. 622 с.
47. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. Антология мировой философии: в 4-х т. М.: Мысль, 1970. 776 с.
48. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: в 3-х т. ред. Е. П. Ситковский; ред. кол.: Б. М. Кедров и др. М.: Мысль, 1974. 452 с. Т. 2: 693 с.
49. А. А. Мельниченко, Дергачов Є. В. Роль правової освіти у формуванні правової свідомості суспільства: філософсько-педагогічна рефлексія. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. № 16. с. 73-77
50. Розин В. М. Философия образования: Этюды-исследования. Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. 576 с.
51. Bieliauskaite J., Slapkauskas V. The Content Of The Education Of Legal Consciousness In A Comprehensive School: Lithuania's Experience. Procedia – Social and Behavioral Sciences. № 197. 2015. P.148–155.
52. Євграфова Є. П. Практика виправлення законотворчих помилок. Часопис цивільного і кримінального права. 2016. № 2 (929). С. 107-121.
53. Кокорев П. Б. Образование как основа правовой культуры. Роль образования в формировании политической и правовой культуры: сборник научных трудов участников Международной научно-практической конференции. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета управления и экономики, 2013. С.212-215.

54. Зырянов М. Ю. Социально-философский анализ правового воспитания в современных условиях. Вестник БГУ. 2010. №14. С.48-50.
55. Сатохина Н. И. Герменевтическое измерение правового образования // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. №5 (19). С.143-149.
56. Попандопуло О. А. Правовая социализация личности в современном российском обществе: социально-философский анализ: диссертация на соиск. уч. ст. к. филос.н. по спец. 09.00.11 социальная философия. Волгоград: Волгоградский государственный университет, 2015. 150 с.
57. Urban M. Efektivní strategie formování právního vědomí středních školních studentů: Případový průběh. Praha: Leges. 2013. 280 s.
58. Zariski A. What is Legal Literacy? URL: http://www.athabasca.ca/syllabi/lgst/docs/LGST249_sam-ple.pdf.
59. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
60. Про освіту: Закон України від 2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38-39. Ст. 380.
61. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. Офіційний вісник України. 2001. № 43. Ст. 1921.
62. Кабакович Г. А., Хамитова Г. Ш. Модель правового образования и воспитания Российской молодежи как способ решения социальной проблемы правового нигилизма. Вестник Башкирского ун-та. 2012. №1. С. 296-297.
63. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 травня 1999 р. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 28. Ст. 230.
64. Декларація і програма виховання громадян в дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків: Рада Європи від 7 травня 1999 р. Закон & Бізнес. № 46.
65. Лукашева Е. А. Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс. Ростов-на-Дону, 1969. 189 с.

66. Firsov G. A. Formation of a legal consciousness ins tudents of vocational educational institutions in the process of the modernization of education. *Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития*. Том. 8. 2010. С.510-513.

67. Селіванов В. М. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2001. № 7. С. 12-14.

68. Тригубенко Г. В. Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму. *Право України*. 2002. № 3. С. 127-128.

69. Баев В. Г. Воспитательная функция права в структуре правового образования. *Юридическая наука*. 2011. №4. С.8-12.

70. Голосніченко І. П. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави. *Право України*. 2005. № 4. С. 24-25.

71. Мультикультуралізм як політико-правове становище: виклики глобалізованого світу: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. К.: Вид-во «Арт-технологія», 2016. 180 с.

72. Дві основні проблеми сучасної юридичної освіти. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 4 (174). С. 15.

73. Оніщенко Н. М. Нормотактика як складова державної правової політики. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4 (126). С. 37-43.

74. Степин В. С. Ценность права и проблемы формирования правового общества в России. *Философия права в начале XXI столетия через призму конституционализма и конституционной экономики*. М., 2010. С. 16-28.

75. Петров В. Р. Деформация правосознания граждан России. *Проблемы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01*. Нижний Новгород, 2000. 222 с.

76. Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі сформовано та вирішено наукове завдання з розкриття та обґрунтування сутності трансформацій правової свідомості українського суспільства для забезпечення його сталого розвитку.

За результатами проведеного дослідження можна сформулювати такі висновки:

1. На основі аналізу процесу становлення України як демократичної держави, виявлено, що її подальше існування неможливе без адекватного розвитку правової свідомості як окремих індивідів, так і соціуму в цілому, оскільки громадянське суспільство передбачає розвинену свідомість його членів. Виключно в процесі підвищення рівня правової свідомості, подолання тих негативних і небезпечних метаморфоз, які з нею відбуваються, виявляється можливим позиціонування України як правової та демократичної держави.

На основі дослідження генези феномену правової свідомості у філософській думці, удосконалено тлумачення категорії «правова свідомість», під якою розуміється певна система уявлень ідей, почуттів й емоцій, які формуються в процесі правової діяльності, що притаманна конкретно-історичному типу суспільних відносин, і водночас є необхідною умовою цієї діяльності, та виражають активне ставлення окремого громадянина зокрема та суспільства загалом до права та правового буття. Здійснено послідовну рефлексію періодизації у зміні тлумачення правової свідомості на різних історичних етапах та відзначено її постійну пов'язаність з категоріями права, моралі, моральності та справедливості, що, безумовно, не втрачає свого значення при дослідженні правосвідомості у сучасних соціально-філософських теоріях.

2. За результатами аналізу основних підходів до дослідження сталого розвитку суспільства, що висвітлюються у сучасній літературі, встановлено, що сталим визначається розвиток, що задовольняє потребам сучасного суспільства, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Філософським розумінням концепції сталого розвитку є тлумачення її як системи соціально-філософських положень спрямування процесу суспільного розвитку, при

якому стає можливим гармонійне поєднання визначальних факторів соціоприродної еволюції особистості, соціуму і природи. У межах дослідження концепції сталого розвитку, обґрунтовано, що ключовим чинником розбудови сталого розвитку є домінування праворозумного модусу правової свідомості. Основним вектором трансформації правової свідомості суспільства від праворозсудковості в праворозумність є гуманізація суспільних відносин.

3. В процесі дослідження становлення категорії правової свідомості у соціально-філософській думці, удосконалено категорійний зміст правової свідомості шляхом поглиблення дослідження цього феномену до проникнення у його сутність через функціонально-структурну єдність за допомогою залучення філософської методології, яка оперує універсальними та всезагальними поняттями. Використання категорій «право», «свобода», «особа» надало можливість визначити категорійний зміст правової свідомості, відійти від конкретного знання до універсальних філософських понять, а також, використовуючи філософську категорію «правова свідомість», застосувати інші категорії філософії, права і соціології.

4. Мораль та правова свідомість виступають взаємодоповнюючими засобами соціальної регуляції, що перебувають у постійній взаємодії і не протиставляються один одному. Варто наголосити, що питання взаємодії права і моралі набувало більшої актуальності у перехідні періоди історії, під час відстоювання демократичних принципів суспільного життя та розбудови громадянського суспільства. Демократизація українського суспільства зумовлює необхідність осягнення взаємного впливу правової свідомості та моралі, а також зміни стереотипного мислення за допомогою впровадження стійких морально-етичних уявлень та гуманістичних імперативів правової свідомості.

5. Моральна свідомість як елемент свідомості є складовою духовної культури, основою якої є загальновизнані ідеали та принципи, норми та цінності. Моральна свідомість є визначною компонентою трансформації вже правової свідомості з розсудкового її рівня до розумного, оскільки мораль здатна забезпечити існування праворозумного модусу у суспільній свідомості завдяки власним ідеалам та цінностям та, як наслідок, впровадження правоздійснювальної форми організації

життя суспільства та держави. Крім зазначеного, морально-правовими імперативами на шляху до забезпечення розумного модусу правової свідомості та, як наслідок, забезпечення сталого розвитку, є усвідомлення та врегулювання взаємних особистих та суспільних інтересів, обізнаність відносно сутності морально-правової поведінки, орієнтація на майбутнє, як важливий чинник впровадження концепції сталого розвитку, розуміння невідворотності відображення змін в суспільному бутті в якості відповідної трансформації суспільної свідомості. Крім того, важливими імперативами в контексті забезпечення сталого розвитку є морально-правові принципи справедливості, верховенства права, невідворотності відповідальності, рівноправності, фундаментальності природних прав людини.

6. В процесі дослідження трансформації правової свідомості українського суспільства, була висунута гіпотеза існування перетворених форм правосвідомості в суспільній свідомості українців. Теоретичні узагальнення дозволяють виокремити найбільш ймовірні в умовах правової реальності України перетворені форми правової свідомості, які ми називаємо метаморфозами: правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм та правовий дилетантизм.

Правова свідомість суспільства найбільше страждає від такої метаморфози, як правовий нігілізм, тобто деформований стан правової свідомості суб'єкту, який визначається усвідомленим не бажанням виконання норм закону, зневажливим ставленням до правових принципів і вимог та ігноруванням важливості права як соціального регулятора. Причинами правового нігілізму українців є наявність пропаганди насилля та протиправних дій, наявність верховенства сили над верховенством закону в державі, юридична відсталість, правова невихованість основної маси населення, непорядкованість законодавства та відсутність системи інформування про нові закони та норми, відсутність рівності перед законом в державі, свідоме невиконання органами влади законів.

Певній частині населення притаманна перетворена форма правової свідомості, що проявляється у ідеалізації діяльності судів та правоохоронних органів, вірі в те, що закони тільки покращують життя, ігноруванні дійсності та слабке розуміння нормативно-правової системи та особливостей її функціонування. Наука визначає

подібні форми правового буття суспільства правовим ідеалізмом. Зазначене відхилення від адекватного сприйняття права та правової дійсності є прямим наслідком відсутності досвіду відстоювання своїх прав та свобод, державної політики, спрямованої на ідеалізацію законів, дефіцитом політично-правової культури, відсутністю належного правового виховання.

Іншою перетвореною формою правової свідомості суспільства є правовий інфантилізм, який полягає у несформованості правових знань або їх недостатній глибині. Причинами такої метаморфози є незацікавленість у пізнанні, вивченні законів, психологічна та інтелектуальна схильність особистості до несприйняття правових знань, ставлення до всіх діячів у правоохоронній системі як до авторитетів та сліпе слідування їхнім настановам.

Правовий дилетантизм, притаманний громадянам в єдності з правовим нігілізмом, виявляється у неадекватному тлумаченні правових норм, нерозумінні цілей використання права, вірі в свій високий рівень обізнаності в законах, зухвальстві при взаємодії з правоохоронними органами, відсутності зацікавленості в детальному вивченні законів, правових актів. Єдність зазначених перетворених форм правової свідомості в суспільстві призводить до поширення хибних думок у населення про сутність законів, недовіри до влади та нормативно-правових актів які вона приймає, і, звідси, свідоме нехтування такими законами та ігнорування вимог офіційних представників правлячої еліти.

7. У процесі дослідження визначено співвідношення правової свідомості та правової ідеології в співвідносних категоріях цілого та частини. Діалектичне співвідношення частини та цілого є відношенням, що їх об'єднує і одночасно є джерелом появи нового змісту. У межах цієї діалектичної єдності не тільки частини створюють ціле, але й якісні характеристики цілісності впливають на частини, трансформуючи їх. Діалектична єдність правової свідомості та таких її складових як правова психологія та правова ідеологія, призводить до виникнення нової якості, яка не зводиться до суми їх властивостей, проте така єдність визначається взаємодією цих частин. Правова свідомість являє собою єдність її частин у багатоманітності їх зв'язків, правова ідеологія є складовою цілісності і своєрідності. Правова свідомість

як цілісне та складне багаторівневе духовне утворення впливає на правову ідеологію за допомогою цих характеристик і тим самим впливає на власний зміст і форму, що являє собою саморозвиток. Взаємодія частин в системі цілого призводить до виникнення нових інтегративних властивостей правової свідомості, що не притаманні окремо її складовим. У цьому аспекті правова свідомість наділена ознакою інклюзивності (від франц. *inclusif* – той, що включає в себе), оскільки, вміщує в себе правову ідеологію, одночасно не поглинаючи її. Складові ж правової свідомості є структурованими та взаємопов'язаними, зв'язок між правовою свідомістю та правовою ідеологією надає правовій свідомості ознаку системності та синергізму.

8. Проведено аналіз результатів соціологічного дослідження, що було використано для перевірки гіпотези про наявність метаморфоз (перетворених форм) суспільної свідомості у певної частини українського суспільства. Проведене в роботі емпіричне дослідження дозволило зробити висновки про необхідність кардинальних змін у правовому бутті. Важливо подолати пропаганду насилля та протиправних дій, ігнорування дійсності, верховенство сили над верховенством закону в державі, правову невихованість основної маси населення, невпорядкованість законодавства та відсутність системи інформування про нові закони та норми, свідоме невиконання органами влади законів. Необхідно зацікавити громадян у пізнанні та вивченні законів. В роботі обґрунтовано необхідність таких змін у правовій діяльності суспільства та державних інститутів, досягнувши прозорого виконання законів в державі, розвиваючи правове ідеологічне спрямування державної політики на засадах гуманізму, рівності та демократизму, та забезпечення належного рівня правової освіти у населення. Це призведе до подолання перетворених форм правової свідомості та розвитку останньої до рівня її праворозумного модусу.

9. За результатами дослідження розкрито основні імперативи трансформації правової свідомості від праворозсудковості до праворозумності. Основним завданням є формування праворозумного правового мислення, яке характеризується усвідомленням права за допомогою ідей та принципів; всебічний та об'єктивний аналіз життєвих ситуацій за допомогою ґрунтового та фундаментального

діалектичного логічного мислення; дослідженням кожної події у конкретно-історичному контексті, шляхом застосування принципів і законів діалектики. Запропоновано авторське тлумачення модусів трансформації правової свідомості від «праворозсудковості» до «праворозумності», які було досліджено, базуючись на кантівському розумінні відмінності між розсудком та розумом, де під «праворозсудковістю» ми розуміємо шаблонне понятійне мислення, а «праворозумність» характеризуємо як мислення на рівні ідей і принципів, якому властиве всебічне і об'єктивне дослідження кожної одиничної ситуації правового буття з позицій загального.

10. В процесі дослідження обґрунтовано, що у випадку, коли праворозсудковість громадян та держави, в особі її очільників, трансформується в праворозумність, стане можливою побудова держави європейського зразку. Держави з демократичними, соціальними та правовими цінностями найвищого рівня, в основі якої буде правоздійснення, як єдність правової сутності та правового існування. Саме необхідність у такому напрямі трансформації правової свідомості та досягненні правоздійснення як єдності правової сутності та правового існування обґрунтовано в нашому філософському дослідженні. Досліджуючи трансформацію правової свідомості від праворозсудковості до праворозумності через діалектику «реальності» та «дійсності», варто говорити також про рух від правової реальності до правової дійсності завдяки домінуванню у суспільстві правоздійснення над правореалізацією.

11. В роботі розвинуто філософське обґрунтування взаємозв'язку правової освіти з формуванням та трансформацією правової свідомості. Так, важливим і перспективним напрямком розвитку правової науки, який потребує широких досліджень, є інституціалізація права сталого розвитку як комплексної галузі правових знань. Операціоналізуючи правову свідомість до рівня звичайного розуміння населенням права, відзначимо, що саме від того як громадяни конкретної держави розуміють право, залежить і рівень дотримання законності в країні, а це, в свою чергу, є показником поступу суспільства до сталого розвитку. В сучасних умовах першочерговим завданням для України є спрямування діяльності в сфері

правової освіти на підвищення рівня правової свідомості як фактора формування правової культури громадян через поширення не тільки шляхом просвітництва, а й через залучення громадян до активної участі у правовій діяльності, саме це призведе до зростання рівня соціально-правової активності суспільства.

До ключових орієнтирів правової освіти як чинника формування і трансформації правової свідомості, в котрій імplementовані принципи сталого розвитку, варто віднести наступні: сприяння особистісному розвитку людини, формування правової компетентності, вироблення у людини системи правових знань, вироблення умінь та навичок одержувати правову інформацію з різних джерел (нормативно-правових актів, засобів масової інформації тощо), застосовувати знання, набуті у процесі вивчення правознавства; розвиток критичного мислення; формування навичок самоосвіти, бажання постійно поповнювати правові знання та використовувати їх у власній діяльності та у житті взагалі; вміння орієнтуватися в політико-правовій сфері суспільства й держави; переконання у необхідності дії у відповідності до системи гуманістичних і демократичних правових цінностей, орієнтирів й ідеалів суспільства; як результат формування правового світогляду та громадянської позиції особистості, здатності громадянина до свідомого суспільного вибору.

12. Таким чином, в рамках реалізації мети дослідження, визначені та обґрунтовані трансформації правової свідомості суспільства, які полягають у зміні правової свідомості в залежності від змін суспільних відносин під час конкретно-історичного періоду. Особливість трансформації правової свідомості суспільства від праворозсудковості до праворозумності на шляху до забезпечення сталого розвитку полягає у тому, що досягнувши праворозумного модусу правової свідомості стає можливим взаємний вплив такої форми суспільної свідомості на суспільне буття.